PRVOTNA AKUMULACIJA
MED ZGODOVINO IN KONCEPTOM

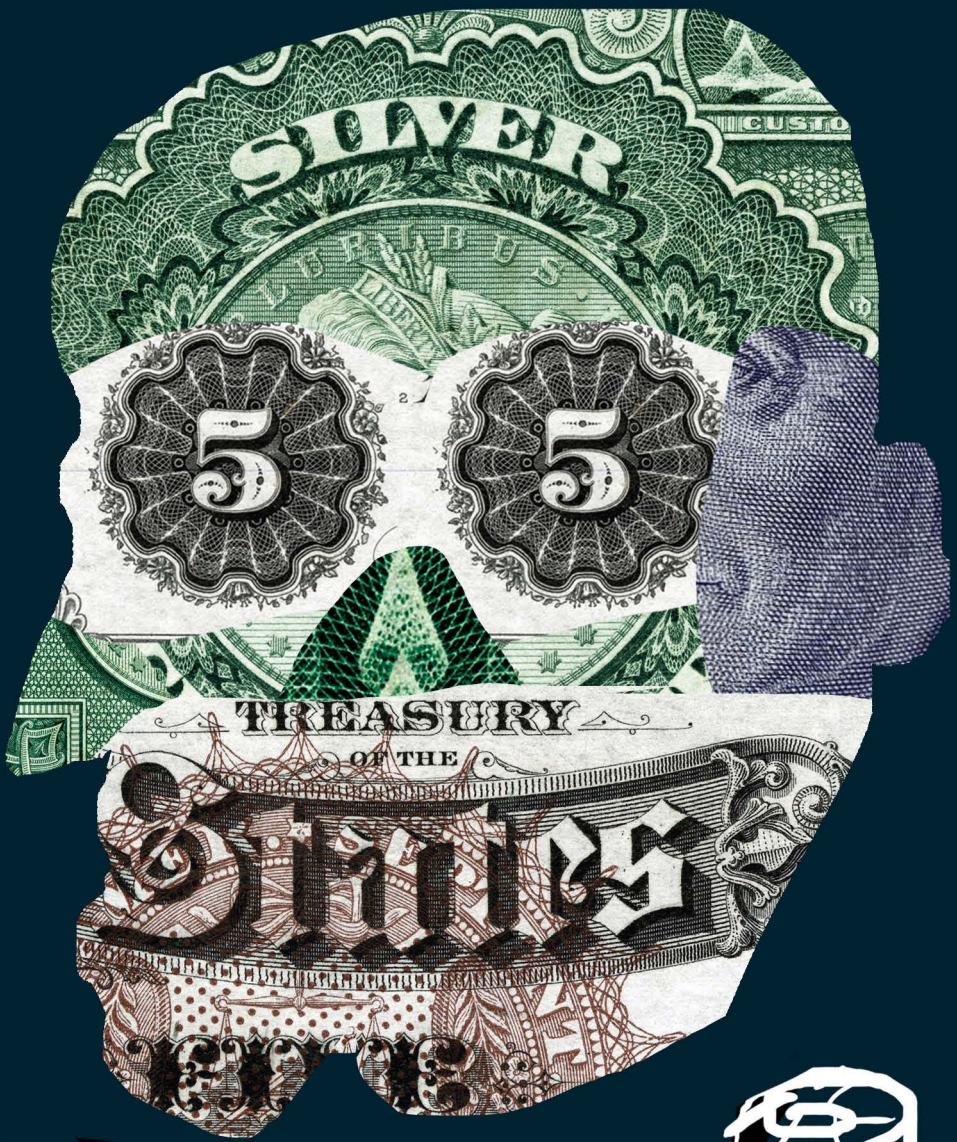

PRVOTNA AKUMULACIJA

MED ZGODOVINO IN KONCEPTOM

CIP

kazalo

Uvod 6
Povzetki člankov 10
Notica o avtorjih 14

Prvotna akumulacija in kapitalistična akumulacija: zapiski o družbeni konstituciji in ekpropriaciji 16
Werner Bonefeld

Prvotna akumulacija v razčlenitvi kapitalističnega produkcijskega načina 34
Sašo Furlan

Od Adama Smitha do Angele Merkel: kratka zgodovina prvotne akumulacije 54
Michael Perelman

Kolikšna je bojna pripravljenost socialnega partnerja? 82
Branko Bembič

Prvotna akumulacija proti spodbijani reprodukciji 96
Michael A. Lebowitz

Nekoherentnost »družbe prehoda« kot marksovskega koncepta 112
Andrew Kliman

Proti fetišizmu identitet 124
Primož Krašovec

Je mogoče biti marksist brez Marxa? 148
Tibor Rutar

Uvod

Prvotna akumulacija je eden tistih temeljnih konceptov kritike politične ekonomije, ki svojo aktualnost vedno znova dokazujejo tako skozi samo zgodovinsko dinamiko kapitalističnega produkcijskega načina kot skozi zgodovinsko dinamiko marksizma kot konceptualnega aparata. Časi in teorija se spreminjajo, vendar kapitalizem in z njim prvotna akumulacija vztrajata. Sistemsko razlaščanje oziroma ločitev neposrednih producentov od njihovih produkcijskih sredstev ni enkratno nasilje, babica, ki se pojavi enkrat samkrat ob rojstvu kapitalizma, ampak je vedno prisotna babica, ki delavca vedno znova ločuje od sredstev za njegovo preživetje. Brez vedno znova ponavljajoče se prvotne akumulacije ni kapitalizma. Prvotna akumulacija je proces, ki v najbolj strogem smislu skrbi za nenehno reprodukcijo kapitalskega razmerja. Je tista zgodovinska zareza, ki spodnese fevdalizem in veliko večino človeštva vrže iz tlačanskih razmerij v razmerja mezdnega suženjstva, a hkrati s tem zareza, ki ni enkratna, ki se, da bi sploh obstajala in delovala, mora vedno znova reproducirati. Čas, ko delavci ne bi bili več ločeni od svojih produkcijskih sredstev, ko bi postali družba svobodnih in prostovoljno združenih proizvajalcev, torej ne bi bil več čas, ki bi mu še lahko rekli doba kapitalizma.

Kljub eni največjih kriz v zgodovini kapitalizma, ki smo ji priča, je koncept prvotne akumulacije pertinentnejši kot kdaj koli prej. Kolaps investicijske banke Lehman Brothers, ki je bila 15. septembra 2008, po skoraj 160 letih delovanja, prisiljena razglasiti bankrot, običajno velja za začetek še vedno trajajoče krize kapitalizma. Kljub finančnemu, ideološkemu, moralnemu, okoljskemu in številnih drugih oblikah bankrota, ki jih na vsakem koraku izkazuje kapitalizem 21. stoletja, je potrebno ugotoviti, da ta še zdaleč ni doživel svojega *političnega* bankrota. Nasprotno, danes je močnejši kot kdaj koli prej. Procesi, o katerih sta Margaret Thatcher in Ronald Reagan, politična oče in mati neoliberalizma, lahko samo sanjala, so danes postali resničnost, njihovemu zaostrovanju pa ni videti konca. Stopnja brezposelnosti v Grčiji, zaradi krize najhuje prizadeti članici Evropske unije, tako že presega rekordno brezposelnost iz časov Velike depresije v ZDA. Pod geslom varčevalnih ukrepov se skrivajo ostrejša in intenzivnejša privatizacija, deregulacija in liberalizacija, katerih protagonisti ostajajo trdno v sedlu vladajoče politike. Kot v *Komunističnem manifestu* zapišeta Marx in Engels: »Družba se nenadoma znajde prestavljena nazaj v stanje trenutnega barbarstva; zdi se, da sta ji lakota in vsesplošno vojno pustošenje spodrezala vsa življenjska sredstva; industrija in trgovina se zdita uničeni […]«.Obstoječega barbarstva in barbarske politike vladajočega razreda zaradi dozdevne nujnosti krize danes dejansko niti ni treba več opravičevati, kažeta se kot naravno in neizbežno dejstvo. V tem smislu doživljamo reprizo prvotne akumulacije, kapitalistično reševanja krize kapitalizma nas sooča s ponovnim razlaščanjem skupnega, s katerim skuša kapital zagnati nov cikel profitov. A v šestem letu krize nismo nič bliže številnemu »okrevanju gospodarstva«, prav nasprotno: rekordna brezposelnost v perifernih državah Evropske unije ali pa tako imenovana »jobless growth« v ZDA dokazujeta, da krize še zdaleč ni konec in da v resnici še nismo dosegli njenega dna.

In če kapitalizem, kljub nizu bankrotov, še ni *politično* bankrotiral, potem zato, ker tiste sile, ki bi ga lahko odpravile oziroma resno ogrozile, še niso dovolj močne in dovolj dobro organizirane. Nezadovoljstva, jeze in ogorčenja nam sicer ne manjka. To so dokazali upori in revolucije v severni Afriki, nešteti protesti proti varčevalnim ukrepom v perifernih državah EU, gibanje Occupy in številni drugi izkazi družbenega nezadovoljstva. Vsem naštetim gibanjem je sicer uspelo preusmeriti medijske žaromete na relevantnejše teme, nobenemu izmed njih pa ni uspelo resneje ogroziti kapitalistične hegemonije. Edina možna in dejanska alternativa kapitalizmu, socialistična alternativa, tako še vedno počasi zbira moči za ponoven spopad z vladajočim redom. Ob skoraj štirideset let trajajoči neoliberalni ofenzivi, ki se je začela v sedemdesetih letih prejšnjega stoletja in je požgala vse materialne temelje socialistične hegemonije, nas to niti ne sme presenetiti. Tako konceptualno kot organizacijsko se socialistična alternativa po dolgi seriji umikov in porazov ponovno zbira in prešteva vrste za nove boje.

Prvomajska šola Inštituta za delavske študije in Delavsko-punkerske univerze, ki je leta 2013 potekala pod naslovom: »Tranzicija, varčevanje in prvotna akumulacija – odgovori levice«, je bila namenjena natanko takšnemu teoretsko-političnemu postrojenju socialističnih vrst. Zbornik, ki ga držiš v rokah, je rezultat bogatih razprav, ki so se odvijale tekom šestdnevne konference. V vsebinskem smislu jih najbolje zgošča umeščenost prvotne akumulacije med *zgodovino* in *koncept*, na dvojni rob historičnih skic in konceptualne analize, ki se ga po različnih poteh lotevajo avtorji tukaj zbranih prispevkov. Preden se posvetimo kratkemu pregledu ključnih poudarkov posameznih prispevkov, izpostavimo še politično dimenzijo Prvomajske

šole 2013, ki ji daje prav posebno težo. Zgoraj opisani procesi, predvsem protesti proti varčevalnim ukrepom in gibanje Occupy, so svoj odmev doživeli tudi v Sloveniji. Še posebej burni sta bili v tem oziru zima 2012 in pomlad 2013, ko se je v seriji množičnih protestov na ulice podalo na deset tisoče protestnikov, ki so nasprotovali zmanjševanju javne porabe in rezom v javni sektor. Na teh protestih je pod geslom demokratičnega socializma nastopila tudi Delavsko-punkerska univerza in s tem prvič po razpadu Jugoslavije leta 1991 v slovenski politični prostor vnesla resno in premišljeno artikulacijo socialistične alternative. Skupaj s kolektivom Neposredna demokracija zdaj, še eno izmed vstajniških skupin, so članice in člani Delavsko-punkerske univerze 1. maja 2013 prav v okviru Prvomajske šolejavnosti predstavili Iniciativo za demokratični socializem. Iniciativa svoje delovanje utemeljuje na principih kritike politične ekonomije in se zaradi svoje jasne socialistične profiliranosti opazno razlikuje od drugih političnih akterjev, tako klasičnih kot tudi vstajniških. Iniciativa prav zaradi svoje zavezanosti marksistični analizi in socialistični politiki ohranja kar najtesnejše stike z Inštitutom za delavske študije, posebno platformo za razvoj marksistične analize, ki je z letom 2014 prevzela vse dejavnosti Delavsko-punkerske univerze.

Prvotna akumulacija tako še vedno vztraja, razpeta med zgodovino in konceptom, in kot taka še vedno ponuja silno konceptualno in politično orodje za razumevanje kapitalizma in orožje v boju za njegovo odpravo. Tovarišica, tovariš! Zbornik, ki ga držiš v rokah, ti ponuja celovito in izčrpno obravnavo tega koncepta.

Povzetki člankov

Werner Bonefeld v svojem prispevku »Prvotna akumulacija in kapitalistična akumulacija: zapiski o družbeni konstituciji in ekspropriaciji« poudari, da prvotna akumulacija ni zgolj zgodovinska točka začetka kapitalizma, temveč je kot prisilna proletarizacija ključna za njegov obstoj. Ločitev delovne sile od življenjskih sredstev je namreč bistvena za koncept kapitala. Prvotna akumulacija torej ni zgolj preteklo zgodovinsko obdobje, iz katerega so vzniknila kapitalistična družbena razmerja, temveč je bistvena za koncept kapitala kot takega. Marxova kritika politične ekonomije razlaga ekonomske kategorije kot družbene kategorije, utemeljene in obstoječe na logiki ločitve. Metodološke implikacije takšnega branja »prvotne akumulacije«, tako Bonefeld, so obsežne in nosijo močan politični naboj.

Sašo Furlan v prispevku »Prvotna akumulacija v razčlenitvi kapitalističnega produkcijskega načina« obravnava metodo Marxovega teoretskega projekta. Posveča se zlasti načinu prikaza temeljnega predmeta kritike politične ekonomije, tj. kapitalističnega produkcijskega načina. Po Engelsovi interpretaciji, ki jo je kasneje sprejela večina najvplivnejših Marxovih interpretov, kritika politične ekonomije temelji na »historični metodi«, v skladu s katero naj bi bil prikaz kapitalističnega produkcijskega načina v *Kapitalu* teoretska refleksija njegovega zgodovinskega razvoja. Furlan v nasprotju z Engelsovo interpretacijo zagovarja tezo, da Marxov prikaz kapitalističnega produkcijskega načina ne sledi njegovi zgodovinski genezi, temveč konceptualni genezi kompleksne totalnosti njegovih določitev, ki je prikazana v skladu z logičnim razvojem ekonomskih kategorij od abstraktnega h konkretnemu. Pokaže, da Marx v *Kapitalu* ne opisuje zgodovine kapitalističnega produkcijskega načina, temveč njegovo »razčlenitev« (*Gliederung*).

V drugem delu teksta se Furlan posveti Marxovemu konceptu prvotne akumulacije oziroma vprašanju, ali se ta omejuje zgolj na predzgodovino meščanske družbe ali pa nemara tvori kontinuiran proces, ki je značilen

tudi za sodobno meščansko družbo. Pri tem zagovarja stališče, da prvotne akumulacije ni mogoče zvesti na enkraten zgodovinski dogodek, omejen na obdobje prehoda iz fevdalizma v kapitalizem, in formulira tezo, da Marxov prikaz razširjene reprodukcije kapitala in občega zakona kapitalistične akumulacije v I. zvezku *Kapitala* implicira nujnost permanentnega procesa prvotne akumulacije. Prvotna akumulacija ni le zgodovinski pogoj kapitalističnega produkcijskega načina, temveč notranji moment logike njegovega delovanja.

Michael Perelman v članku »Od Adama Smitha do Angele Merkel: kratka zgodovina prvotne akumulacije« poudari, da barbarski val varčevalnih politik, ki pustoši po Evropi in velikem delu preostanka sveta, kaže tako podobnosti kot razlike v odnosu do klasičnega obdobja prvotne akumulacije. Čeprav se prilaščanje zemlje nadaljuje tudi v tej sodobni različici prvotne akumulacije, pa je njena ost naperjena predvsem na uničenje vsega javnega premoženja v korist kapitala. Nadaljnja razlika je v tem, da je klasična politična akumulacija zrcalila optimizem, povezan z novimi oblikami ustvarjanja premoženja, medtem ko se zdi, da je nasilnost sodobne prvotne akumulacije predvsem poskus obuditve vitalnost zgodnjega kapitalizma. Kot sklene Perelman, bo rezultat teh procesov, kljub kratkoročnim kapitalskim koristim, naposled poguben tako za kapitaliste kot tudi za preostanek družbe.

Branko Bembič v besedilu »Kolikšna je bojna pripravljenost socialnega partnerja?« analizira specifičnosti slovenske tranzicije iz samoupravnega socializma v kapitalizem, ki sta jo od samega začetka zaznamovala dva konkurenčna pristopa. Na eni strani šok terapija s hitro stabilizacijo cen, fiksiranjem deviznega tečaja, izravnanim proračunom, administrativnim prestrukturiranjem podjetij in bank ter centralizirano privatizacijo, na drugi pa gradualistični pristop z decentralizirano privatizacijo, postopno izgradnjo institucij kapitalističnega trga in fleksibilno ekonomsko politiko v povezavi z drsečim deviznim tečajem. Kot pokaže Branko Bembič, je prevladal gradualizem. Zato v prispevku postavi tri teze. Prvič, uspeh ene oziroma druge opcije je temeljil na politični moči in mobilizacijski sposobnosti razredov, ki so jo podpirali, ali natančneje: na gramscijevskem razmerju političnih sil. Šok terapijo so zagovarjali predvsem tuji svetovalci, nekateri domači ekonomisti oziroma kompradoska buržoazija, ki je želela na kar najhitrejši način presekati z dediščino socializma, medtem ko je gradualizem dosti bolj ustrezal interesom nastajajoče nacionalne buržoazije (ki je izhajala zlasti iz menedžerjev nekdanjih samoupravnih podjetij) in delavskemu razredu. Bembičeva druga teza se glasi, da se je z evropsko dolžniško krizo, ki je močno prizadela tudi slovensko gospodarstvo, dokončno odprl prostor za

odločilno spremembo v razmerju sil, pa čeprav so se protislovja v družbi kopičila že prej. Bembič slednjič pokaže, da je slovensko organizirano delo pred ključno izbiro: bodisi vztraja pri vlogi socialnega partnerja, ki si jo je izborilo v tranzicijskih bojih, ali pa krizo izkoristi za preobrazbo v organizacijo, ki bo sposobna v boju povezati delavski razred.

Michael Lebowitz v svojem prispevku z naslovom »Prvotna akumulacija proti spodbijani reprodukciji« izhaja iz teze, da brez ustreznega razumevanja sistema v njegovem dovršenem stanju (njegove »biti«) ne moremo preiskati njegovega »postajanja«. Zato Marx o prvotni (ali izvorni) akumulaciji kapitala razpravlja šele na koncu prvega zvezka *Kapitala*. Izključno osredotočanje na nastanek novih elementov pa ni resnična zgodovina. »Postajanje« je dvostransko: hkrati je prihajanje v bit in odmiranje. Koncept prvotne akumulacije raziskuje le prvi proces: obravnava rojstvo novega, ne pa tudi starega, ki se bori za preživetje. Skratka, je enostranski. Ne samo, da ne zmore razložiti boja starega za lastno reprodukcijo, temveč hkrati tudi ne obravnava interakcije, morbidnih simptomov in disfunkcionalnosti, ki se pojavijo, ko sta dve seriji produkcijskih odnosov vpleteni v bitko za nadzor nad elementi produkcije. Lebowitz tovrstno konceptualizacijo preizkusi na primeru teorije »socialistične prvotne akumulacije«, ki jo je razvil sovjetski ekonomist Jevgenij Preobraženski.

Andrew Kliman v članku »Nekoherentnost 'družbe prehoda' kot marksovskega koncepta« prav tako izhaja iz Preobraženskijevega koncepta »prvotne socialistične akumulacije« . Ključni plati tega koncepta sta a) nacionalizirana lastnina in ekonomsko planiranje kot temeljni razliki med socializmom in kapitalizmom ter b) ideja, da je lahko tranzicija v socializem izvedena s širitvijo nacionalizirane lastnine in ekonomskega planiranja. Na podlagi spisov Karla Marxa in Raje Dunajevske poskuša Kliman pokazati, da državna lastnina in ekonomsko planiranje nista temeljni razliki med omenjenima produkcijskima načinoma in da to Preobraženskijevo pojmovanje počiva na zelo razširjenem stališču, da so politične in pravne spremembe določujoči faktorji družbene spremembe. Takšno stališče obrača Marxovo pojmovanje, da politični in pravni odnosi sovpadajo s produkcijskim načinom in so od njega odvisni. Če sprejmemo Marxovo stališče, potem je ideja tranzicijske družbe med kapitalizmom in socializmom neprimerna. To ne pomeni, da mora biti družbena transformacija trenutna. Pomeni pa, da socializem ne more obstajati niti delno niti popolno, vse dokler ne pride do radikalne spremembe produkcijskega načina, kar pa se ne more zgoditi s političnimi in/ali pravnimi sredstvi.

Primož Krašovec v članku »Proti fetišizmu identitet« obravnava

vključevanje spolnih in rasnih bojev, ki za marksizem, kljub več kot stoletju razprav, še vedno predstavljajo problem, ki se v praksi pogosto rešuje na nezadosten način pluralističnega »dodajanja« teh bojev večinskemu boju brez ustrezne teoretske prilagoditve in razvoja. A če kot domene marksistične teorije ne vidimo le strogo ekonomskih družbenih razmerjih, temveč vsa razmerja dominacije, ki so značilna za kapitalistično družbo kot celoto, in če se tako izognemo nerodni metafori baze in nadzidave, potem vidimo, da osnovna logika kapitala formno določa ostale oblike družbene dominacije, denimo rasno in spolno, ki sicer ne nastajata na neposredni točki produkcije, a za reprodukcijo kapitalistične družbe zato nista nič manj konstitutivni kot sam razredni boj. Če opustimo nekatere tradicionalistične prvine, se pokaže, da marksistična teorija ni le zmožna zajeti ne-razrednih oblik družbene dominacije, temveč je v isti sapi zmožna zavrniti fetišistične teorije in politike identitet.

Tibor Rutar se v prispevku »Je mogoče biti marksist brez Marxa?« posveča obravnavi Negrija in Hardta, ki kot ena redkih marksističnih avtorjev na začetku 21. stoletja – po dokončnem padcu »realno obstoječega socializma« – uživata izjemen sloves ne le na radikalni levici, pač pa tudi na večini oddelkov družboslovnih fakultet in med laično javnostjo. Po Negriju in Hardtu v sodobnem, kognitivnem kapitalizmu jedrni del Marxove teorije vrednosti – zakon vrednosti – nima nikakršne razlagalne moči, saj od sedemdesetih let prejšnjega stoletja naprej sploh ne obstaja več. Taista klavrna usoda naj bi doletela tudi temeljne kategorije historičnega materializma, denimo produkcijske odnose in izkoriščanje. V kognitivnem kapitalizmu, tako Negri in Hardt, je nekdaj prevladujoča vloga *produkcijskih* odnosov med delavci in kapitalisti nadomeščena z *distribucijskimi* odnosi med dolžniki in upniki, saj vrednost ne nastaja na ekonomski, marveč na politični način.Rutar v svojem članku pokaže, da Negri in Hardt v prid svojim premisam in sklepom ne podata nobenega prepričljivega argumenta. Njuna obravnava Marxa je eksegetsko šibka in nemalokrat preprosto napačna, zato lahko rečemo, da je njuna uporaba kategorij iz Marxove teorije vrednosti le nominalna, ne pa tudi snovna. Avtor tako formulira sklep, da je argument o »nematerialnem delu«, ki da se bistveno razlikuje od drugih oblik dela in s katerim skuša Negri utemeljiti ključno premiso njunega teoretskega projekta *non sequitur*. Podobno velja tudi za njun sklep, da je današnji kapitalizem pravzaprav nekakšno neofevdalno rentno gospodarstvo; tudi ta ostaja komaj kaj več kot nedokazana trditev.

Notica o avtorjih

Werner Bonefeld je član Oddelka za politologijo na Univerzi York v Veliki Britaniji. Je eden izmed ustanoviteljev mednarodno priznane šole Odprtega marksizma in sourednik treh zbornikov te šole. Raziskuje prvotno akumulacijo, teorijo države, kritiko Evropske unije in številne druge probleme s področja kritike politične ekonomije.

Sašo Furlan je podiplomski študent politične teorije na Fakulteti za družbene vede in član programskega odbora Inštituta za delavske študije, uredniškega odbora revije *Borec* ter Iniciative za demokratični socializem.

Michael Perelman je marksistični ekonomist in ekonomski zgodovinar ter profesor ekonomije na Državni univerzi v Kaliforniji, Chico. Na temo prvotne akumulacije je napisal številne knjige in akademske članke, vključno z *The Invention of Capitalism: The Secret History of Primitive Accumulation* (2000).

Branko Bembič je diplomirani filozof in magister ekonomije, oba študija je zaključil na Univerzi v Ljubljani. Trenutno je mladi raziskovalec in doktorski študent na oddelku za sociologijo na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani.

Michael Lebowitz je zaslužni profesor ekonomije na univerzi Simon Fraser v Kanadi in avtor knjig *The Socialist Alternative: Real Human Development* (2010) ter *Contradictions of »Real Socialism«: The Conductor and the Conducted (*2012). Raziskovalno se ukvarja tudi s prakso kubanskega in venezuelskega socializma.

Andrew Kliman je marksovski ekonomist in glasen zagovornik t. i. časovne enosistemske interpretacije. Je profesor ekonomije na univerzi Pace in avtor knjig *Reclaiming Marx's »Capital«: A Refutation of the Myth of Inconsistency* ter *The Failure of Capitalist Production: Underlying Causes of the Great Recession*. V marksističnih krogih je razvpit zaradi neuklonljive kritike neoricardovskih in neoklasičnih interpretacij Marxa.

Primož Krašovec je doktor sociologije, prevajalec, urednik, pisec in honorarni predavatelj na Filozofski fakulteti. Sodeluje z Inštitutom za delavske študije in Iniciativo za demokratični socializem.

Tibor Rutar je doktorski študent sociologije na Filozofski fakulteti v Ljubljani in član programskega odbora Inštituta za delavske študije ter Iniciative za demokratični socializem.

PRVOTNA AKUMULACIJA IN KAPITALISTIČNA AKUMULACIJA: ZAPISKI O DRUŽBENI KONSTITUCIJI IN EKPROPRIACIJI

Werner Bonefeld
Prevedel Martin Hergouth

Mnogi komentatorji so ob analiziranju neoliberalne globalizacije prišli do ugotovitve, da vključuje razvojne vzorce, podobne tistemu, kar je Marx imenoval »prvotna akumulacija«.[1] Z izidom knjige Davida Harveya *Novi imperializem* je to stališče pritegnilo večjo pozornost in postalo predmet razprav. V njej Harvey dokazuje, da je prvotna akumulacija osnova vse nadaljnje kapitalistične akumulacije in da jo je sčasoma – posebej v času krize – treba ponoviti, saj je le tako mogoče vzdrževati kolesje akumulacije. To prvotno akumulacijo v kapitalizmu imenuje »akumulacija z razlaščanjem«, pri čemer trdi, da akumulacija z razlaščanjem v neoliberalnem kapitalizmu ne predstavlja le specifičnega poskusa, kako prebroditi kapitalistično krizo hiperakumulacije,[2] temveč je dejansko postala dominantna forma akumulacije.[3] Akumulacija z razlaščanjem se ne pojavlja le na periferiji kapitalizma kot sredstvo razvoja kapitalističnih družbenih odnosov, temveč nanjo naletimo tudi v njegovem centru. Sledeč temu pogledu, akumulacija z razlaščanjem ne vključuje zgolj tistih procesov ekspropriacije, ki jih je Marx prepoznal kot nasilno ločevanje producentov od produkcijskih in življenjskih sredstev, pač

1 *Cf*. npr. Massimo De Angelis, »Marx and Primitive Accumulation: The Continuous Character of Capital's 'Enclosures'«, v: *The Commoner*, št. 2, september 2001; Mariarosa Dalla Costa, »Capitalism and Reproduction«, v: *Open Marxism: Emancipating Marx*, 3. zv., ur. W. Bonefeld et al., Pluto Press, London 1995; Midnight Notes, »The New Enclosures«, v: *Subverting the Present – Imagining the Future*, ur. W. Bonefeld, Autonomedia, New York 2008.

2 David Harvey, *The New Imperialism*, Oxford University Press, Oxford 2003, str. 140–42, 149–50, 158.

3 *Ibid*., str. 153, 172.

pa denimo tudi privatizacijo nacionalnih industrij.[4]

Teza o akumulaciji z razlaščanjem je empirično zadostno podprta, ne glede na morebitna nestrinjanja o podrobnostih interpretacije. Prvotna akumulacija se v tem kontekstu kaže kot stalna značilnost kapitalizma, in sicer bodisi zato, ker izhaja iz ekspanzivne narave kapitalistične reprodukcije (Harvey), ali pa zato, ker predstavlja kapitalističen način podrejanja dela.[5] Njen cilj je torej v obeh primerih razširjena proletarizacija. Prvotna akumulacija tako velja za zgodovinsko predpostavko kapitalizma in za nujen element njegove reprodukcije. A v literaturi obstaja komaj da kakšna razprava o prvotni akumulaciji kot konstitutivni predpostavki kapitalističnih družbenih odnosov. Zgodovinski predpostavki kapitalističnih družbenih odnosov sta dvojno svoboden mezdni delavec na eni strani in koncentracija eksistenčnih sredstev v rokah maloštevilnih ljudi na drugi. Marxov prikaz prvotne akumulacije zadeva celo vrsto procesov, ki so pripeljali do ločitve neposrednega producenta od produkcijskih in življenjskih sredstev. Marx pravi, »da je bil opravljen proces ločitve med delavci in delovnimi pogoji, da so se na enem polu družbena produkcijska in življenjska sredstva preobrazila v kapital in da se je na nasprotnem polu ljudska množica preobrazila v mezdne delavce«.[6] Kapital, s katerega »kapljata kri in blato iz vseh por, od glave do prstov na nogah«,[7] je nastal s tem, da so bili delavci »ločeni od vse […] lastnine nad pogoji za udejanjanje dela«.[8] Kot pravi, kapitalizem predpostavlja to ločitev in jo vzdržuje »v vse večjem obsegu«.[9]

Pričujoči prispevek se osredotoča na to trditev. V njem bo utemeljeno, da se kapitalistična reprodukcija opira na to ločitev. Ta je njena konstitutivna premisa in tvori pojem kapitala. Dejstvo, da njegova konstitutivna premisa razlaščenega, dvojno svobodnega delavca izgine v njegovem splošnem pojmu – vrednosti v procesu, denarja v procesu in s tem kapital – za začetek ne pove nič več kot to, da nasilje njegovega nastanka in obstoja ostaja skrito za videzom ekonomske reči.

Trdim, da se prvotna akumulacija po eni strani nanaša na zgodovinski proces, iz katerega se je rodil kapital. Po drugi strani pa postavi temelje določenega načina družbenega dela ‑ dela, ločenega od zemlje, od življenjskih, produkcijskih in eksistenčnih sredstev; dela, ki je ločeno od svojega predmeta, svojih rezultatov in pogojev družbene biti.[10] Delo v

4 *Ibid*., str. 146.

5 *Cf*. De Angelis, »Marx and Primitive Accumulation«.

6 Karl Marx, *Kapital. Kritika politične ekonomije. Prvi zvezek*, Sophia, Ljubljana 2012, str. 621.

7 *Ibid*.

8 *Ibid*., str. 586.

9 *Ibid*.

10 Oskar Negt in Alexander Kluge, *Geschichte und Eigensinn*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt na Majni 2001

kapitalistično organizirani obliki družbene reprodukcije je delo, ločeno od svojih pogojev, in trdim, da pojmovnost kapitala temelji na takem delu. Logika »prvotne« ločitve množice prebivalstva od eksistenčnih sredstev je konstitutivna predpostavka kapitalističnih družbenih odnosov.

Prvi del besedila razišče temelje kapitalističnih produkcijskih odnosov v prvotni akumulaciji. Drugi del razloži Marxovo idejo, da ločitev družbenega dela od njegovih sredstev privzame formo kapitala. Tretji del preišče razlikovanje med *Forschung* (raziskava) in *Darstellung* (prikaz) in pokaže na pomen tega razlikovanja za Marxovo razvitje ekonomskih kategorij. Zaključek povzame argumentacijo in poudari njene politične implikacije.

I.

> Ločitev sredstev dela od dela »je stalno reproducirajoči in razširjajoči se temelj [kapitalistične] produkcije same«.[11]

Razumevanje prvotne akumulacije kot stalne poteze kapitalistične produkcije sega nazaj do Rose Luxemburg.[12] Utemeljevala je tezo, da kapitalizem za svojo stabilizacijo vedno potrebuje nekaj sebi zunanjega in da se krize kapitalistične akumulacije začasno rešujejo z vsiljevanjem pogojev prvotne akumulacije novim populacijam, z ustvarjanjem novih trgov, odkrivanjem novih surovin in z rekrutiranjem novih in cenejših proletarcev.[13] Amin[14] je v sedemdesetih letih ponovno uveljavil ta pogled. Mehanizmi prvotne akumulacije po Aminu »ne pripadajo zgolj predzgodovini kapitalizma; so tudi sodobni. Te forme prvotne akumulacije, ki so sicer preoblikovane, toda obstojne, in ki delujejo v korist centra, tvorijo področje teorije akumulacije na svetovni ravni«. Harveyeva analiza izhaja iz Luxemburgove in Amina ter poudarja procese prvotne akumulacije, ki so pod neoliberalizmom stekli s širitvijo kapitalizma na periferijo, pri čemer Harvey obenem razširi njuno analizo s tezo, da prvotna akumulacija deluje tudi v samem centru sodobnega kapitalizma.[15]

[1981]; Joe Fracchia, »Die körperliche Tiefe des Marxschen Verelendungsbegriffs«, v: *Gesellschaft als Verkehrung*, ur. C. Kirchoff et al., Ca Ira, Freiburg 2004.

11 Karl Marx, *Theorien über den Mehrwert*, v: Karl Marx in Friedrich Engels, *Werke*, 26. (3) zv., Dietz Verlag, Berlin 1968, str. 267.

12 Rosa Luxemburg, *The Accumulation of Capital*, Routledge, London 1963.

13 *Cf*. Karl Marx, *Kapital. Kritika politične ekonomije. Tretji zvezek*, Cankarjeva založba, Ljubljana 1971, 14. poglavje.

14 Samir Amin, *Accumulation on a World Scale. A Critique of the Theory of Underdevelopment*, Monthly Review Press, New York 1974, str. 3.

15 Harvey, *The New Imperialism*.

S tega vidika je prvotna akumulacija permanentna akumulacija. Tvori tako osnovo kapitalističnega načina produkcije v njegovih povojih kot tudi rezultat razširjene kapitalistične reprodukcije. Toda to dialektično gibanje, v katerem zgodovinska predpostavka kapitalizma postane rezultat njegove reprodukcije, napeljuje na to, da je odnos med akumulacijo z razlaščanjem in akumulacijo prek »uvrednotenja vrednosti«,[16] ki poteka z eksploatacijo svobodnega dela, bolj pretanjen od omenjenih zamisli o stalnosti prvotne akumulacije, ki jih je navdahnila Luxemburgova. Je tako predpostavka kapitalizma kot eden njegovih »učinkov«. Dialektična preobrazba »predpostavke« v »učinek« napeljujejo na to, da je inherentno kapitalistična. Marx je dejansko trdil, da prvotna akumulacija »tvori [bildet] pojem [Begriff] kapitala«.[17] Prvotnost prvotne akumulacije je potemtakem povezana z njeno družbeno vsebino, torej z nasilno ločitvijo dela od njegovih sredstev in z vzpostavitvijo kapitalistične oblike dela, ki je osnovana na razlaščenem delu. Kapital se opira na ta temelj. Volčja lakota po presežnem delu, po prisvajanju družbenega delovnega časa brez ekvivalenta, se razvija in počiva na razširjeni reprodukciji razlaščenega dela. Ločitev dela od njegovih življenjskih sredstev, tj. prvotna akumulacija, je več kot zgolj imperialističen učinek razširjene akumulacije, je premisa kapitalističnih družbenih odnosov in kot taka določa pojmovnost kapitalistično organiziranega produkcijskega načina.[18]

Delo, ločeno od svojih sredstev, je predpostavka in stalna premisa kapitalističnih družbenih odnosov. Kot je rekel Marx, »menjava dela za delo – na videz pogoj delavčeve lastnine – se opira na brezlastninskost delavca kot bazo dela«.[19] Kapitalistična akumulacija v razlaščanju kot rezultatu lastnega delovanja reproducira svoje konstitutivne predpostavke. Delavec

16 Marx, *Kapital. Kritika politične ekonomije. Prvi zvezek*, str. 490.

17 Marx, *Kapital. Kritika politične ekonomije. Tretji zvezek*, str. 278.

18 Eden izmed bralcev je prosil, naj pojasnim izraz »pojmovnost« (*Begrifflichkeit*), in se spraševal, ali nemara pomeni nekaj takega kot »bistvo« (*Wesen*). Sam sicer razumem potrebo po razjasnjenju, toda zadeva ni tako preprosta, kot se zdi. Kaj je pojem bistva in kako naj koncipiramo njegovo pojmovnost? Bistvo se mora pojavljati, kajti v nasprotnem primeru ni bistvo. Toda kaj se pojavlja v pojavu? Obstaja en sam svet, namreč svet pojavov. Bistvo, se pravi človeški družbeni odnosi, se denimo pojavlja »kot kovina, kamen, kot čisto telesna stvar zunaj njih, kot stvar, ki jo lahko kot tako najdemo v naravi in nima niti enega formnega določila več, ki bi ga lahko razlikovali od njene naravne eksistence« (Karl Marx, »Očrti kritike politične ekonomije«, v: *id*., *Kritika politične ekonomije: 1857/58*, Delavska enotnost, Ljubljana 1985, str. 139; Marx tu piše o denarnem fetišu). Pojmovnost najdeva bistvo stvari v njihovi pojavnosti (*cf*. Hans-Georg Backhaus, »Some Aspects of Marx's Concept of Critique«, v: *Human Dignity*, ur. W. Bonefeld in K. Psychopedis, Ashgate, Aldershot 2005). »Pojmovnost izraža dejstvo, da opojmljeni svet [begriffene Welt], pa najsi bo subjekt za to kriv ali ne, ni njegov lasten, temveč njemu sovražen svet.« (Theodor Adorno, *Negative Dialectics*, Verso, London 1993, str. 176.) Za prikaz te poante *cf*. Werner Bonefeld, »Emancipatory Praxis and Conceptuality in Adorno«, v: *Negativity and Revolution*, ur. J. Holloway et al., Pluto Press, London 2009. Za Marxovo opredelitev blaga kot »čutno nadčutne reči« *cf*. Helmut Reichelt, »Social Appearance as Reality«, v: *Human Dignity*.

19 Marx, »Očrti kritike politične ekonomije«, str. 356.

> stalno producira objektivno bogastvo kot kapital, kot njemu samemu tujo oblast, ki ga obvladuje in izkorišča, kapitalist pa prav tako stalno producira delovno silo kot subjektiven vir bogastva, ločen od lastnih sredstev upredmetenja in udejanjenj, abstrakten, zgolj v telesnosti delavca obstoječ vir, skratka delavca kot mezdnega delavca. Ta stalna reprodukcija ali ovekovečevanje delavca je sine qua non [nujni pogoj] kapitalistične produkcije.[20]

Kapitalizem se ne more ločiti od svoje zgodovinske geneze – ločitev dela od njegovih sredstev tvori sam pojem kapitala.

Ločitev »geneze« od »eksistence« je v ozadju razumevanja prvotne akumulacije kot časovno specifičnega obdobja prehoda od ne-kapitalističnih načinov produkcije h kapitalizmu.[21] V tej perspektivi se prvotna akumulacija kaže kot nekaj progresivnega. Kot pravi Glassman,[22] je »nujen korak v smeri polnejšega človeškega razvoja«. Glassmanova poanta je bodisi banalna – sedanjost je rezultat zgodovinskega razvoja – bodisi teleološka v svojem pojmovanju historičnih zakonov, ki se nujno odvijajo v korist človeškega razvoja. Trdi, da se Marxova razprava o prvotni akumulaciji osredotoča »večinoma na proletarizacijo, ker ga zanima predvsem formacija domnevno najrevolucionarnejših subjektov in osrednje točke njihovega boja«.[23] Zdi se, da Glassman zatrjuje, da si Marx ni prizadeval za konceptualizacijo družbenih temeljev kapitalizma v svobodnem mezdnem delu, temveč zlasti za razvoj revolucionarnega subjekta. De Angelis trdi nekaj podobnega, toda z drugačnim poudarkom. Njegov subjekt je kapital. De Angelis dokazuje, da je prvotna akumulacija osnovni ontološki pogoj kapitalistične produkcije in kapitalistično sredstvo vsiljevanja vladavine trga (novim) populacijam. Kapital izkorišča »prvotno akumulacijo« kot orožje, s katerim razgradi naravno težnjo družb po zaščiti pred njegovo vladavino. Ločitev »geneze« od »eksistence« tvori slepo pego teleološke, v vsakem primeru pa subjektivistične misli, po kateri je družbena dejavnost dojeta kot funkcionalni akter v strukturi Biti in Postajanja. Proti temu sam zatrjujem, da je prvotna akumulacija pomembna, ker tvori centrifugalno točko, okoli katere se odvija specifičen kapitalističen način obstoja družbenega dela, se pravi človeška produktivna dejavnost v formi delovnega blaga.

20 Marx, *Kapital. Kritika politične ekonomije. Prvi zvezek*, str. 475.

21 *Cf*. Paul Zarembka, »Primitive Accumulation in Marxism: Historical or Trans-Historical Separation from the Means of Production«, v: *Subverting the Present – Imagining the Future*; Werner Bonefeld, »Accumulazione primitiva e accumulazione capitalistica: categorie economiche e costituzione sociale«, v: *La Lunga Accumulazione Originaria. Politica e Lavoro nel Mercato Mondiale*, ur. D. Sacchetto in M. Tomba, Ombre Corte, Verona 2008.

22 Jim Glassman, »Primitive Accumulation, Accumulation by Dispossession, Accumulation by 'Extra-Economic' Means«, v: *Progress in Human Geography*, 30. zv., št. 5, 2006, str. 608–625.

23 *Ibid*.

»Blagovna« menjava in »denar« predhodita kapitalistični produkciji. »Da je denar lahko pretvorjen v denar, morajo obstajati predpostavke za kapitalistično produkcijo.«[24] Prva zgodovinska predpostavka je ločitev dela od njegovih sredstev, »zatorej obstoj delovnih pogojev kot kapitala«.[25] Za Marxa je ta ločitev del svetovne zgodovine:

> Blago in denar sta preobražena v kapital, ker je delavec […] lastniku objektivnih pogojev dela namesto blaga prisiljen prodajati svoje delo sámo (neposredno delovno zmožnost) kot blago. Ta ločitev je predpogoj za odnos med kapitalom in mezdnim delom, kot je ta predpogoj preobrazbe denarja (oziroma blaga, ki ga reprezentira) v kapital.[26]

Ekspropriacija je delavca »osvobodila« od eksistenčnih sredstev, in ta »ločitev teh neorganskih pogojev človeškega bivanja in tega dejavnega bivanja« je »popolnoma postavljena šele v razmerju med mezdnim delom in kapitalom«.[27] Ločitev je hkrati »predpostavka kapitalistične produkcije« in »dana znotraj kapitalistične produkcije same«.[28] Med obema formama akumulacije tako obstaja notranja povezava – zgodovinska predpostavka masovne ekspropriacije je suspendirana v nujnosti druge kot njena skrivna premisa. »Vsaka predpostavka procesa družbene produkcije je obenem njegov rezultat, in vsak od njegovih rezultatov se obenem prikazuje kot njegova predpostavka.«[29] Konstitutivna vsebina prvotne akumulacije na videz izgine v kapitalistični akumulaciji, toda le na način, da se ponovno pojavi kot rezultat njene reprodukcije. Zdi se, kot da racionalno delujoči posamezniki menjujejo na trgu delovne sile kot enaki v svoboščinah in prostosti ter sledeč svojim lastnim ciljem. Toda v resnici se je delavec kapitalistu prodal, še preden se srečata na trgu delovne sile. To pomeni, da je navidezna svoboda mezdnega dela »še vedno staro ravnanje osvajalca, ki od premaganih odkupi blago z njihovim lastnim denarjem, ki ga je naropal«. [30]

Nasilje, ki je lastno »ločevanju svobodnega dela od objektivnih pogojev njegovega udejanjenja – od delovnega sredstva in delovnega materiala«,[31] se sedaj – vsaj za nekatere – pojavi v civilizirani obliki pogodbenih odnosov med enakimi pravnimi subjekti. Neposredna prisila je bila tu nadomeščena

24 Marx, *Theorien über den Mehrwert*, str. 267.

25 *Ibid*.

26 *Ibid*., str. 85.

27 Marx, »Očrti kritike politične ekonomije«, str. 335–336.

28 Marx, *Theorien über den Mehrwert*, str. 267.

29 *Ibid*., str. 497.

30 Marx, *Kapital. Kritika politične ekonomije. Prvi zvezek*, str. 484.

31 Marx, »Očrti kritike politične ekonomije«, str. 324.

z (tiho) ekonomsko prisilo. Obstoj prodajalcev in kupcev na trgu dela predpostavlja obstoj svobodnega delavca kot prodajalca svoje delovne sile. »[Če] je predpostavka mezdnega dela in eden historičnih pogojev kapitala svobodno delo in menjava tega svobodnega dela za denar, da bi denar reproduciralo in uvrednotilo, da bi ga denar kot uporabno vrednost použil ne zaradi uživanja, marveč kot uporabno vrednost za denar […].«[32] Pogoji dela stojijo nasproti delu kot »tuj kapital«, ker so za delavca »izgubljeni in so privzeli shape of foreign property [obliko tuje lastnine]«.[33] To pomeni, da je »objektov oropane, svobodne delavce«[34] treba vzeti kot temelj kapitalistične reprodukcije. Kapitalistične lastninske pravice se opirajo na ločitev delavca od njegovih sredstev, kar dvojno svobodne delavce sili v podvrženje »oblasti kapitala«.

II.

> »Te predpostavke, ki so se prvotno prikazovale kot pogoji za njegov [sc. kapitala] nastanek […], se zdaj kažejo kot rezultati njegovega lastnega udejanjanja, dejanskosti, rezultati, ki jih je *postavil* on sam.«[35]

Angleški termin »primitive accumulation« [prvotna akumulacija] se morda res najbolj približa nemškemu izvirniku, a je vseeno nenatančen. Nemška beseda je »ursprünglich«, kar lahko prevedemo tudi kot »izviren [original]«, »začeten [initial]«, »neokrnjen [unspoiled]«, a tudi kot »začetek [begging]«, »prva pojavitev [first manifestation]« in »vznik [springing to life]«. Izvirnik ne napeljuje na pomen »vzročnosti«, kjer bi neki zgodovinski dogodek denimo »povzročil« nastanek distinktivne oblike družbenih odnosov. Izraz vse prej sprašuje po genezi obstoječega. Prvotna akumulacija je pomembna zaradi kapitalistične akumulacije. Z besedami Marxa:[36] anatomija človeka lahko razloži anatomijo opice, ne pa tudi obratno, anatomija opice ne more razložiti anatomije človeka. Če bi anatomija opice res lahko razložila anatomijo človeka, potem bi opica že nosila v sebi človeka kot notranjo nujnost svoje evolucije – kot naravno teleologijo ali že napisano prihodnost. V navezavi na Marxovo kritiko naturalizacije ekonomskih kategorij pri »ekonomistih« lahko rečemo, da bi tak pristop prikazal kapitalistično produkcijo kot »vpeto v večne naravne zakone, neodvisne od zgodovine«, s

32 *Ibid*.

33 Marx, *Theorien über den Mehrwert*, str. 413.

34 Marx, »Očrti kritike politične ekonomije«, str. 349.

35 *Ibid*., str. 314.

36 Marx, »Uvod [k Očrtom kritike politične ekonomije]«, v: *id*., *Kritika politične ekonomije: 1857/58*, str. 36.

tem pa »ekonomistom« omogočil, da kapitalistične odnose skrivoma podtaknejo kot »neovrgljive naravne zakone družbe in abstracto«.[37] Prvotna akumulacija je »primitivna« le iz stališča kapitalistične akumulacije. A pojmovana kot *ursprüngliche* akumulacija, sploh ni »primitivna« – njena strahovlada, ki se je »v anale človeštva vpisala s potezami krvi in ognja«,[38] je pripeljala do popolne ločenosti dela od njegovih eksistenčnih sredstev, ta ločitev, ki jo kapitalistična reprodukcija ohranja in vzdržuje v vedno širšem obsegu, pa »tvori pojem kapitala«.

Prvi začetek kapitalizma kot nočna mora pritiska na kapitalistično organizirano formo družbenega dela, ki ni le svobodno delo, ki ga kapital zbira »pod svojo oblastjo«,[39] ampak obenem izginja v svojem lastnem družbenem svetu in se prikazuje v ekonomskih kategorijah kapitala, profita, obrestne stopnje, ki se, izpraznjene človeško-družbene vsebine in smisla, naredijo vidne za hrbti producentov. Kapitalist in mezdni delavec sta »kot taka zgolj utelešenje, personifikacija kapitala in mezdnega dela; sta le določena družbeni značaja, ki ju proces družbene produkcije daje posameznikom«.[40] Kapitalist in mezdni delavec se kažeta kot človeška odvoda, kot izpeljanki teh istih ekonomskih kategorij, ki so izšle iz razrednega boja okoli izvorne ekspropriacije množice prebivalstva od njenih življenjskih sredstev.

Namesto odnosov osebne odvisnosti kapitalističnim družbenim odnosom vladajo abstraktne oblike odvisnosti. Za ekonomsko prisilo se zdi, da izhaja neposredno iz reči samih. Zdi se, kot da bi družbeni svet obstajal dvojno, enkrat kot ekonomska reč, ki se vsiljuje dejavnim subjektom kot po naravni nuji, in drugič kot človeška personifikacija te reči. Družba daje čutiti svojo prisotnost za hrbti dejavnih posameznikov, kot da bi bila neskončno oddaljena od njih. Logika ločitve narekuje, da človeški subjekt obstaja kot personifikacija svojega družbenega sveta. Kapital tako ni le »podoba pogojev dela«.[41] Obenem se zdi, da so blaga »produkt kapitala«[42] in ne produkt kapitalistično konstituiranega živega dela. V svojem bistvu je kapital

> eksistenca družbenega dela – kombinacija njega kot subjekta in objekta – a tako, da ta eksistenca sama eksistira samostojno nasproti svojim dejanskim momentom – torej sama kot *posebna* eksistenca poleg njih. Kapital se zato s svoje strani prikazuje kot presegajoči subjekt in lastnik *tujega dela* in njegovo razmerje sámo je tako kot razmerje mezdnega dela razmerje

37 *Ibid*., str. 22.

38 Marx, *Kapital. Kritika politične ekonomije. Prvi zvezek*, str. 586; prevod prilagodil M. H.

39 Marx, »Očrti kritike politične ekonomije«, str. 350.

40 Marx, *Kapital. Kritika politične ekonomije. Tretji zvezek*, str. 980.

41 Marx, *Theorien über den Mehrwert*, str. 482.

42 Marx, *Kapital. Kritika politične ekonomije. Tretji zvezek*, str. 980.

popolnega protislovja.[43]

Skrajni izraz tega protislovja je obrestonosni kapital, v katerem »kapitalski odnos doseže svojo najbolj zunanjo in najbolj fetišistično obliko«.[44] In »mezda« – kakšna je določujoča lastnost mezdnega dela? Odnos *delo – mezda*, »cena dela« je besedna zveza, ki je »ravno tako iracionalna kakor rumen logaritem«.[45] Kar je treba pojasniti, torej ni odnos med kapitalom in mezdnim delom v njegovem neposrednem smislu – denimo kapital kot subjekt ali strukturna moč –, temveč vse prej družbeno zgradbo, na kateri temelji kapitalski odnos in skozi katero se ohranja.[46] Kapitalistično organizirana forma družbenega dela predpostavlja ekspropriacijo neposrednih producentov; in je obenem sama postavljena družbena forma te ekspropriacije. »Te predpostavke, ki so se prvotno prikazovale kot pogoji za njegov nastanek – in ki zato še niso mogle izvirati iz njegove akcije *kot kapitala* – se kažejo zdaj kot rezultati njegovega lastnega udejanjanja, dejanskosti, rezultati, kot jih je postavil on sam – toda *ne kažejo se kot pogoji njegovega nastanka, ampak kot rezultati njegovega bivanja*«.[47] Kot rezultat svojega lastnega udejanjenja je prvotna akumulacija permanentna akumulacija.

Kaj v tem kontekstu pomeni »permanentno«? V latinščini »per« pomeni »s«, »skozi«, »manere« pa »ostati«, »biti brez prestanka«; permanentnost tako označuje trajnost nečesa, kar se vztraja skozi čas. Permanentnost prvotne akumulacije pomeni, da je ločitev dela od produkcijskih sredstev notranja nujnost kapitalističnih družbenih odnosov, ki jih mora kapital reproducirati kot temelj svojega obstoja. Kapitalistična akumulacija vključuje reprodukcijo temeljnega procesa ločevanja, procesa ločevanja, ki spremeni čisto vse, medtem ko bistveni odnosi med razredom kapitalistov na eni strani in razredom dvojno svobodnih delavcev na drugi ostajajo nespremenjeni. To dobro zajamemo z Adornovim konceptom »dinamike v statiki«:[48] kapitalizem je dinamična, vselej razvijajoča in spreminjajoča se konfiguracija družbenih odnosov, v kateri se vse trdno razblinja, medtem ko »zakon« tega razvoja hkrati ostaja nespremenjen. Nespremenjena ostaja ekspanzivna reprodukcija predmetov oropanega svobodnega delavca, reprodukcija, ki je temelj eksploatacije živega dela in ki namensko usmerjeno človeško delovanje žrtvuje na oltarju profita. To pomeni, da osvobojenost dela od njegovih pogojev implicira kapitalistično lastninsko pravico

43 Marx, »Očrti kritike politične ekonomije«, str. 323.

44 Marx, *Kapital. Kritika politične ekonomije. Tretji zvezek*, str. 439.

45 *Ibid*., str. 912.

46 *Cf*. *ibid*., 48. poglavje.

47 Marx, »Očrti kritike politične ekonomije«, str. 314.

48 *Cf*. Theodor W. Adorno, *Gesellschaftstheorie und Kulturkritik*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt na Majni 1975.

do ohranjanja abstraktnega bogastva z »žrtvovanjem 'človeških strojev' na piramidah akumulacije«.[49] Zakon kapitala lahko torej povzamemo na sledeč način: zakon je tisto, kar ostaja v izginjanju.[50] Kakršne koli že so specifične in spremenljive zgodovinske forme kapitalizma, ta se razvija s silo »logike ločitve«, na katero je oprt.[51]

Dokazoval sem, da je prvotna akumulacija zgodovinska predpostavka kapitala in da njena sistematična vsebina tvori temelj kapitalističnih družbenih odnosov. Ta vsebina je suspendirana v kapitalističnih ekonomskih formah. Ključno vprašanje tu zadeva natančen pomen »suspendiranosti«. Z angleškim izrazom »suspended« se običajno prevaja nemški pojem »aufgehoben«. Pojem »Aufhebung« je sila težko prevedljiv v angleščino, izraz »suspendiran« pa ne uspe zajeti značilne večpomenskosti nemškega izraza. Ideja, da je prvotna akumulacija »suspendirana« v kapitalistični akumulaciji, ne združi dveh različnih konceptov, kot da ne bi bilo nobene razlike med akumulacijo z ekspropriacijo (razlaščanjem) in akumulacijo z eksploatacijo »svobodnega« dela. Ta razlika med njima je pomembna, toda pomembna je tudi njuna notranja povezanost.

Aufhebung v heglovskem jeziku označuje dialektičen proces določene negacije. Določitev pojma[52] je torej njegova negacija in obenem preoblikovanje tako negiranega pojma v nov pojem. Negirani pojem v tem procesu izgubi svoj samostojen obstoj, hkrati s tem pa je njegovo bistvo ohranjeno v novem pojmu – nov pojem je oblikovan po negiranem pojmu. Okoliščina, da je bistvo negiranega pojma ohranjeno v novem pojmu, pomeni, da je bistvo starega pojma tudi bistvo novega pojma. *Aufhebung* nima le različnih pomenov, pač pa so ti tudi protislovni. Koncept vključuje vse te različne in protislovne pomene. *Aufheben* ima tri glavne pomene: »dvigniti« ali »povz-

49 Ferrucio Gambino, »A Critique of Fordism and the Regulation School«, v: *Common Sense*, št. 19., ponatis v: *Revolutionary Writing*, ur. W. Bonefeld, Autonomedia, New York 1996, str. 55.

50 [V izvirniku: »the law is what remains in disappearance«, tj. tisto, kar se skozi izginotje ohranja, in obenem preostanek samega procesa izginjanja, se pravi vnovič tako predpostavka (ali izhodišče) kot rezultat. – *Uredn. op.*]

51 Neki bralec je opazil, da moj argument kaže v smer neke vrste »stadialne« analize, ko skuša pojasniti, »kako, zakaj in kdaj« reprodukcija razrednega odnosa zahteva »dopolnitev z družbeno močjo, ki je 'zunaj' spontanega tržnega sistema (vrednosti)«. Menim, da se svobodno mezdno delo vzpostavlja z ločitvijo od produkcijskih sredstev, takšna ločitev pa je predpostavka, trajni rezultat in konstitutivna premisa posplošene blagovne produkcije. Tako imenovani »spontani tržni sistem« natanko zato reprezentira nastop ločitve dela od produkcijskih sredstev (*cf*. Werner Bonefeld, »On Postone's Courageous but Unsuccessful Attempt to Banish Class Antagonism from the Critique of Political Economy«, v: *Historical Materialism*, 12. zv., št. 3, str. 103–124). Kapitalizem je seveda zelo dinamičen produkcijski način, ki vključuje stalno rekonfiguracijo njegovih temeljnih družbenih odnosov. Bilo pa bi napak razlikovati med abstraktno zamišljenimi »družbenimi zakoni kapitala« in njihovimi zgodovinsko konkretnimi manifestacijami. Družbena praksa se ne dogaja v okvirih abstraktnih zakonov kapitalističnega razvoja. Obstaja en sam svet. Realnost, v kateri se dan in noč nahaja družbeni posameznik, ni nespremenljiva in torej ne obstaja neodvisno od njega. S tem v zvezi *cf*. *Post-Fordism and Social Form*, ur. W. Bonefeld in J. Holloway, Palgrave, London in New York 1991.

52 [»Pojem« tu nastopa kot prevod za angl. »term«; avtor se tu giblje na meta ravni Heglove filozofije in tu vsekakor ni govora o heglovskem »Begriff«. – *Prev. op*.]

digniti«; »razveljaviti« ali »odpraviti«; in »obdržati« ali »ohraniti«. V našem kontekstu *Aufhebung* pomeni, da je zgodovinska forma prvotne akumulacije povzdignjena na novo raven, kjer sta njena prvotna forma in neodvisen obstoj odstranjena (odpravljena), njuna substanca ali bistvenost (*Wesenhaftigkeit*) pa je hkrati ohranjena v novi formi. Z drugimi besedami, pojmovanje, po katerem je bistvo prvotne akumulacije »aufgehoben« v akumulaciji kot taki, implicira, da je princip prvotne akumulacije povzdignjen na novo raven, zgodovina prvotne akumulacije kot posebnega obdobja pa je s tem odpravljena. Njen bistven značaj pa se obenem ohranja v novi formi, kar pomeni, da zgodovinska predpostavka kapitalizma postane premisa njegovega obstoja: delo, ločeno od njegovih sredstev, postane rezultat procesa akumulacije, ki je utemeljen na prilaščanju presežnega dela, ki ga je kapital v skritem področju produkcije zmožen ekstrahirati iz svobodnega delavca in ga v menjavi uvrednotiti kot družbeno potreben delovni čas. Če parafraziramo Marxovo obravnavo blaga, potem za proces izginjanja ali minevanja prvotne akumulacije v akumulaciji velja, da »se mora zato hkrati prikazovati kot proces minevanja njegovega minevanja, tj. kot reproducirajoči se proces«:[53] kapitalistična reprodukcija ohranja dvojno svobodnega delavca kot nujni pogoj svojega obstoja.[54] Skratka, ideja, da je prvotna akumulacija suspendirana v kapitalistični akumulaciji, poudari, da je »logika ločitve« konstitutivna predpostavka kapitalističnih družbenih odnosov.[55]

III.

> »Formalno se mora način prikaza vsekakor razlikovati od načina raziskovanja.«[56]

Zgoraj sem trdil, da ni anatomija prvotne akumulacije tista, ki razloži anatomijo kapitalistične akumulacije, temveč je – obratno – anatomija kapitalistične akumulacije tista, ki razloži anatomijo prvotne akumulacije. Ta trditev zavrača tako teleološke razlage, kakršna je stopenjska teorija zgodovine Adama Smitha, kot tudi razlage zgodovine z naravnimi zakoni, kakšna je zopet Smithova naravna nagnjenost Človeka k barantanju in menjavi. Okoliščina, da Marx o prvotni akumulaciji razpravlja na koncu I. zvezka *Kapitala*, torej nemara ni znamenje tega, da gre pri tem za

53 Karl Marx, »H kritiki politične ekonomije. Pratekst«, v: *id*., *H kritiki politične ekonomije: 1858/61*, Marksistični center CK ZKS, Ljubljana 1989, str. 75.

54 *Cf*. Marx, *Kapital. Kritika politične ekonomije. Prvi zvezek*, str. 475.

55 *Cf*. Hans-Jürgen Krahl, *Konstitution und Klassenkampf*, Verlag Neue Kritik, Frankfurt 1971.

56 Marx, *Kapital. Kritika politične ekonomije. Prvi zvezek*, str. 21.

poznejši domislek, kot meni Glassman.[57] Po njegovem mnenju, se »je Marx problema prvotne akumulacije domislil razmeroma pozno. […] Potem ko na več sto straneh analizira delovni proces produkcije blag in presežne vrednosti v kapitalistični družbi, proces 'razširjene reprodukcije', se vrne nazaj k razmisleku izvora presežka, ki je omogočil prvi proces akumulacije – k 'tako imenovani prvotni akumulaciji'«. Za razliko od Glassmana poudarjam, da razlaščanje ne ustvari presežka bogastva, ampak je zgolj rop številnih s strani maloštevilnih. Spremeni distribucijo eksistenčnih sredstev in v tem procesu ustvari družbene temelje zasebne lastnine, tj. dvojno svobodnega delavca. Sam dokazujem, da je prvotna akumulacija konstitutivna predpostavka kapitala. Marxov prikaz zgodovinskih predpostavk blagovne forme v štiriindvajsetem poglavju I. zvezka *Kapitala* lahko delno pojasnimo z uvidom, da pomen prvotne akumulacije ni v ustvarjanju prvega kapitalističnega presežka, kot trdi Glassman, temveč vse prej v razvoju kapitalističnega načina družbene reprodukcije. To pomeni, da kapitalistična akumulacija »razjasni« zgodovinski pomen prvotne akumulacije in ne obratno.[58]

Po Marxovem lastnem razumevanju si *Kapital* prizadeva »poiskati notranjo vez« med kapitalističnimi ekonomskimi kategorijami.[59] Njegov predmet so kapitalistični družbeni odnosi produkcije. Tako bi bilo »nemogoče in napačno, če bi ekonomske kategorije nizali drugo za drugo v istem zaporedju, kot je bilo to, v katerem so bile historično odločilne. Vse prej določa njihov vrstni red odnos, ki ga imajo druga do druge v moderni meščanski družbi«.[60] Zaporedje poglavij v I. zvezku *Kapitala* ne sledi zgodovinskim dogodkom, »način prikaza« ni vzporeden nikakršnemu njihovemu dejanskemu sosledju. Zgodovinski nastanek je analiziran z ozirom na temeljne kategorije obstoječih družbenih odnosov. Vzpostavljene kategorije kapitalističnih ekonomskih form predpostavljajo formacijo mezdnega delavca, delavca, ki je osvobojen produkcijskih sredstev in lahko svobodno proda svojo delovno zmožnost, delavca, ki so mu vcepili delovno disciplino, pogosto s sredstvi terorja, vselej pa s sredstvi skrajne revščine. Ta zgodovinska predpostavka je premisa kapitalističnih ekonomskih kategorij, ki jih Marx poskušal razvozlati v svoji kritiki politične ekonomije.

57 Glassman, »Primitive Accumulation, Accumulation by Dispossession, Accumulation by 'Extra-Economic' Means«, str. 610.

58 Izraženo v heglovskem jeziku: kapitalistična akumulacija »postavi svojo lastno predpostavko«. O vsem tem v kontekstu Marxovega dialektičnega razvitja ekonomskih kategorij *cf*. Roberto Fineschi, »Dialectics of the Commodity and Its Exposition«, v: *Re-reading Marx*, ur. R. Bellofiore in R. Fineschi, Palgrave, London in New York 2009; Kosmas Psychopedis, »Dialectical Theory«, v: *Open Marxism: Dialectics and History*, ur. W. Bonefeld et al., Pluto Press, London 1992.

59 Marx, *Kapital. Kritika politične ekonomije. Prvi zvezek*, str. 21.

60 Marx, »Uvod [k Očrtom kritike politične ekonomije]«, str. 37.

Z izjemo Horkheimerjevih spisov iz tridesetih let so komentatorji Marxovega *Kapitala* večinoma zanemarjali razlikovanje med raziskavo (*Forschung*) in prikazom (*Darstellung*).[61] Sledeč razlagi Alfreda Schmidta, razumevanje *Kapitala* »stoji in pade s konceptom prikaza«.[62] Za Schmidta »prikazni način« (*Darstellungsweise*) *Kapitala* ne sledi narativni zgodovini njegovega razvoja, temveč začne z dokončanimi formami – blago, menjalna vrednost, abstraktno delo, denar itd. –, s temeljnimi kategorijami kapitalistično vzpostavljenih družbenih odnosov. O njihovih zgodovinskih predpostavkah razpravlja na koncu zvezka. Marxov argument tako teče v obratni smeri glede na dejansko, zgodovinsko sosledje, v katerem so se razvili družbeni odnosi, ki so podlaga tem kategorijam:

> Formalno se mora način prikaza vsekakor razlikovati od načina raziskovanja. Raziskovanje si mora podrobno prisvojiti snov, analizirati njene različne razvojne forme in poiskati notranjo vez med njimi. Šele ko je to delo opravljeno, je mogoče ustrezno prikazati dejansko gibanje. Če to uspe in se zdaj življenje snovi idejno zrcali, je lahko videti, kakor da bi imeli opraviti z apriorno konstrukcijo.[63]

Logičen razvoj odločilnih ekonomskih form »ubira pot, nasprotno dejanskemu razvoju«.[64] To pomeni, da se analiza »[z]ačne post festum [po dejanju] in torej z gotovimi rezultati razvojnega procesa. Forme, ki dajejo produktom dela pečat blag in so zato predpostavljene blagovni cirkulaciji, imajo trdnost naravnih form družbenega življenja, še preden si ljudje poskušajo pojasniti – ne zgodovinskega značaja teh form […], temveč – vsebnost teh form«.[65] Kategorije abstraktnega dela, vrednosti, menjalne vrednosti, denarja, kapitala, eksploatacije, presežne vrednosti, akumulacije kapital itd. v svoji pojmovnosti predpostavljajo sistematično vsebino prvotne akumulacije, ta pojmovnost pa je »pojmovnost ločevanja«.[66]

Marx na samem koncu I. zvezka *Kapitala* zatrdi naslednje: »[P]ogoj za kapitalističen produkcijski in akumulacijski način, torej tudi za kapitalistično zasebno lastnino, je uničenje zasebne lastnine, ki temelji na lastnem delu,

61 Max Horkheimer, *Gesammelte Schriften*, 3. zv., Fischer Verlag, Frankfurt na Majni 1992. *Cf*. tudi Alfred Schmidt, »Zum Erkenntnisbegriff der Kritik der politischen Ökonomie«, v: *Kritik der Politischen Ökonomie heute. 100 Jahre* Kapital, ur. W. Euchner in A. Schmidt, Europäische Verlagsanstalt, Frankfurt na Majni 1968; Psychopedis, »Dialectical Theory«.

62 Schmidt, »Zum Erkenntnisbegriff der Kritik der politischen Ökonomie«, str. 356.

63 Marx, *Kapital. Kritika politične ekonomije. Prvi zvezek*, str. 21.

64 *Ibid*., str. 60.

65 *Ibid*.

66 *Cf*. Backhaus, *Some Aspects of Marx's Concept of Critique*.

torej ekspropriacija delavca«.[67] Ločitev dela od produkcijskih sredstev je »dana znotraj kapitalistične produkcije«[68] »Kapitalistični produkcijski proces torej s svojim potekom reproducira ločitev med delovno silo in delovnimi pogoji«,[69] s tem pa

> ovekovečuje pogoje za eksploatacijo delavca. Delavca nenehno sili k prodaji njegove delovne sile, zato da bi živel, in kapitalistu nenehno omogoča njen nakup […]. Dvojni mlin samega procesa enega od njiju vselej vrže nazaj na blagovni trg kot prodajalca svoje delovne sile in njegov produkt vselej preobrazi v kupno sredstvo drugega.[70]

Logika ločevanja določa razredni antagonizem kot odnos negativne odvisnosti – ni kapitala brez razlaščenega dela. To pomeni naslednje:

> *Kapital predpostavlja torej mezdno delo, mezdno delo predpostavlja kapital. Drug drugemu sta pogoj; drug drugega porajata.*
> Ali producira delavec v tovarni bombažnih izdelkov samo bombaževino? Ne, producira kapital. Producira vrednosti, ki služijo znova za to, da ukazujejo njegovemu delu, da bi z le-tem ustvarjal nove vrednosti.[71]

Blaga morajo biti udejanjena kot vrednosti.

> Dejstvo, da vrednost – najsi obstaja kot denar ali kot blaga –, v nadaljnjem razvoju pa tudi pogoji dela stojijo nasproti delavcu kot *tuja lastnina*, ki je od njega neodvisna, pomeni preprosto to, da mu stojijo nasproti kot *lastnina* ne-delavca, ali vsaj to, da jim on, kolikor je kapitalist, ne stoji nasproti kot delavec, temveč kot *lastnik* vrednosti itd., kot *subjekt*, v katerem imajo te stvari lastno voljo, pripadajo same sebi in so personificirane kot samostojne sile.[72]

Kapital se tu kaže kot subjektna inkarnacija nevidne roke, kot transcendentalni subjekt, ki ni ne eno ne drugo, a vendar oboje hkrati. Marxova kritika blagovnega fetišizma ne zavrača realnosti nevidne roke, ki z nepopustljivo vztrajnostjo regulira odnose abstraktne vrednosti, tako da v razširjajočem se obsegu reproducira neenakosti v lastnini med kapitalom in delom. Zares,

67 Marx, *Kapital. Kritika politične ekonomije. Prvi zvezek*, str. 631

68 Marx, *Theorien über den Mehrwert*, str. 267.

69 Marx, *Kapital. Kritika politične ekonomije. Prvi zvezek*, str. 480.

70 *Ibid*.

71 Karl Marx, »Mezdno delo in kapital«, v: *Izbrana dela v petih zvezkih*, II. zv., str. 690. [Marx to mesto citira tudi v I. zvezku *Kapitala*, str. 481 op. 20. – *Uredn. op*.]

72 Marx, *Theorien über den Mehrwert*, str. 467.

fetišizem je realen. Kritika fetišizma blaga poskuša razkriti način, kako se ta družbeno vzpostavlja v posebnem načinu družbenega dela. Svet reči se prikazuje za hrbti posameznikov, v resnici pa je rezultat njihovega dela – njihova čutna dejavnost vztraja skozi postvareli svet reči kot manifestacije njihove odtujene družbene dejavnosti.[73]

Potem ko je razvil kategorije vrednosti, vrednostne forme, uporabne vrednosti in menjalne vrednosti, abstraktnega dela in konkretnega dela, Marx razvija svoj argument prek preobrazbe denarja kot denarja v denar kot kapital in nato z analizo kupovanja in prodaje delovne sile. Potem sledi svobodnemu delavcu v tovarno in analizira odnos med nujnim in presežnim delom kot konstitutivnima sestavinama delovnega dne. Tu kapital svobodnemu delavcu naloži delo, pri čemer si poskuša prilastiti čim več delovnega časa – kar je dejansko poskus ekspropriacije življenjskega časa delavca, ki naj se ga v celoti zreducira na delovni čas. Od produkcije presežne vrednosti preidemo k ponovni preobrazbi presežne vrednosti v kapital. Ta konverzija »razkrije« navideznost zakona ekvivalentne menjave: »Ločitev lastnine in dela postane nujna konsekvenca zakona, ki je na videz izhajal iz njune istovetnosti.«[74] Po drugi strani je individualni kapitalist prisiljen, »da svoj kapital nenehno širi, zato da bi ga ohranil, širi pa ga lahko samo s progresivno akumulacijo«.[75] Sicer tvega bankrot. Tako je poosebljeni kapital s posredništvom konkurenco spodbujen k dejavnosti. »Kot fanatik uvrednotenja vrednosti brezobzirno sili človeštvo k produkciji zaradi produkcije« in tako povečuje »maso eksploatiranega človeškega materiala«.[76] Če povzamem, zakon zasebne lastnine implicira, da si je delovna zmožnost »prilastila samo subjektivne pogoje nujnega dela – življenjska sredstva za proizvajajočo delovno zmožnost, tj. za svojo reprodukcijo kot gole, od pogojev svojega udejanjanja ločene delovne zmožnosti, in te pogoje je sama postavila kot *stvari, vrednosti*, ki ji stopajo nasproti v tuji ukazujoči personifikaciji«.[77] Kapitalistična reprodukcija tako reproducira razredni antagonizem s postavitvijo kapitala kot lastnika eksistenčnih sredstev na eni strani in s postavitvijo dvojno svobodnega delavca na drugi. Postavlja svoje lastne predpostavke – predpostavke, ki so se iz historične predpostavke preobrazile v konstitutivno premiso pojmovnosti kapitalistično organiziranega načina družbene reprodukcije.

Če se naposled posvetimo kapitalistični akumulaciji, Marx zanjo pravi, da se »tisto, kar se v *prvotni akumulaciji* prikazuje kot poseben zgodovinski proces, kot proces nastanka kapitala in kot prehod iz enega v drugi produkcijski način, v njej prikazuje kot *kontinuiran proces*«.[78] Akumulacija kapitala reproducira osnoven odnos med kapitalom in delom, analiza usode delavca pa pokaže, da je koncept prvotne akumulacije bistven za analizo napredujočega procesa kapitalistične akumulacije. Ta pod lastnimi pogoji, tj. s centralizacijo kapitala, nadaljuje s procesom ekspropriacije. Centralizacija kapitala ni akumulacija s sredstvi ekspanzije vrednosti – centralizacija je oblika ekspropriacije. »Vsak posamični kapitalist potolče številne druge.«[79] Hkrati s tem »kapitalist proizvaja sebe kot kapital in hkrati proizvaja živo delovno zmožnost, ki mu stoji nasproti«.[80] »Vsak reproducira samega sebe tako, da reproducira svoje drugo, svojo negacijo. Kapitalist proizvaja delo kot tuje delo; delo proizvaja produkt kot tuji produkt.«[81] Če pustimo ob strani Marxove obupano zmagoslavne pripombe, ko analizira zgodovinsko tendenco kapitalistične akumulacije – »[c]entralizacija produkcijskih sredstev in podružbljenje dela dosežeta točko, kjer postaneta nezdružljiva s svojo kapitalistično lupino. Lupina poči. Kapitalistični zasebni lastnini bije zadnja ura. Ekspropriatorji so ekspropriirani«[82] –, njegovo razvitje ekonomskih form razkrije logiko ločitve kot pogoj kapitalističnih družbenih odnosov na vsakem koraku razvoja kapitalističnih ekonomskih kategorij. Ta logika je konstitutivna premisa kapitala in kot taka tvori pojem kapitala.

Če povzamemo, »logika ločitve«, ki je po Marxu konstitutivna za kapital, »se začenja s prvotno akumulacijo […] in se potem pojavlja kot stalen proces v akumulaciji in koncentraciji kapitala, in se končno izrazi kot centralizacija že obstoječih kapitalov v rokah majhnega števila in kot dekapitalizacija (vanjo se zdaj spreminja eksploatacija) velikega števila«.[83] Sedaj je prisotna tudi v procesu preobrazbe posameznega lastnika odvečne ali vsaj prevečne delovne sile v telesno reč, ki je lahko najeta ali razkosana v prodajne dele. Če parafraziram Dalla Costo: človeštvo je »postavljeno na glavo, razkosano in pretvorjeno v blago«.[84] Zdi se, da je Marxova ideja dvojno svobodnega delavca doživela preobrazbo. Dvojno svoboden mezdni delavec je za čedalje večji del človeštva dejansko postal več kot zgolj delujoče blago. Postal je tudi nosilec telesnih substanc, ki jih je, tako kot vsako drugo blago, mogoče prodati na trgu.[85]

73 *Cf*. op. 18.

74 Marx, *Kapital. Kritika politične ekonomije. Prvi zvezek*, str. 486.

75 *Ibid*., str. 490.

76 *Ibid*.

77 Marx, »Očrti kritike politične ekonomije«, str. 309.

78 Marx, *Theorien über den Mehrwert*, str. 268.

79 Marx, *Kapital. Kritika politične ekonomije. Prvi zvezek*, str. 623.

80 Marx, »Očrti kritike politične ekonomije«, str. 313.

81 *Ibid*.

82 Marx, *Kapital. Kritika politične ekonomije. Prvi zvezek*, str. 623.

83 Marx, *Kapital. Kritika politične ekonomije. Tretji zvezek*, str. 278.

84 Dalla Costa, »Capitalism and Reproduction«, str. 12.

85 *Cf*. Werner Bonefeld, »Human Progress and Capitalist Development«, v: *Global Restructuring, State,*

Zaključek

Utemeljeval sem, da je nasilje prvotnega nastanka kapitala formativna vsebina »civiliziranih« form enakosti, svobode in koristnosti.[86] Te forme mistificirajo pravo vsebino meščanske »enakosti« – v civiliziranih formah tiči nasilje.[87]

Vladavina zakona vrednosti predpostavlja silo zakona zasebne lastnine, ki ga je kot »nasprotje družbene, kolektivne lastnine« vzpostavila prvotna akumulacija[88] – ko je delavec enkrat osvobojen svojih sredstev in tako postane lastnik delovne sile, lahko svobodno proda svojo delovno silo za mezdo, kapitalist pa pridobi pravico, da kupljeno delovno silo potroši, tako da delavca podvrže svoji oblasti v produkcijskem procesu. Ko je mezdna pogodba podpisana, so vrata v tovarno odprta. Delovna pogodba je ustrezen izraz razredne vsebine meščanske svobode in enakosti. Menjavo blag, ki jo svobodno izvajajo na videz enakopravni subjekti, poveže z izkoriščanjem. V nasprotju z De Angelisom[89] in Harveyem,[90] sem sam dokazoval, da prvotna akumulacija ni orožje, ki ga kapital uporabi, da si podvrže delo (De Angelis), in da je več kot le nujni nasledek imperialističnih form razširjene reprodukcije (Harvey). Dokazoval sem, da je kapitalistična akumulacija utemeljena na in odvisna od kontinuirane reprodukcije nekega zgodovinsko specifičnega načina družbenega dela, ki je ločeno od svojih eksistenčnih sredstev, in da je to delo konstitutivna predpostavka kapitalističnih družbenih odnosov. Realnosti te logike ločitve ni iskati v prvotni akumulaciji kot predzgodovini kapitalizma in/ali kot imperialističnem učinku razširjene reprodukcije doma in na tujem, pač pa v kapitalističnih družbenih odnosih kot odnosih ločitve, ki tvorijo pojem kapitala.

Za »skupnost revolucionarnih proletarcev«[91] je preseganje razlaščenega dela kot konstitutivne predpostavke kapitalizma odločilno za preobrazbo produkcijskih sredstev v sredstva emancipacije, v skupno, družbeno lastnino povezanih producentov samih. Pri tem ne gre za nacionalizacijo produkcijskih sredstev, temveč za njihovo socializacijo, prek katere bo Človek »spoznal in organiziral svoje 'forces propres' [lastne sile] kot *družbene*

Capital and Labour, ur. A. Bieler et al., Palgrave, London in New York 2006.

86 Ali kot se je izrazil Bentham, oče utilitarizma, ko je priporočil, da otroci začnejo delati pri štirih namesto pri štirinajstih letih starosti: »deset dragocenih let, v katerih ni nič narejeno! Nič za industrijo! Nič za moralno ali intelektualno spopolnitev!« (Jeremy Bentham, cit. po: Michael Perelman, *The Invention of Capitalism*, Duke University Press, Durham 2000, str. 22.) Deset izgubljenih let za napredek, za civilizacijo, za profit!

87 *Cf*. Walter Benjamin, *Zur Kritik der Gewalt*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt na Majni 1965.

88 Marx, *Kapital. Kritika politične ekonomije. Prvi zvezek*, str. 622.

89 De Angelis, »Marx and Primitive Accumulation«.

90 Harvey, *The New Imperialism*.

91 Karl Marx in Friedrich Engels, »Nemška ideologija«, v: *Izbrana dela v petih zvezkih*, II. zv., str. 83.

sile in […] družbenih sil ne bo več oddvajal od sebe v obliki *politične*« in ekonomske sile.[92] To pomeni, da »družba svobodnih in enakih«[93] ali »zveza svobodnih posameznikov, združenih v skupnem interesu«, kot ji pravi Marcuse,[94] ne more biti zgrajena na ločitve družbenih sil na politične in ekonomske. Namesto tega se je »treba izogniti temu, da bi 'družbo' spet fiksirali kot abstrakcijo nasproti individuu«.[95] Skupnost revolucionarnih proletarcev spodnaša skrivne temelje kapitalističnih družbenih odnosov v ekspropriaciji dela, če le »sami prevzamejo kontrolo nad svojimi eksistenčnimi pogoji«.[96]

Najsi je ideja človeške emancipacije še tako preprosta, njena praksa je nadvse težavna. Dvomim, da ima zgodovina objektivno logiko razvoja, v kateri prvotna akumulacija predstavlja nujen korak v prehodu od fevdalizma h kapitalizmu in od kapitalizma k socializmu. Druga in tretja Internacionala sta sprejemali naturalizirano pojmovanje družbe in zgodovine, kot da bi zgodovina sledila razvojnemu cilju, ki bi na način Smithove stopenjske teorije zgodovine neutrudno prečil različne dobe, dokler ne bi prehod v socializem naposled postal »objektivna možnost«. Revizionisti so tako trdili, da je revolucija nepotrebna; ortodoksneži pa, da je revolucija proizvod naravne nujnosti. Če pa zgodovina ne sledi nekim abstraktnim historičnim zakonom razvoja, potem gre res za »aktivnost človeka, ki sledi svojim ciljem«.[97] V tej perspektivi ni nič gotovo in zgodovina ni vnaprej določena. Ne postavlja se na nobeno stran. A vendar je gotovo, da se bo »zmaga politične ekonomije dela nad politično ekonomijo kapitala«, če naj se zgodi, zgodila s kolektivno močjo dela, z močjo, ki s svojim kooperativnim naporom, predvsem z naporom zadružnih tovarn, kaže na to, da je družbena reprodukcija možna »brez razreda *podjetnikov* (masters), ki zaposlujejo razred *'rok'*«.[98] Kritika razredne družbe najde svojo uresničitev le v brezrazredni družbi, v komunizmu.

92 Karl Marx, »Prispevek k židovskemu vprašanju«, v: *Izbrana dela v petih zvezkih*, I. zv., str. 180.

93 *Cf*. Johannes Agnoli, »The Market, the State and the End of History«, v: *The Politics of Change*, ur. W. Bonefeld in K. Psychopedis, Palgrave, London in New York 2000.

94 Herbert Marcuse, *Um in revolucija*, Studia humanitatis, Ljubljana 2004, str. 90–91.

95 Karl Marx, »Kritika nacionalne ekonomije«, v: *Izbrana dela v petih zvezkih*, I. zv., str. 335.

96 Marx in Engels, »Nemška ideologija«, str. 83.

97 Karl Marx in Friedrich Engels, *Die heilige Familie*, v: *Werke*, 2. zv., str. 89.

98 Karl Marx, »Inavguralna poslanica Mednarodnega delavskega združenja«, v: *Izbrana dela v petih zvezkih*, IV. zv., str. 136.

PRVOTNA AKUMULACIJA V RAZČLENITVI KAPITALISTIČNEGA PRODUKCIJSKEGA NAČINA

Sašo Furlan

O zgodovinskem prikazu kapitalističnega produkcijskega načina

Na vprašanje, kaj je temeljni predmet Marxovega znanstvenega projekta oziroma kaj je predmet kritike politične ekonomije, je razmeroma lahko odgovoriti. Ta predmet, ki je na najbolj izčrpen način prikazan v treh zvezkih *Kapitala*, je kapitalistični produkcijski način. A težje je odgovoriti na vprašanje, kakšen je ta način oziroma kakšna je metoda prikaza tega predmeta. V *Kapitalu* sta namreč prisotna vsaj dva različna načina obravnave kapitalističnega produkcijskega načina. Ponekod lahko najdemo teoretske prikaze kategorij, kot so vrednost, denar in kapital, za katere se zdi, da si sledijo v nekem logičnem zaporedju, drugod pa lahko najdemo zgodovinske prikaze, ki na podlagi empirije obravnavajo razvoj specifičnih kapitalističnih odnosov v Angliji. Pri branju *Kapitala* se zato na nekaterih mestih soočamo z genezo pojmov v logičnem prostoru, na drugih mestih pa z genezo dejanskih dogodkov v zgodovinskem prostoru in času, ki jih opredeljuje razmerje empirične kavzalnosti. Zato se nam postavi vprašanje, ali gre v *Kapitalu* v prvi vrsti za teoretski prikaz kapitalističnega produkcijskega načina ali pa za prikaz zgodovinskega razvoja kapitalističnega produkcijskega načina; ali drugače: ali Marx v *Kapitalu* opisuje logiko ali zgodovino kapitala?

Med marksističnimi teoretiki je bil odgovor na omenjeno vprašanje navadno podan na precej predvidljiv način. Izhajal je iz domnevno samoumevne teze, da se Marx kot »historični materialist« ni ukvarjal z genezo pojmov v brezčasnem prostoru logične spekulacije, temveč v prvi vrsti z zgodovinsko genezo dejanskih kapitalističnih družbenih odnosov. Engels je denimo v eni izmed recenzij Marxovega *Prispevka h kritiki politične ekonomije*[1] iz leta 1859 zapisal, da je prikaz logičnega razvoja kategorij v Marxovi kritiki politične ekonomije sicer navzoč, vendar v svojem bistvu ni nič drugega kot refleksija dejanskega zgodovinskega prikaza razvoja kapitalizma. Engels je s tem preprosto zabrisal razlikovanje med logiko teoretske geneze konceptov in temporalno logiko zgodovinske geneze. Prva je namreč dojeta le kot refleksija druge, medtem ko obe sledita enakim principom, ki jih narekuje dejanski zgodovinski razvoj. Po Engelsu je zato točka začetka zgodovine tudi začetna točka toka misli – toka, ki v svojem razvoju ni nič drugega kot odsev dejanskega zgodovinskega razvoja.[2] Metoda Marxove kritike politične ekonomije je zato po Engelsu »historična metoda«, saj v prvi vrsti opisuje zgodovinsko genezo kapitalističnega produkcijskega načina. V podobni maniri je kasneje, leta 1887, Karl Kautski v svoji poljudni izdaji I. zvezka Marxovega *Kapitala* zapisal, da je le-ta v svojem bistvu »zgodovinsko delo«.[3]

Engels je na podlagi tovrstnega razumevanja metode kritike politične ekonomije podal specifično interpretacijo *Kapitala*, na katero so se kasneje oprli tudi najvplivnejši Marxovi interpreti 20. stoletja, kot so Paul Sweezy, Ernest Mandel in Ronald Meek. Po Engelsu naj bi Marx v prvem razdelku I. zvezka *Kapitala* opisoval predkapitalistično družbo »male blagovne proizvodnje«, ki naj bi jo obravnaval kot zgodovinsko predpostavko svoje analize blaga. Iz enostavnejše oblike blaga, kakršna naj bi obstajala v enostavni blagovni proizvodnji, naj bi Marx, sledeč zgodovinski metodi, nato izpeljal kompleksnejšo, zgodovinsko sekundarno obliko blaga, kakršna obstaja v kapitalistični družbi.[4] Na prvi pogled se zdi Engelsova interpretacija pertinentna, saj v prvem razdelku I. zvezka *Kapitala* ni ne duha ne sluha o presežni vrednosti, mezdnem delu, izkoriščanju in ostalih fenomenih, ki v temelju določajo kapitalistični produkcijski način. Ker Marx sam koncept kapitala v obliki njegove obče formule vpelje šele v drugem razdelku, kjer analizira preobrazbo denarja v kapital, se res lahko zdi, da v prvem razdelku opisuje predkapitalistično družbo.

A na Engelsovo interpretacijo mečeta senco dvoma že prva stavka *Kapitala*. Marx namreč prvo poglavje uvede s stavkoma, ki precej jasno nakazuje-

1 Friedrich Engels, »Karl Marx, 'Prispevek h kritiki politične ekonomije'«, v: Karl Marx in Friedrich Engels, *Izbrana dela v petih zvezkih*, IV. zv., Cankarjeva založba, Ljubljana 1977, str. 122.

2 *Ibid*.

3 Michael Heinrich, *An Introduction to the Three Volumes of Karl Marx's* Capital, Monthly Review Press, New York 2012, str. 30.

4 Engels, »Karl Marx, 'Prispevek h kritiki politične ekonomije'«, str. 124.

ta, da začetna poglavja *Kapitala* niso namenjena analizi predkapitalističnega produkcijskega načina: »Bogastvo družb, v katerih vlada kapitalistični produkcijski način, se kaže kot ogromna zbirka blag, posamično blago pa kot njegova elementarna forma. Naše raziskovanje se zato začenja z analizo blaga.«[5] Iz citata je očitno, da Marx blago obravnava kot specifično obliko bogastva družb, v katerih prevladuje kapitalistični produkcijski način, s tem pa nakaže, da se bogastvo samó v kapitalizmu prikazuje kot »ogromna zbirka blag«. Blaga kot dobrine, ki so bile poleg potrošnji namenjene tudi menjavi, zaradi česar so poleg uporabne vrednosti imela tudi menjalno vrednost, so sicer obstajala tudi v predkapitalističnih družbah – menjava in denar sta bila prisotna že v antičnih družbah, več tisočletij pred našim štetjem. A le kapitalistična družba temelji na generalizirani blagovni menjavi, saj le v kapitalistični družbi velika večina dobrin obstaja v obliki blag. V predkapitalističnih družbah je bila večina dobrin proizvedena za lastno potrošnjo ali potrošnjo drugih, zaradi česar te dobrine niso bile izmenjane na trgu in tako tudi niso privzele oblike blag. Zato se bogastvo družb šele v kapitalizmu, ki temelji na generalizaciji proizvodnje, ki se vrši v avtonomnih in medsebojno neodvisnih produkcijskih enotah, ki v medsebojni stik ne morejo stopati drugače kot prek menjave, »kaže kot ogromna zbirka blag« in zato blago šele tu postane »elementarna forma« tega bogastva. Analiza blaga v prvih poglavjih *Kapitala* tako ni nič drugega kot *analiza kapitalistično proizvedenega blaga*. Blago se kot oblika bogastva, ki ima občo družbeno veljavo, namreč lahko pojavi šele ob posplošenju blagovne produkcije in menjave.

Če to drži, potem pade tudi Engelsova teza, po kateri Marx v prvem razdelku *Kapitala*, ki se posveča menjavi, opisuje predkapitalistično družbo male blagovne proizvodnje, kapitalistično družbo pa šele v nadaljnjih razdelkih, ki se posvečajo procesu produkcije. Pri tem velja omeniti, da Marx v nobenem izmed svojih del ne uporablja sintagme »mala blagovna proizvodnja«, niti kot označevalec za določeno predkapitalistično zgodovinsko dobo niti kot teoretski koncept.[6] Gre za Engelsov koncept, ki ga malce podrobneje razdela v svojem predgovoru k III. knjigi *Kapitala* iz leta 1894. Tam malo blagovno proizvodnjo opisuje kot produkcijski način, v katerem obstajajo blagovni in denarni odnosi, medtem ko kapital (še) ne obstaja. Zakon vrednosti, ki ga Engels zgosti v tezi, da se blaga menjajo v skladu z delovnimi vrednostmi – tj. glede na količino dela, ki je bilo vloženo v njihovo proizvodnjo –, naj ne bi veljal le v kapitalistični, temveč tudi v predkapitalistični družbi enostavne blagovne proizvodnje. V tej družbi, tako

5 Karl Marx, *Kapital. Kritika politične ekonomije. Prvi zvezek*, Sophia, Ljubljana 2012, str. 29.

6 Besedna zveza »mala blagovna proizvodnja« se sicer pojavi enkrat, v III. knjigi *Kapitala*, a v odstavku, ki ga je v redakciji dodal Engels.

Engels,[7] producenti v praksah menjave zavestno ravnajo tako, da upoštevajo delovne vrednosti produktov – da torej menjajo blaga enakih delovnih vrednosti, saj se zavedajo, da je bila v njihovo proizvodnjo vložena enaka količina dela.

Christopher J. Arthur upravičeno opozarja, da je v okviru Marxove teorije vrednosti nesmiselno govoriti o predkapitalistični družbi, v kateri velja zakon vrednosti. V tako zamišljeni družbi namreč ne bi mogel obstajati nikakršen objektiven mehanizem, prek katerega bi se sploh lahko uveljavljal zakon vrednosti. Šele ko vsi »inputi« produkcijskega procesa (produkcijska sredstva in delovna sila) privzamejo obliko blag in šele ko je vsa produkcija podvržena valorizaciji kapitala, je namreč možna objektivna primerjava profitov med posameznimi kapitali, zaradi česar se lahko, kot to pokaže Marx v III. zvezku *Kapitala*, prek mehanizma konkurence med temi kapitali uveljavi zakon vrednosti. Obstoj zakona vrednosti, ki se uveljavlja z *objektivnim* družbenim mehanizmom in je zato obče veljaven, predpostavlja generalizirano blagovno produkcijo, zaradi česar v predkapitalističnih družbah ne more obstajati.[8] Prav zato ni naključje, da je Engels pri svojem poskusu razlage delovanja zakona vrednosti v okviru male blagovne proizvodnje uporabil subjektivistično »delovno« teorijo vrednosti, po kateri vrednost ni izvedena iz občih družbenih zakonov proizvodnje in menjave, temveč iz racionalnosti posameznikov, za katere se predpostavlja, da v praksah menjave zavestno usklajujejo vrednosti blag v skladu s količino vanje vloženega dela.

Engelsovi interpretaciji *Kapitala* pa ne nazadnje oporeka tudi predzadnje poglavje I. zvezka *Kapitala*, ki nosi naslov »Tako imenovana prvotna akumulacija« (*ursprüngliche Akkumulation*). Gre namreč za poglavje, v katerem se Marx posveča predzgodovini kapitalizma in ki opisuje različne prakse razlaščanja, ki so v času od poznega srednjega veka pa do začetka 19. stoletja postavile zgodovinske pogoje kapitalističnega produkcijskega načina. Če vztrajamo pri Engelsovi tezi, da se je Marx opiral na »historično metodo«, ki v svojem prikazu dosledno sledi zgodovinskemu razvoju od male blagovne proizvodnje pa do kapitalistične blagovne produkcije, potem je nemogoče odgovoriti na vprašanje, zakaj se poglavje, ki očitno opisuje predzgodovino kapitalizma, nahaja na koncu I. zvezka *Kapitala*, torej na mestu, ki *sledi* analizi kapitalističnega produkcijskega procesa in akumulacije kapitala.

7 Friedrich Engels, »Predgovor«, v: Karl Marx, *Kapital. Kritika politične ekonomije. Tretji zvezek*, Cankarjeva založba , Ljubljana 1973, str. 46.

8 Christopher J. Arthur, »The Myth of 'simple commodity production'«, 2005, dostopno prek interneta: http://marxmyths.org/chris-arthur/article2.htm.

Razčlenitev kapitalističnega produkcijskega načina

Napačnim interpretacijam, ki sledijo iz različnih verzij »historičnih branj« *Kapitala*, kakršna je Engelsova, se izognemo, če prikaz predmeta kritike politične ekonomije razumemo kot prikaz logičnega razvoja kategorij, ki ne sledi linearnosti njihovega zgodovinskega razvoja, temveč dialektični logiki.[9] Marx namreč v nasprotju z marsikaterim izmed njegovih interpretov v predgovoru k *Grundrisse*, v razpravi o metodi politične ekonomije, enoznačno zatrjuje: »Bilo bi […] nemogoče in napačno, če bi ekonomske kategorije nizali drugo za drugo po vrstnem redu, v katerem so bile zgodovinsko odločujoče. Pač pa določa njihov vrstni red odnos, ki ga imajo druga do druge v sodobni buržoazni družbi in ki je prav nasproten od tega, kar se zdi zanje naravni vrstni red ali kar ustreza vrstnemu redu zgodovinskega razvoja.«[10] Marxu torej ne gre za prikaz zgodovinske geneze ekonomskih kategorij sodobne družbe, temveč za prikaz medsebojnega odnosa oziroma »razčlenitve« (*Gliederung*)[11] teh kategorij v sodobni buržoazni družbi. Gre mu za prikaz družbeno-ekonomskih odnosov, ki jih izražajo specifične ekonomske kategorije, ki v sistemu medsebojne povezanosti simultano definirajo predmet kritike politične ekonomije, tj. kapitalistični produkcijski način.

Ko govori o logiki prikaza kategorij kritike politične ekonomije, se Marx večkrat skliče na »dialektično metodo« ali »dialektični prikaz«. Michael Heinrich opozarja, da Marx pri tem cilja na specifičen način prikaza posameznih ekonomskih kategorij: te v znanstvenem, dialektičnem prikazu niso preprosto nanizane v časovnem zaporedju ali arbitrarno postavljene druga ob drugo. V *Kapitalu* so kategorije prikazane tako, da določena kategorija na predhodni stopnji prikaza poraja logično nujnost kategorije, ki ji sledi na nadaljnji stopnji prikaza. Vsaka kategorija je tako prikazana kot logičen proizvod prehodne kategorije. Sosledje prikaza posameznih kategorij torej ni naključno, temveč sledi določeni strukturni logiki tega prikaza, ki ne določa zgolj zaporedja predstavitve posameznih kategorij, temveč tudi njihovo logično povezanost kot odraz njihovo medsebojne pogojenosti.[12]

9 Pri tem poudarjamo, da se pri rabi pridevnika »dialektičen« nanašamo izključno na metodo oziroma način prikaza predmeta kritike politične ekonomije, medtem ko pretenciozno uporabo tega termina, kakršno najdemo denimo v Engelsovem *Anti-Dühringu* – tam je dialektika definirana kot »znanost o občih zakonih gibanja in razvoja narave, človeške družbe in mišljenja« (Friedrich Engels, *Anti-Dühring*, Cankarjeva založba, Ljubljana 1979, str. 180) –, prepuščamo drugim.

10 Karl Marx, *Kritika politične ekonomije 1857/1858*, v: Karl Marx in Friedrich Engels, *Temeljna izdaja*, 8. zv., Inštitut za marksistične študije ZRC SAZU, Ljubljana 1985, str. 41–42.

11 *Ibid*.

12 Heinrich, *An Introduction to the Three Volumes of Karl Marx's* Capital, str. 37.

Tovrstna dialektična metoda Marxovega *Kapitala* je karseda oddaljena od metodičnega ideala moderne pozitivistične znanosti. Ta predpostavlja, da je metodo možno obravnavati neodvisno od samega predmeta znanosti. Metodologija pozitivistične znanosti sestoji pretežno iz poskusov konstrukcije različnih metodičnih principov, postulatov in pravil, ki so nato aplicirani na to ali ono empirično vsebino. Razmerje med metodo in vsebino te znanosti je zato povsem naključno. Pri Marxu dialektična metoda ravno ni nekaj, kar bi lahko »aplicirali« na vsebino ali predmet (kritike) politične ekonomije. Metode ni možno obravnavati neodvisno od predmeta znanosti, saj mora biti ta ukrojena po meri predmeta in ne obratno. Marx že v *Kritiki Heglovega državnega prava* iz leta 1843 kritizira metodo, ki želi na predmet znanosti »od zunaj« aplicirati predhodno izdelane postulate in abstraktne sheme ter mu s tem podeliti neko »logiko«. Marx v nasprotju s tem opozarja, da pri znanosti ne gre za to, da damo logiko predmetu, temveč za to, da prikažemo logiko samega predmeta.[13] Večkrat slišano govorjenje o tem, da je Marx v *Kapitalu* »uporabil dialektično metodo«, je zato močno zavajajoče, saj predpostavlja, da gre pri njegovi metodi za izdelan postopek, ki se ga je možno naučiti in od zunaj prenesti na različne vsebine. Helmut Reichelt[14] zato upravičeno poudarja, da ni mogoče govoriti o Marxovi metodi kot ločeni od same vsebine kritike politične ekonomije.

Če znanstveno metodo sledeč Marxu obravnavamo kot ukrojeno po meri samega predmeta znanosti, potem kriterij njene ustreznosti ne more biti potankost izdelanosti metodoloških principov pred analizo predmeta, temveč le adekvatnost metode samemu predmetu. Predmet kritike politične ekonomije pa je določena totalnost – kompleksen skupek družbenih razmerij, ki sestavljajo kapitalistični produkcijski način. Elementi te totalnosti niso definirani s svojimi inherentnimi značilnostmi, temveč skozi odnose z drugimi elementi. Elemente totalnosti določajo šele razmerja med njimi – neodvisno od vpetosti v skupek odnosov, ki definirajo totalnost, namreč določen element sploh ne bi mogel biti to, kar je.[15]

Kot poudarja Christopher J. Arthur, se koherenten način prikaza totalnosti, tj. kapitalističnega produkcijskega načina, zaradi narave samega predmeta sooči z nekim problemom, namreč z nezmožnostjo njegovega neposrednega prikaza. Ta totalnost, kakor vsak drug kompleksen koncept, ne more biti zajeta z neposredno intuicijo, niti ne more biti izčrpana v kaki preprosti definiciji. Ker sama totalnost ne more biti prikazana neposredno, je prikaz nujno potrebno začeti z določenim aspektom te totalnosti in

13 Karl Marx, »Kritika Heglovega državnega prava«, v: *Izbrana dela v petih zvezkih*, I. zv., str. 84.

14 Helmut Reichelt, *Zur logischen Struktur des Kapitalbegriffs bei Marx*, Caira, Frankfurt na Majni 1970, str. 244.

15 Christopher J. Arthur, *The New Dialectic and Marx's* Capital, Verso, London 2004, str. 24-25.

izhajajoč iz njega rekonstruirati totalnost tako, da logično napredujemo od enega elementa k drugemu vzdolž njihove notranje logične povezanosti.[16] Prikaz kapitalističnega produkcijskega načina je zato moč začeti zgolj z določeno enostavno kategorijo, ki je na začetku samega prikaza nujno podana abstraktno – ta kategorija je v *Kapitalu* blago.

Kategorija blaga je tisti vidik, iz katerega Marx v *Kapitalu* rekonstruira kompleksno totalnost kapitalističnega produkcijskega načina in s tem poda prikaze njene razčlenitve. Kategorija blaga na samem začetku prikaza ne more biti podana v njeni konkretnosti. Ker je specifičen element določen šele v okviru skupka razmerij, ki definirajo totalnost, prikaz pa se ne more pričeti drugače kot s posameznim elementom, ki je kot tak nujno izoliran od te totalnosti, je kategorija blaga kot moment otvoritve prikaza nujno podana »nepopolno«, kot gola abstrakcija, saj na začetni stopnji prikaza očitno še ne more vsebovati vseh svojih konkretnih določitev. Šele v nadaljevanju prikaza, ki napreduje k prikazu kompleksnejših in konkretnejših odnosov kapitalističnega produkcijskega načina, je lahko koncept blaga konkretiziran in s tem določen kot »povzetek mnogih opredelitev«[17] oziroma kot »enotnost mnogovrstnosti«.[18] Prikaz ekonomskih kategorij v *Kapitalu* v tem smislu sledi metodi, ki je po Marxu edina »znanstveno pravilna metoda«,[19] tj. metoda, ki napreduje od abstraktnega h konkretnemu.

Začetne točke *Kapitala* zato ne smemo obravnavati na način zgodovinskega začetka, temveč kot prvi moment prikaza logičnega razvoja kompleksne totalnosti določitev kapitalističnega produkcijskega načina, ki sledi razvoju kategorij od abstraktnega h konkretnemu. Marx tako v izhodišče svoje analize postavi blago, ki pa je na vsaki nadaljnji stopnji dialektičnega prikaza vedno znova rekonceptualizirano. Na začetku *Kapitala* se blago prikazuje kot neposredna danost, v abstrakciji od kompleksne realnosti, ki ga sicer določa. Šele v nadaljnjih stopnjah izpeljave se namreč pokaže, da je blago specifična forma vrednosti, kasneje pa, da je produkt kapitala, ki vsebuje presežno vrednost in zato predstavlja nujni moment v ciklu akumulacije kapitala.[20] Sam prikaz koncepta blaga, ki zavoljo samodovršitve oziroma lastne konkretizacije poraja nujnost prikaza drugih konkretnejših konceptov (kot sta denimo denar in kapital), se tako dovrši šele, ko je upoštevana totalnost mnoštva njegovih določitev.

Razvoj kategorij v *Kapitalu* torej sledi logiki njihovega konceptualnega razvoja od abstraktnega h konkretnemu, ne pa linearnemu razvoju v zgo-

16 *Ibid*., str. 25.

17 Karl Marx,*Kritika politične ekonomije 1857/1858*, str. 34.

18 *Ibid*.

19 *Ibid*.

20 Arthur, *The new Dialectic and Marx's* Capital, str. 28.

dovinskem času. Linearna zgodovinska logika namreč ne more biti adekvatna samemu predmetu, ki je podan v prikazu. Marx je že v kritiki Proudhona v *Bedi filozofije* zavrnil metodo, ki sledi časovnemu zaporedju, saj družbe ni zmožna zajeti na način totalnosti. V razpravi o metodi politične ekonomije si zato postavi retorično vprašanje: »Zares, kako naj samo logična formula gibanja, zaporedja, časa, pojasni družbeno telo, v katerem koeksistirajo vsa razmerja hkrati in se opirajo drugo na drugo?«[21] Marx s tem opozarja, da lahko linearna logika, ki se opira zgolj na časovno razmerje kavzalnosti med dvema elementoma, pri čemer je prvi obravnavan kot vzrok in drugi kot posledica, dva elementa vedno zajame zgolj v izolaciji od totalnosti, v kateri se sicer nahajata, in ne more logično napredovati do njune konkretizacije.[22] Iz preprostih vzročno-posledičnih zaporedij medsebojno izoliranih parov elementov zato preprosto ni možno rekonstruirati kompleksne totalnosti kapitalističnega produkcijskega načina.

Od anatomije meščanske družbe do njene predzgodovine

Pokazali smo, da Marx kapitalističnega produkcijskega načina v nasprotju s prevladujočo predstavo torej ne prikazuje skozi zgodovinsko genezo, temveč skozi logično genezo kategorij. Marx je nedvoumen, da predmet *Kapitala* ni niti zgodovina dogodkov, ki so privedli do kapitalistične družbe, niti razvoj meščanske družbe v njenih različnih zgodovinskih fazah. V predgovoru k prvi izdaji I. zvezka *Kapitala* poudari: »[N]e gre za višjo ali nižjo razvojno stopnjo družbenih antagonizmov, ki izvirajo iz naravnih zakonov kapitalistične produkcije. Gre za te zakone same, za tendence, ki delujejo in se uveljavljajo z železno nujnostjo.«[23]

Marxov *Kapital* je zato v prvi vrsti teoretski prikaz osnovnih zakonov kapitalističnega produkcijskega načina in temu ustrezajočih družbenih produkcijskih odnosov, medtem ko so zgodovinski prikazi angleškega kapitalizma 19. stoletja, ki jih v *Kapitalu* sicer ni malo, uporabljeni le kot empirična *ilustracija* tega prikaza. Predmet Marxove analize zato tudi ni noben izmed zgodovinsko ali geografsko specifičnih kapitalizmov, temveč mu gre za prikaz »notranj[e] organizacij[e] kapitalističnega produkcijskega načina v njegovem tako rekoč idealnem prerezu«.[24] Marx v *Kapitalu* tako

21 Karl Marx, »Beda filozofije«, v: *Izbrana dela v petih zvezkih*, II. zv., str. 479.

22 Arthur, *The New Dialectic and Marx's* Capital, str. 26.

23 Marx, *Kapital. Kritika politične ekonomije. Prvi zvezek*, str. 14.

24 Marx, *Kapital. Kritika politične ekonomije. Tretji zvezek*, str. 926.

razvije notranjo razčlenitev kapitalističnega produkcijskega načina, ki ostaja enaka ne glede na različnost njegovih zgodovinskih manifestacij.[25]

Če torej pravilno razumemo metodo in predmet *Kapitala*, potem razumemo tudi to, zakaj Marx poglavja o prvotni akumulaciji, ki po njegovih besedah opisuje »predzgodovino kapitala«,[26] ni postavil na začetek, temveč na konec prvega zvezka. Marx se je namreč zoperstavil popularni modrosti, ki pravi, da je treba, če hočemo spoznati sedanjost, poprej spoznati preteklost oziroma zgodovino. V predgovoru h *Grundrisse* pravi: »Anatomija človeka je ključ za anatomijo opice. Nasprotno pa lahko pri podrejenih živalskih vrstah zasnove za nekaj višjega razumemo le, če to višje že spoznamo. Buržoazna ekonomija daje tako ključ za antično.«[27] Sinhronija je po Marxu torej pred diahronijo. Marx z metaforo o anatomiji človeka in opice opozori na to, da je za preučevanje zgodovine določene družbeno-ekonomske strukture najprej potrebno poznati to strukturo v njeni razviti obliki. V nasprotju s tem, kar trdi popularna modrost, je spoznanje sedanjosti pogoj spoznanja zgodovine. Nemogoče je namreč preučevati zgodovino kapitalizma, če pred tem ne poznamo samih njegovih strukturnih določil, sicer namreč ne vemo, zgodovino česa sploh preučujemo.

Marx v I. zvezku *Kapitala* prek razčlenitve sodobne meščanske družbe, izhajajoč iz elementarne forme bogastva v kapitalizmu, tj. iz blaga, prek prikaza geneze denarne forme, preobrazbe denarja v kapital, proizvodnje presežne vrednosti v produkcijskem procesu in procesa akumulacije kapitala torej rekonstruira kompleksno totalnost kapitalističnega produkcijskega procesa, kakršen se kaže neposredno v sferi produkcije. Kapitalistični produkcijski način tako prikaže kot »organski sistem«, če naj navedemo izraz iz *Grundrisse*.[28] Marx organski sistem definira kot sistem, v katerem »vsako ekonomsko razmerje predpostavlja drugo v meščansko-ekonomski formi«[29] in v katerem je torej »vse, kar je postavljeno, hkrati predpostavka«.[30]

25 To ne pomeni, da je prikaz razčlenitve meščanske družbe v *Kapitalu* trans-historičen. Čeprav na noben način ne opisuje zgodovine kapitalističnega produkcijskega načina, sam produkcijski način vendarle opisuje kot zgodovinsko specifičen in pri tem uporablja ekonomske kategorije, katerih veljavnost je omejena izključno na dobo kapitalizma.

26 Marx, *Kapital. Kritika politične ekonomije. Prvi zvezek*, str. 585 isl.

27 Marx, *Kritika politične ekonomije 1857/1858*, str. 39.

28 *Ibid*., str. 169.

29 *Ibid*.

30 *Ibid*.

Dvoumnost tako imenovane prvotne akumulacije

Marx si vprašanje o zgodovinskih premisah oziroma o materialnih pogojih, ki so zgodovinsko omogočili vznik totalnosti kapitalističnega produkcijskega načina, postavi šele, ko ima pred seboj sliko te totalnosti. To vprašanje je zato naslovljeno na koncu I. zvezka *Kapitala*, v poglavju »Tako imenovana prvotna akumulacija«. Marx to poglavje uvede z naslednjimi stavki: »Videli smo, kako se denar preobrazi v kapital, kako se s kapitalom ustvarja presežna vrednost in iz presežne vrednosti več kapitala. Toda akumulacija kapitala predpostavlja presežno vrednost, presežna vrednost kapitalistično produkcijo, ta pa obstoj večjih množin kapitala in delovne sile v rokah blagovnega producenta.«[31] Šele na tem mestu se pokaže, da »organski sistem«, v katerem je »vse, kar je postavljeno, hkrati predpostavka«, terja tudi obrazložitev zgodovinskih pogojev lastnega nastanka. Marx zato nadaljuje: »Zdi se torej, da se celotno gibanje vrti v napačnem krožnem toku, iz katerega pridemo le, če predpostavimo 'prvotno akumulacijo' […], ki je pred kapitalistično akumulacijo, akumulacijo, ki ni rezultat kapitalističnega produkcijskega načina, temveč njegovo izhodišče.«[32]

Izhodišče, katerega zgodovino skuša Marx raziskati, je specifična okoliščina, v kateri si nasproti stojita lastnik denarja, produkcijskih sredstev in življenjskih potrebščin, ki skuša svoj nakopičen denar ovrednotiti z nakupom delovne sile, in pa svoboden delavec, ki na trgu ponuja lastno delovno silo. Kot poudarja Marx, je delavec oziroma ponudnik delovne sile v tej situaciji svoboden v dvojnem smislu. Prvič, delavec v svoji fizični osebi ne nastopa kot blago, kot suženj, ki bi ga bilo moč prodati na trgu, temveč kot individuum, ki »svobodno« razpolaga s specifičnim blagom, ki je njegova privatna lastnina, tj. z delovno silo. In drugič, delavec je »prost«, ločen oziroma »osvobojen« od produkcijskih sredstev in s tem od materialnih pogojev udejanjanja lastnega dela. »S to polarizacijo blagovnega trga so dani temeljni pogoji kapitalistične produkcije.«[33] Kapitalistični produkcijski način je torej pogojen z obstojem tega, kar Marx poimenuje »kapitalsko razmerje«, ki ni nič drugega kot razredno razmerje med kapitalistom in mezdnim delavcem. Proces, ki ustvarja to kapitalsko razmerje, pa po Marxu ni »nič drugega kakor proces ločitve delavca od lastnine nad njegovimi delovnimi pogoji, proces, ki na eni strani preobraža družbena življenjska in produkcijska sredstva v kapital, na drugi strani pa neposredne producente v mezdne delavce.«[34]

31 Marx, *Kapital. Kritika politične ekonomije. Prvi zvezek*, str. 585.

32 *Ibid*.

33 *Ibid*.

34 *Ibid*.

Na osnovi te ugotovitve Marx zaključi, da »prvotna akumulacija ni [..] nič drugega kakor zgodovinski proces ločitve producenta od produkcijskih sredstev.«[35]

V meščanski politični ekonomiji, »kjer je od nekdaj vladala idila«, je imela ta prvotna akumulacija »približno enako vlogo kakor izvirni greh v teologiji«.[36] Reducirana je bila na mitično anekdoto iz davne preteklosti, po kateri so se eni zavoljo lastne inteligence in varčnosti znašli v položaju lastnikov produkcijskih sredstev in denarja, medtem ko so se drugi zaradi lastne nespametnosti, lenobe in razsipnosti znašli v položaju osiromašenega delavstva, ki je na trgu prisiljeno prodajati lastno delovno silo. Marx v nasprotju z idiličnimi pravljicami meščanskih ekonomistov prikaže dejanski zgodovinski proces prvotne akumulacije, ki »se je v anale človeštva vpisala s krvavimi in ognjenimi pohodi«.[37] V poglavju zato sledi prikaz dolge zgodovine izjemno nasilnega procesa ločitve neposrednih producentov od njihovih produkcijskih sredstev in življenjskih potrebščin, ki je potekal od poznega srednjega veka pa do začetka 19. stoletja. Osredotoči se zlasti na krvavi proces zemljiške ekspropriacije kmečkega ljudstva v Angliji, a hkrati pokaže tudi na druge oblike prvotne akumulacije, ki so se odvijale z na videz bolj nedolžnimi vzvodi, kot so državni dolg, davki in mednarodni kreditni sistem.

V nadaljevanju se ne bomo posvečali specifičnim zgodovinskim primerom prvotne akumulacije, temveč bomo poskusili odgovoriti na vprašanje, ali je prvotna akumulacija singularen zgodovinski proces, ki se je končal v 19. stoletju, s triumfom kapitalističnega produkcijskega načina, ali pa gre pri njej za kontinuiran proces, ki se odvija še danes. Zanimalo nas bo zlasti, ali je kapitalistični produkcijski način prvotno akumulacijo potreboval le za lastno konstituiranje ali pa jo morda potrebuje tudi za svoje reproduciranje. Samo na podlagi poglavja o »tako imenovani prvotni akumulaciji« ne moremo podati zadovoljivega odgovora na to vprašanje. Marx nam v njem ponudi le dva namiga, za katera se zdi, da vsak zase napotujeta na dva različna odgovora. Po eni strani enoznačno zatrjuje, da gre pri prvotni akumulaciji za zgodovinski proces, za proces, ki »tvori predzgodovino kapitala in njemu ustreznega produkcijskega načina«.[38] Tudi v enem izmed pisem uredniškemu odboru revije *Otechestvenniye Zapitski* iz leta 1877,[39]

35 *Ibid*.

36 *Ibid*.

37 *Ibid*.

38 *Ibid*., str. 586.

39 Massimo De Angelis, »Marx and Primitive Accumulation: The Continuous Character of Capital's 'Enclosures'«, v: *Subverting the Present – Imagining the Future: Insurrection, Movement, Commons*, ur. Werner Bonefeld, Autonomedia, New York 2008, str. 45.

pojasnjuje, da namen poglavja o prvotni akumulaciji ni nič več in nič manj kot opisati zgodovinske dogodke, ki so v Zahodni Evropi pripeljali do razkroja fevdalnega ekonomskega reda in postavili osnovne pogoje za vznik kapitalističnega produkcijskega načina. A po drugi strani nam Marx v tem istem poglavju ponudi tudi nastavke za drugačno interpretacijo prvotne akumulacije. Potem ko prvotno akumulacijo opredeli kot proces ločitve neposrednih producentov od produkcijskih in življenjskih sredstev, namreč zatrdi naslednje: »Ko kapitalistična produkcija stoji na lastnih nogah, to ločitev ne le vzdržuje, temveč jo reproducira v vse večjem obsegu.«[40]

Marx nam torej v poglavju o prvotni akumulaciji ponudi le dva precej skopa in na prvi pogled protislovna odgovora na zastavljeno vprašanje. Ta dvoumnost je nemara tudi eden izmed vzrokov za razvoj dveh različnih interpretacij v marksistični literaturi, ki je po Marxovi smrti obravnavala koncept prvotne akumulacije. Interpretacija, ki je med marksističnimi teoretiki prevladovala vse do sedemdesetih let 20. stoletja, je prvotno akumulacijo obravnavala izključno kot zgodovinski proces, ki predhodi kapitalizmu. Kasneje se je tej interpretaciji zoperstavil precej heterogen teoretski tok avtorjev, ki so prvotno akumulacijo poskušali interpretirati kot kontinuiran proces, ki se neprekinjeno vrši tudi v sodobnem kapitalizmu.

Eden izmed predstavnikov prve interpretacije,[41] ki jo bomo z De Angelisom poimenovali »tradicionalna interpretacija«,[42] je bil Lenin, ki je v delu *Razvoj kapitalizma v Rusiji* iz leta 1899 koncept prvotne akumulacije apliciral na analizo ruske tranzicije iz fevdalne ekonomije v kapitalizem. Prvotno akumulacijo je razumel kot zgodovinski proces razlaščanja kmetov in uničenja kmečkih skupnosti, ki je vodil do nastanka kapitalističnega trga v Rusiji.

Tudi Rosa Luxemburg je v delu *Akumulacija kapitala* iz leta 1913 prvotno akumulacijo obravnavala kot singularen zgodovinski proces, ki se je končal z uveljavitvijo kapitalizma. A v istem delu je hkrati ponudila nekatere nastavke, ki implicirajo razumevanje prvotne akumulacije kot permanentnega procesa, ki je značilen tudi za kapitalizem. Pri tem je izhajala iz shem reprodukcije, ki jih je Marx obravnaval v II. zvezku *Kapitala*. Po Luxemburgovi so Marxove sheme razširjene reprodukcije zgolj prikaz »matematičnih« pogojev za kontinuirano akumulacijo kapitala v primeru obstoja (zgolj) dveh razredov – kapitalističnega in delavskega razreda. A Luxemburgova opozarja,

40 Marx, *Kapital. Kritika politične ekonomije. Prvi zvezek*, str. 586.

41 Pri kratkem pregledu najvplivnejših interpretacij prvotne akumulacije v 19. in 20. stoletju se opiramo na zgodovinski pregled, ki ga v navedenem članku »Marx and Primitive Accumulation« poda Massimo De Angelis. Naš pregled bomo omejili le na bežno predstavitev interpretacij, ki sicer ne more v celoti izčrpati njihove kompleksnosti. Pri tem se prav tako ne bomo ukvarjali s presojo njihove (ne)ustreznosti.

42 De Angelis, »Marx and Primitive Accumulation«, str. 28.

da se mora kapital, da bi se lahko kontinuirano reproduciral na razširjeni osnovi, v dejanskosti nujno opreti na producente iz »nekapitalističnega sektorja« (denimo na kmete ali male neodvisne producente), ki potrošijo blaga, ki se proizvedejo v »kapitalističnem sektorju«. Realizacija presežne vrednosti prek prodaje kapitalistično proizvedenih blag je potemtakem odvisna od obstoja nekapitalistične produkcije. Nujnost menjave med kapitalistično in nekapitalistično produkcijo po Luxemburgovi terja konstantne radikalne spremembe družbenih odnosov na področjih nekapitalistične produkcije, zaradi česar se kapital na teh področjih praviloma sooča z odporom, ki ga skuša zatreti z zatekanjem k vojaškemu in političnemu nasilju. Luxemburgova torej pokaže na nujnost momenta ne-ekonomskega nasilja kot temeljnega pogoja reprodukcije kapitala. Tovrstna teoretska zastavitev jo med drugim vodi do začrtanja jasne zgodovinske meje akumulacije kapitala: ko bo celoten svet postal kapitalističen, bodo izginili tudi producenti iz nekapitalističnega sektorja in s tem osnovni pogoji reprodukcije kapitala, kapitalizem pa bo s tem dočakal svoj bridki konec.[43]

V petdesetih in šestdesetih letih 20. stoletja so najvplivnejši marksistični teoretiki na Zahodu, kot so Robert Brenner, Paul Sweezy in Maurice Dobb, prvotno akumulacijo obravnavali v skladu s tradicionalno interpretacijo. Vsi izmed naštetih avtorjev so s prvotno akumulacijo označevali izključno obdobje tranzicije iz fevdalizma v kapitalizem. V sedemdesetih letih pa je Samir Amin podal drugačno interpretacijo prvotne akumulacije. Obravnaval jo je izrecno kot permanenten proces, ki ni le stvar predzgodovine kapitalizma, temveč je značilen tudi za sodobni kapitalizem. Amin se pri obravnavi sodobnega kapitalizma opira na koncept »svetovne ekonomije«, ki je razdeljena na razviti in nerazviti svet oziroma na center in periferijo. Akumulacija kapitala na svetovni ravni po Aminu temelji na transferjih vrednosti, ki se pretežno pretaka iz periferije v center. Ko kapitalistični produkcijski način stopi v razmerje s pred-kapitalističnimi produkcijskimi načini, ki v nerazvitem svetu obstajajo vse do danes, so ti transferji vrednosti opravljeni z vzvodi prvotne akumulacije. Ta je po Aminu torej ključen moment akumulacije kapitala na svetovni ravni, ki vse do danes deluje v prid centru svetovne ekonomije.[44]

Tudi David Harvey je v delu *Novi imperializem* (*New Imperialism*) prvotno akumulacijo obravnaval kot permanenten proces. Da bi zajel sodobne fenomene razlaščanja, ki so po obliki enaki fenomenom, ki jih je Marx zajel s sintagmo prvotna akumulacija, je razvil koncept »akumulacije z razlaščanjem«. Harvey koncept akumulacije z razlaščanjem v temelju uporablja kot termin za najrazličnejše sodobne pojave, ki jim je skupno to, da temeljijo na procesu, s katerim določeno premoženje, ki pred tem ni bilo uporabljeno v kapitalističnem sektorju – pa najsi gre za celotne sektorje ekonomije, za posamezna produkcijska sredstva ali pa za delovno silo –, postane sredstvo kapitalističnega sektorja za akumulacijo profitov. Po Harveyu je akumulacija z razlaščanjem eden izmed temeljnih vzvodov, s katerimi kapital še danes premaguje krize hiperprodukcije. Kapital v času kriz namreč nujno potrebuje akumulacijo z razlaščanjem, saj ta na trgu »sprosti« določeno premoženje po zelo nizki ali celo nični ceni. Kapital lahko to podcenjeno premoženje nato profitabilno uporabi in s tem hkrati razrešuje tudi problem hiperprodukcije.[45]

43 *Ibid*., str. 28-29.

44 *Ibid*., str. 30-31.

Proces reprodukcije kapitala in prvotna akumulacija

Tudi sami bomo poskusili pokazati, da prvotne akumulacije ni možno omejiti na singularen zgodovinski dogodek, ki sodi zgolj v predzgodovino kapitalističnega produkcijskega načina. Pri tem se sicer ne bomo opirali na interpretacije Luxemburgove, Harveya ali Amina, temveč bomo, izhajajoč iz nekaterih mest v I. zvezku Marxovega *Kapitala*, poskusili pokazati na nujnost permanentnosti prvotne akumulacije v okviru kapitalističnega produkcijskega načina. Če si zadamo tovrstno nalogo, se soočimo z določeno zagato, ki smo jo nakazali že v prejšnjem razdelku. Omenili smo namreč, da Marx v edinem poglavju, ki je v I. zvezku *Kapitala* namenjeno prvotni akumulaciji, ne ponudi tako rekoč nobenega teoretskega nastavka, ki bi lahko podprl tezo o permanentnosti prvotne akumulacije. Precej očitno je, da Marx v tem poglavju prvotno akumulacijo obravnava izključno kot proces, ki po njegovih lastnih besedah »tvori predzgodovino kapitala in njemu ustreznega produkcijskega načina«.[46] Omenili pa smo tudi, da Marx pri pisanju tega poglavja ni imel drugih namenov kot opisati prehod od fevdalne ekonomije do kapitalističnega produkcijskega načina.

Prav zato moramo naš pogled usmeriti na druga mesta v *Kapitalu*, kjer Marx ne opisuje predzgodovine kapitalizma, temveč samo logiko delovanja kapitalističnega produkcijskega načina. Menimo namreč, da lahko na mestih, kjer Marx v I. zvezku *Kapitala*, pred samim poglavjem o »Tako imenovani prvotni akumulaciji«, obravnava proces reprodukcije kapitala, preobrazbo presežne vrednosti v kapital in obči zakon kapitalistične akumula-

45 *Ibid*.

46 Marx, *Kapital. Kritika politične ekonomije. Prvi zvezek*, str. 586.

cije, najdemo nastavke za teorijo prvotne akumulacije kot permanentnega procesa. Če hočemo pokazati, da je prvotna akumulacija nujno implicirana v okviru samega kapitalističnega produkcijskega procesa, potem je našo pozornost treba odvrniti od mest, kjer Marx obravnava zgodovino kapitala, in jo preusmeriti na tista mesta, kjer obravnava njegovo logiko.

Če hočemo pokazati, da prvotna akumulacija ni le nekaj, kar se naključno godi tudi v sodobnem kapitalizmu, potem se ne moremo omejiti le na nizanje posameznih empiričnih primerov razlaščanja v sodobni družbi, ki po svojem videzu spominjajo na to, kar je Marx poimenoval s sintagmo prvotna akumulacija. Šele če lahko izhajajoč iz same logike delovanja kapitala pokažemo na to, da je prvotna akumulacija eden izmed elementov totalnosti meščanske družbe, da je torej tako postavka kot predpostavka kapitalizma kot organskega sistema, lahko zatrdimo, da je prvotna akumulacija nujen člen v sami razčlenitvi kapitalističnega produkcijskega načina in s tem nekaj, kar se zavoljo same reprodukcije kapitalizma more in tudi mora periodično pojavljati.

Problema prvotne akumulacije se je zato verjetno najbolje lotiti skozi obravnavo same kapitalistične akumulacije. Marx akumulacijo kot moment neposrednega produkcijskega procesa obravnava v VII. razdelku I. zvezka *Kapitala*. Tam poudari, da je za ustrezno razumevanje procesa akumulacije kapitala potrebno produkcijski proces hkrati obravnavati kot proces reprodukcije:

> Produkcijski proces, kakršnakoli že je njegova družbena forma, mora biti kontinuiran oziroma mora periodično vedno znova prehajati skozi iste stadije. Tako kot družba ne more nehati konsumirati, tudi ne more nehati producirati. Z vidika stalne povezanosti in trajnega toka svojega obnavljanja je torej vsak družbeni produkcijski proces hkrati reprodukcijski proces. Pogoji produkcije so hkrati pogoji reprodukcije. Nobena družba ne more nenehno producirati, tj. reproducirati, ne da bi del svojih produktov nenehno preobražala nazaj v produkcijska sredstva ali v nove elemente produkcije.[47]

Marx torej pokaže na očitno dejstvo, da je konstantna produkcija v vsaki družbi vedno pogojena z reprodukcijo produkcijskih sredstev in ostalih elementov, ki so potrošeni v produkcijskem procesu.

A Marxa ne zanima reprodukcija v kateri koli družbi, temveč reprodukcija v kapitalističnem produkcijskem načinu. Ta namreč vtisne reprodukcijskemu procesu svoj specifičen pečat. Marx zato poudarja: »Če

47 *Ibid.*, str. 471.

ima produkcija kapitalistično formo, jo ima tudi reprodukcija.«[48] Ker v kapitalizmu v prvi vrsti ne gre za produkcijo stvari v njihovi naturalni obliki, temveč za produkcijo vrednosti, in ker se potrošnja produkcijskih sredstev v produkcijskem procesu pojavlja zgolj kot sredstvo uvrednotenja kapitala, se tudi sama reprodukcija produkcijskih sredstev pojavlja le kot sredstvo uvrednotenja kapitala. Na ta način tudi reprodukcija dobi specifično, kapitalistični produkciji ustrezno družbeno formo, v kateri je reprodukcija produkcijskih sredstev podrejena reprodukciji vrednosti v njeni denarni formi. Kapitalistov denar mora v tovrstni družbi nenehno funkcionirati kot kapital: specifična vsota denarja mora biti vložena v produkcijski proces, v katerem je proizvedena določena količina presežne vrednosti. Ta proces pa mora kapitalist vedno znova ponavljati. Ko proces proizvodnje presežne vrednosti postane periodičen, ko se za presežno vrednost oplemenitena vsota vložene vrednosti konstantno vrača v roke kapitalista, ta presežna vrednost dobi formo dohodka, ki izvira iz kapitala.[49]

Če kapitalist ta dohodek potroši oziroma če mu služi kot konsumpcijski fond, potem imamo v nespremenjenih okoliščinah po Marxu opravka z enostavno reprodukcijo. Kapitalistični produkcijski proces se mora tudi v pogojih enostavne reprodukcije pričeti z nakupom produkcijskih sredstev in delovne sile. Proces reprodukcije mora zato poleg reprodukcije produkcijskih sredstev vsebovati tudi reprodukcijo delovne sile. Tudi reprodukcija delovne sile v okviru kapitalističnega produkcijskega načina dobi specifično družbeno formo, ki je podrejena procesu uvrednotenja kapitala. Delavec mezdo ali vrednost, s katero se lahko reproducira, namreč prejme šele potem, ko se izteče določeno produkcijsko obdobje, v katerem dela za kapitalista, torej »šele potem, ko je njegova delovna sila delovala in v blagu realizirala lastno vrednost kakor presežno vrednost«.[50] Delavčeva lastna reprodukcija je na ta način odločilno odvisna od samega uvrednotenja kapitala. Delavec tako producira presežno vrednost, ki gre v pogojih enostavne reprodukcije v kapitalistov konsumpcijski fond, in vrednost za lastno plačo, ki se mu šele naknadno povrne v obliki mezde. Na ta način »[k]apitalistični razred stalno daje delavskemu razredu v denarni formi nakazila za del produkta, ki ga ta sam producira in ki si ga sam prilašča«.[51] Skozi kontinuiteto tovrstnega produkcijskega procesa kapital postane »brez ekvivalenta prilaščena vrednost«[52] oziroma »materiatura

48 *Ibid.*
49 *Ibid.*
50 *Ibid.*, str. 472.
51 *Ibid.*
52 *Ibid.*

neplačanega dela«.[53]

Marx v svoji analizi enostavne reprodukcije ne pokaže le tega, kako se v kapitalizmu reproducirajo določene dobrine, temveč tudi to, kako specifična ekonomska forma produkcije, ki temelji na stalnem uvrednotenju kapitala, vtisne svoj pečat samemu procesu reprodukcije produkcijskih sredstev in delovne sile, ki s tem prav tako dobi specifično kapitalistično formo. S tem ko pokaže, da uvrednotenje kapitala temelji na konstantnem prilaščanju od delavca ustvarjene vrednosti, obenem pokaže, da proces kapitalistične produkcije in reprodukcije ni le proces reprodukcije stvari in ljudi, temveč tudi proces reprodukcije specifičnega družbenega, razrednega razmerja – tj. kapitalskega razmerja. Marx zato poudari:

> Na eni strani produkcijski proces nenehno preobraža snovno bogastvo v kapital, v kapitalistovo sredstvo uvrednotenja in užitka. Na drugi strani delavec nenehno iz procesa vstopa tak, kakršen je vstopil vanj – kot oseba, ki je vir bogastva, a brez slehernih sredstev, da bi to bogastvo udejanjala zase. […] Sam delavec torej stalno producira objektivno bogastvo kot kapital, kot njemu samemu tujo oblast, ki ga izkorišča, kapitalist pa prav tako stalno reproducira delovno silo kot subjektiven vir bogastva, ločen od lastnih sredstev upredmetenja in udejanjenja […], skratka delavca kot mezdnega delavca. Ta stalna reprodukcija ali ovekovečenje delavca je sine qua non [nujni pogoj] kapitalistične produkcije.[54]

Kapitalistični produkcijski proces torej po svoji lastni logiki stalno reproducira razredno razmerje med delavcem in kapitalistom, tako da delavce vedno znova ločuje od materialnih pogojev realizacije lastnega dela, kapitalistom pa ravno s tem omogoča, da na trgu kupujejo delovno silo, ki jo potrebujejo za uvrednotenje svojega kapitala. Ali kot to pove Marx: »Kapitalistični produkcijski proces, če ga obravnavamo v povezanosti ali kot reprodukcijski proces, torej ne producira le blaga, ne le presežne vrednosti, producira in reproducira sámo kapitalsko razmerje, na eni strani kapitalista, na drugi pa mezdnega delavca.«[55]

Na tej točki lahko vidimo, da je tisto, kar se konstituira skozi proces prvotne akumulacije, vedno znova reproducirano v samem procesu kapitalistične akumulacije. Kot smo dejali, proces prvotne akumulacije ni nič drugega kakor ločitev neposrednih producentov od produkcijskih in življenjskih sredstev. Ta ločitev je tista, ki konstituira kapitalsko razmerje, ki je zgodovinska predpostavka samega produkcijskega procesa, sama logika

53 *Ibid*.

54 *Ibid*., str. 474–475.

55 *Ibid*., str. 481.

produkcijskega procesa pa temelji na konstantni reprodukciji te ločitve, ki konstituira prav to kapitalsko razmerje. Marx zato poudari: »[T]isto, kar je bilo na začetku le izhodišče, se s samo kontinuiteto procesa, z enostavno reprodukcijo, vedno znova producira in ovekovečuje kot lastni rezultat kapitalistične produkcije.«[56]

Tako prvotna kot tudi kapitalistična akumulacija torej temeljita na ločitvi neposrednih producentov od produkcijskih in življenjskih sredstev. Massimo De Angelis zato upravičeno pravi, da razlika med prvotno in kapitalistično akumulacijo ni vsebinska, temveč v prvi vrsti zadeva razliko v pogojih in oblikah, v katerih je ta ločitev udejanjena.[57] Tudi Marx na nekaterih mestih, kjer sicer le mimogrede omenja prvotno akumulacijo, izrecno poudari, da je ločitev skupna značilnost obeh vrst akumulacije. V III. zvezku *Kapitala* denimo zapiše: »[L]očevanje delovnih pogojev na eno stran in producentov na drugo tvori pojem kapitala in se začenja s prvotno akumulacijo (I. knjiga, 24. poglavje) in se potem pojavlja kot stalen proces v akumulaciji in koncentraciji kapitala«.[58] Tudi v III. zvezku *Teorij presežne vrednosti* zatrjuje, da udejanjenje te ločitve predstavlja kontinuiranje tistega, kar se je v procesu prvotne akumulacije kazalo kot singularen zgodovinski proces.[59] Po Marxu torej logika ločitve v temelju določa tako prvotno kot kapitalistično akumulacijo. A to ne pomeni, da Marx obe akumulaciji preprosto izenači. Še naprej moramo biti pozorni na ključno konceptualno razlikovanje, ki je v tem, da kapitalistična akumulacija reproducira ločitev, ki jo vedno že predpostavlja, medtem ko prvotna akumulacija te ločitve ne predpostavlja, temveč jo šele ustvari. Prvotna akumulacija na novo ustvarja ločitev, ki jo kapitalistična akumulacija sistematično reproducira.

Doslej še nismo uspeli pokazati, da je prvotna akumulacija konstitutiven del kapitalističnega produkcijskega načina in s tem nujen moment totalnosti meščanske družbe. Pokazali smo le to, da prvotna akumulacija ustvari kapitalsko razmerje, ki je nato v enakem oziroma nespremenjenem obsegu reproducirano v okviru kapitalistične produkcije. Sama kapitalistična produkcija lahko v okviru enostavne reprodukcije reproducira to ločitev po svoji lastni logiki, ne da bi se ji bilo treba pri tem opirati na moment prvotne akumulacije. Slednja je torej le zgodovinsko izhodišče enostavne reprodukcije in ne notranji moment njene logike. A če kapitalistične produkcije ne obravnavamo kot enostavne reprodukcije, temveč kot to, kar dejansko je, torej kot razširjeno reprodukcijo, potem prvotna akumulacija dejansko postane nujen moment same logike delovanja kapitalističnega produkcijskega načina.

56 *Ibid*., str. 474.

57 De Angelis, »Marx and Primitive Accumulation«, str. 33.

58 Marx, *Kapital. Kritika politične ekonomije. Tretji zvezek*, str. 278.

59 Karl Marx, *Theories of Surplus Value. Volume III*., Progress Publisher, Moskva 1971, str. 315.

V naši analizi kapitalistične produkcije v okviru enostavne reprodukcije smo predpostavljali, da se proizvedena presežna vrednost v celoti steka v konsumpcijski fond, kar pomeni, da kapitalistični razred ves dohodek, ki izhaja iz neplačanega dela, neproduktivno potroši, medtem ko v produkcijski proces vloži zgolj tolikšen kvantum vrednosti, ki je potreben za nadomestitev produkcijskih sredstev in delovne sile v nespremenjenem obsegu. Če sedaj preidemo na obravnavo razširjene reprodukcije, pa moramo predpostaviti, da kapitalistični razred dohodek (ali vsaj del dohodka), ki izhaja iz neplačanega dela, preliva v akumulacijski fond, kjer se vrednost kopiči izključno z namenom, da bi bila ponovno vložena v produkcijski proces.[60] V primeru kontinuiranega vlaganja presežne vrednosti v produkcijski proces imamo opraviti s produkcijskim procesom v razširjenem obsegu oziroma z razširjeno reprodukcijo. V tem primeru v produkcijo ni vložena le vrednost, ki je potrebna za nadomestitev produkcijskih sredstev in delovne sile v nespremenjenem obsegu, temveč tudi dodatna vrednost, ki je porabljena za nakup dodatnih produkcijskih sredstev in dodatne delovne sile.

Tako kot za enostavno reprodukcijo tudi za razširjeno reprodukcijo kapitalistične produkcije velja, da ne producira in reproducira le stvari in ljudi, temveč tudi specifičen družbeni odnos, ki temelji na ločitvi neposrednih producentov od produkcijskih in življenjskih sredstev. Ali kot to pove Marx: »Tako kakor enostavna reprodukcija nenehno reproducira sámo kapitalsko razmerje, na eni strani kapitalista, na drugi pa mezdnega delavca, reprodukcija v razširjenem obsegu ali akumulacija reproducira kapitalsko razmerje v razširjenem obsegu, več kapitalistov ali večje kapitaliste na tem polu, več mezdnih delavcev na onem.«[61] Marx pri obravnavi občega zakona kapitalistične akumulacije, ki temelji na razširjeni reprodukciji, opozarja, da mora povpraševanje po delu rasti v premem sorazmerju z rastjo kapitala.[62] Konstantno povečevanje povpraševanja po delovni sili[63] pa seveda terja konstantno rast ponudbe delovne sile. Kapitalistična produkcija v tem primeru torej terja večjo količino delovne sile, kot pa jo je sama kapitalistična akumulacija zmožna reproducirati. Zato pa se mora nujno opreti na prvotno akumulacijo, ki na novo proizvede ločitev neposrednih producentov od njihovih produkcijskih in življenjskih sredstev in ki s tem na trgu »sprosti« zadostno količino delovne sile.

60 Marx, *Kapital. Kritika politične ekonomije. Prvi zvezek*, str. 483.

61 *Ibid*., str. 507.

62 *Ibid*.

63 Pri tej izpeljavi smo se oprli na Marxovo obravnavo občega zakona kapitalistične akumulacije v pogojih nespremenjene organske sestave kapitala. Le pod tem pogojem povpraševanje po delovni sili raste enako hitro, kot raste kapital. V nadaljevanju Marx ta zakon obravnava tudi pod pogojem rasti organske sestave kapitala (tj. rasti vrednostne sestave kapitala, kolikor ta odraža rast tehnične sestave kapitala; ali natančneje, rasti vrednostnega razmerja med konstantnim in variabilnim kapitalom, kolikor ta odraža rast razmerja med množino produkcijskih sredstev in množino dela). Lahko bi si mislili, da rast organske sestave nujno rezultira v padanju povpraševanja po delovni sili, a temu ni tako. Tudi v pogojih rasti organske sestave kapitala kapitalistična produkcija na razširjeni osnovi mnogokrat terja povečanje absolutne količine delovne sile. Rast organske sestave namreč odraža zgolj relativno povečanje količine produkcijskih sredstev in s tem zgolj relativno (in ne tudi absolutno) zmanjšanje količine delovne sile.

Prišli smo torej do ključne točke, ki pokaže, da razširjena reprodukcija zahteva tudi razširjeno reprodukcijo kapitalskega razmerja, le-ta pa ne implicira le reprodukcije ločitve neposrednih producentov od materialnih pogojev udejanjanja njihovega dela v nespremenjenem obsegu, temveč tudi dodatno ustvarjanje te ločitve. Sama reprodukcija na razširjeni osnovi zato terja permanentno ustvarjanje ločitve, ki na novo proizvede kapitalsko razmerje. Če je kapitalistična produkcija v okviru enostavne reprodukcije uspela sama reproducirati ločitev v nespremenjenem obsegu, pa se mora v okviru kapitalistične akumulacije opreti na prvotno akumulacijo, torej na akumulacijo, ki ni nič drugega kot proces, ki na novo ustvari kapitalsko razmerje. Prvotna akumulacija s tem postane *sine qua non* kapitalistične akumulacije. Ni več le predpostavka, ki zgodovinsko omogoči vznik kapitalistične akumulacije, temveč postane notranji moment njene lastne logike. V okviru razširjene reprodukcije je zato prvotna akumulacija eden izmed nujnih členov same razčlenitve kapitalističnega produkcijskega načina in s tem eden izmed konstitutivnih elementov totalnosti meščanske družbe.

OD ADAMA SMITHA DO ANGELE MERKEL: KRATKA ZGODOVINA PRVOTNE AKUMULACIJE

Michael Perelman
Prevedel Boštjan Remic

Izbira Adama Smitha za uvod v razpravo o prvotni akumulaciji se mogoče zdi nenavadna, četudi je nehote začel razpravo o tem konceptu. Kot kak sodobni astrofizik, ki skuša razumeti Veliki pok, je zatrjeval, da »mora akumulacija kapitala [the accumulation of stock] po naravi stvari potekati pred delitvijo dela«.[1] Smith, ki je ob siceršnji zmedi svojih pojmovanj pogosto nehote zastavljal pomembna vprašanja, se je spraševal po prvotni akumulaciji, ki je sprožila nadaljnji proces akumulacije kapitala.

Smithova domneva o ekonomskem Velikem poku, z izjemo njegovih lastnih skopih opomb, ni sprožila nobenih nadaljnjih razprav, vse dokler ni leta 1821 zanjo ponovno poprijel Robert Torrens. Za Torrensa je bila prvotna akumulacija stvar individualne pobude in ne razlaščanja drugih:

> V prvem kamnu, ki ga divjak vrže v zver, ki si jo prizadeva ujeti, v prvi palici, ki jo pograbi, da bi sklatil sadež, ki ga ne more doseči, smo priča prilastitvi enega predmeta z namenom pridobitve nekega drugega, s čimer odkrijemo izvor kapitala.[2]

Marx se je duhovito odzval na Torrensa: »S tisto prvo palico naj bi najbrž tudi pojasnili, zakaj je stock v angleščini sinonim za kapital«,[3] dobro vedoč, da so priročni sadeži zgodnjega kapitalizma nasilno odvzeta produkcijska sredstva drugih ljudi.

V *Kapitalu* se je Smithov koncept »original accumulation« pojavil kot beseda, ki lahko označuje bodisi izvornost bodisi prvotnost. V angleškem prevodu *Kapitala* se nato prvič pojavi »prvotna [primitive] akumulacija«.

Skozi zgodovino so si ljudje seveda jemali zemljo, ki so jo uporabljali drugi. Nasilen odvzem produkcijskih sredstev ljudskim množicam z dobičkonosnim namenom se je začel odvijati šele kasneje, ko je rast mestnega prebivalstva v severozahodni Evropi zvišala povpraševanje po volni. Takrat je bil kmetijski presežek v državi relativno majhen. Leta 1520 je 100 družin pridelalo komajda dovolj pridelka za vzdrževanje 106 družin.[4] Z odstranitvijo večine ljudi z zemlje je relativno malo preostalih ljudi lahko skrbelo za veliko čredo ovac. Strošek njihove vzreje je bil relativno nizek v primerjavi s tržno vrednostjo volne. Najslavnejše zgodnje nasprotovanje najdemo v *Utopiji* sira Thomasa Mora:

> Ovce [...], ki so navadno tako krotke in ki tako malo jedo, so sedaj postale, kakor govore, požrešne in divje, tako žro celo ljudi [...]. Da si torej lahko neki pohlepnež obda z ograjo nekaj tisoč oralov orne zemlje, prežene kmete z njihovih posestev; drugi zopet izgubljajo posestva po prevari ali pod pritiskom sile.[5]

Nasprotovanja, kakršno je bilo Moreovo, so bila moralne in etične narave. Smith pa je bil v nasprotju s tem odločen braniti kapitalizem, da ta ne bi prišel na slab glas. Odločil se je pokazati, da se prvotna akumulacija ne tiče kapitalizma. Jedro njegovega ideološkega projekta je bilo predstaviti kapitalizem kot naravni sistem prostovoljnih tržnih razmerji, ki so nekonfliktna in ki prinašajo koristi vsemu človeštvu.

V Smithovem videnju sveta ni bilo prostora za konfliktnost. Prvotna akumulacija se pojavlja v treh kontekstih: v kontekstu Marxove kritike Smithovega pretiranega poudarjanja delitve dela ob hkratni izključitve tega, kar je Marx imenoval družbena delitev dela, tj. porazdelitev dela med ločene proizvodne enote; v kontekstu Smithove tovarne bucik; v kontekstu nevidne roke trga kot metafore za kapitalizem kot učinkovit sistem brezkonfliktnega razvoja.

Koncept družbene delitve dela je zanimiv celo v okviru konvencion-

1 Adam Smith, Bogastvo narodov (Izbor), prev. Bogdan Gradišnik, Studia humanitatis, Ljubljana 2010, str. 170; prevod popravljen.

2 Robert Torrens, *An Essay on the Production of Wealth*, Longman, Hurst, Rees, Orme and Brown, London 1821, str. 70–71.

3 Karl Marx, *Kapital. Kritika politične ekonomije. Prvi zvezek*, Sophia, Ljubljana 2012, str. 154 op.

4 E. A. Wrigley, »Men on the Land and Men in the Countryside«, v: *The World We Have Gained: Histories of Population and Social Structure*, ur. L. Bonfield, R. M. Smith in K. Wrightson, Blackwell, Oxford 1986, str. 36.

5 Thomas More, *Utopija*, Cankarjeva založba, Ljubljana 1958, str. 71.

alne ekonomike. Konvencionalni ekonomisti, ki se ukvarjajo s tem predmetom, raziskujejo, kako se industrije odcepijo in specializirajo na način, ki ohranja domnevno tržno učinkovitost. Takšno delo nehote vzbuja dvom o tipičnem nazoru ekonomike, po katerem podjetje deluje na takšen način, da gospodarstvo doseže brezčasno ravnotežje. Z Marxovega vidika prvotna akumulacija igra bistveno vlogo pri razvoju družbene delitve dela, kar se je zgodilo, ko je razseljevanje poprej samozadostnih kmetov le-te prisililo v mezdno delo.

Smith je bralcem v *Bogastvu narodov* predstavil nevidno roko v okviru razprave, ki je posebej relevantna za sodobno različico prvotne akumulacije, ki se danes odvija v Evropi. Smith je pravilno razumel, da je interes Anglije, da se izogne formalnemu imperiju v Severni Ameriki, saj je doumel, da bi neformalna ureditev zagotavljala vse prednosti imperija, a z minimalnimi stroški. Ni šel tako daleč, da bi odkrito zagovarjal prvotno akumulacijo v Severni Ameriki, vendar bi moral namerno zamižati na obe očesi, da ne bi dojel, da rastoče naseljensko gospodarstvo brez nje ni mogoče, še posebej zato ne, ker avtohtono prebivalstvo ni delilo evropske ideje lastninskih pravic. Na ta način je Smith nenamenoma pokazal na mednarodno razsežnost prvotne akumulacije.

Ideološka vrednost Adama Smitha

Smithova knjiga *Bogastvo narodov* (1776) sprva ni bila posebej priljubljena. Ko si jo je Thomas Robert Malthus leta 1789 izposodil iz fakultetne knjižnice, je bila to komajda tretja izposoja te knjige. Glede na Smithov sloves, ki si ga je pridobil z bolj filozofsko knjigo starejšega datuma *The Theory of Moral Sentiments,* je bilo skromno zanimanje presenetljivo. S francosko revolucijo leta 1789 se je v svetu britanskih lastnikov nenadoma razširil strah. Panika je naglo spodbudila potrebo po Smithovi ideološki obrambi statusa quo.

Zakaj so Smithovo knjigo pričeli ceniti tako pozno? Prva poglavja knjige so navsezadnje uspešno naslikala trg kot brezkonfliktno kraljestvo svobode in pravičnosti. Vendar pa je Smith to podobo precej omajal v sledečih poglavjih, kjer se je ukvarjal z bolj praktičnimi zadevami. To je razlog, da lahko skoraj vsaka šola ekonomske misli pri Smithu najde vsaj nekaj občudovanja vrednega. Kot je zapisal konservativni profesor iz Univerze v Chicagu Jacob Viner: »V tej univerzalni knjigi lahko najdemo sledove vseh mogočih doktrin. Ekonomist, ki svojih namenov ne zmore podpreti s citati iz *Bogastva narodov*, mora zagovarjati res nenavadne teorije.«[6] Zaradi

6 Jacob Viner, »Adam Smith and Laissez-faire«, v: *Adam Smith, 1776–1926*, ur. J. M. Clark et al., University of Chicago Press, Chicago 1928, str. 126.

mnogih progresivnih pogledov Smitha pogosto sprejemajo tako liberalci in radikali kot celo marksisti.

Načitani ljudje so razumeli težave Smithovih neskladnosti. Znani član Odbora za uveljavitev zlatega standarda in urednik Edinburgh Review Francis Horner je na primer odklonil prošnjo za pripravo zvezka pojasnil o tej knjigi. Zavrnitev je pojasnil v pismu Thomasu Thomsonu, napisanem 15. avgusta 1803:

> Zadržati bi se moral pri izpostavljanju S-jevih pomot, dokler njegovo delo ne razvije svojega polnega učinka. Danes mnogo dolgujemo praznovernemu čaščenju S-jevega imena; in dokler zmaga ne bo popolnejša, ne smemo slabiti tega občutka. […] [D]okler ne zmoremo podati pravilne in natančne teorije izvora bogastva, so njegove popularne, verjetne in ohlapne hipoteze za običajne ljudi prav enako dobre kot katere koli druge.[7]

Hornerjev strah je bil neutemeljen. Širše bralstvo je Smitha praviloma razumelo površno, le kot preprost zagovor laissez-faire. Pripisovali so mu zlasti dve ideji: njegov najbolj poznan izraz – nevidna roka trga – in očarljivo ilustracijo delitve dela v slavni tovarni bucik. Smithove avtoritarne izjave, njegov predlog o nadzorovanju religije in njegovo nasprotovanje velikim podjetjem so v glavnem spregledali. Rezultat tega je bil, da »je bilo v devetdesetih letih 20. stoletja objavljenih več novih izdaj *Bogastva narodov* kot v devetdesetih letih 19. stoletja in veliko več kot v devetdesetih letih 18. stoletja«.[8]

Srečanje s tovarno bucik

Smithov primer tovarne bucik bralcu daje vtis preproste delavnice, v kateri je peščica delavcev zmožna z delitvijo dela, ki jo verjetno organizira kak prijazen podjetnik, močno povečati svojo produktivnost. Prizor, ki ga je naslikal Smith, je navduševal generacije bralcev, ki so uživali ob tej idilični razlagi kapitalizma. V tem pogledu je bil Smith pomembna figura pri zasenčenju vloge prvotne akumulacije.

Kot profesor retorike in avtor vplivne knjige o njej je Smith jasno razumel, kaj je potrebno za prepričevanje drugih ljudi. Te spretnosti se je

7 Cit. po: Francis Horner, *Memoirs and Correspondence of Francis Horner, M.P.*, 1. zv., John Murray, London 1843, str. 229.

8 Jeffrey Young, »Accounting for Adam Smith«, Summer Institute for the Preservation of the Study of the History of Economics, George Mason University, 4. junij 2007.

poslužil v prvem delu knjige – predvsem obravnava tovarne bucik je bila retorična mojstrovina. Smith bralcem pove, da je obiskal tovarno, statistiko storilnosti pa navaja po plagiiranih člankih o francoskih tovarnah s potvorjenimi rezultati. Kot izurjen retorik se je zavedal, da mora zakriti vse, kar bi omajalo njegovo sporočilo – še posebej resnico.

Prvo predstavitev tovarne bucik je Smith podal med serijo predavanj v Glasgowu v letih 1762–1763, več kot desetletje pred izdajo svoje slavne knjige. Tovarno bucik omenja v sklopu premišljevanj o razrednem vojskovanju, razprava o njej pa je stekla med predavanjem z dne 28. marca 1763, ko je pojasnjeval pomembnost zakonov in vlade:

> Bogastvo ohranjajo v rokah bogatih in ga ščitijo pred nasiljem in grabežljivostjo revežev, s tem pa ohranjajo ono koristno neenakost v imetju, ki je naravna in nujna posledica razlik v zmožnosti, delavnosti in marljivosti različnih posameznikih.[9]

Da bi upravičil to neenakost, je Smith svojim študentom dejal, da »ima običajen delavec […] na razpolago več udobja in razkošja kot indijanski poglavar, ki vlada 1000 golim divjakom«.[10] Toda že naslednji dan je Smith iznenada obrnil ploščo in se, kot se zdi, postavil na stran nasilnih in grabežljivih revežev:

> Delo in čas revežev sta v civiliziranih deželah žrtvovana za vzdrževanje lagodja in razkošja bogatih. Delo zakupnika ohranja brezdelje in razkošje zemljiškega posestnika. Finančnika vzdržuje njegova nepopustljivost do podjetnega trgovca in do revežev, ki so ga v zameno za uporabo njegovega denarja dolžni vzdrževati v lagodju. Toda vsak divjak v polnosti uživa sadove svojega dela – tam ni ne zemljiških posestnikov, ne oderuhov in ne davčnih uradnikov. […] [R]evni delavec […] se sooča z vsemi nevšečnostmi zemlje in letnih časov ter je ves čas izpostavljen vremenskim neprilikam in napornemu delu. Tako ima tisti, ki podpira tako rekoč celoten okvir družbe in priskrbi sredstva za udobje ter lagodje vseh ostalih, sam v posesti le majhen delež in je docela pozabljen. Na ramenih nosi celotno človeštvo, a ker ne vzdrži njegove teže, je potisnjen v zemeljsko brezno, od koder podpira ostale. Kako torej pojasniti velik delež, ki pripade njemu in ljudem z dna družbe pri zagotavljanju življenjskega udobja drugih?[11]

Smithov miselni tok je zmeden. Najprej pravi, da zakon potrebujemo za zajezitev besnih revežev, nato pravi, da trg zelo dobro poskrbi za revne, slednjič pa opiše klavrno stanje ljudi, ki delajo na zemlji in ki so najbolj nesrečni med vsemi delavci. Za veliki finale, potem ko je revežem pripisal »majhen delež«, Smith začuda popolnoma spremeni smer in se vpraša, kako pojasniti »velik delež«, ki pripade tem istim ljudem. Za sodobnega bralca Adama Smitha njegov odgovor ni presenetljiv: »To lahko pojasni samo delitev dela med različnimi pari rok.«[12] *Voilà*, tovarna bucik.

9 Adam Smith, »Lectures on Jurisprudence«, v: *Glasgow Edition of the Works and Correspondence*, V. zv., Oxford University Press, Oxford 1978, str. 338.

10 *Ibid*., str. 339.

11 *Ibid*., str. 340–341.

Harmonije tovarne bucik

Smith v svojem opisu preproste tovarne bucik bralcem ni dal nobenega namiga na to, da se je na Škotskem začela industrijska revolucija. Pisal je, kot da sploh ne bi obstajala. Dejansko pa je v bližini mesteca, kjer je Smith pisal svojo knjigo, potekala največja industrijska proizvodnja na svetu. Ta tovarna – Carron Works – je proizvajala topove za britansko mornarico, kar je Angliji omogočalo izvajanje prvotne akumulacije po svetu. V knjigi ni moč najti omembe te pomembne tovarne, pa čeprav so bili njeni lastniki bližnji prijatelji Adama Smitha.

Smith je tovarno bucik opisoval kot najsodobnejši obrat, a to ni bila. Dejansko je Dockwra Copper Works, ki je bila ustanovljena skoraj stoletje prej, leta 1692, že imela integrirano tovarno z vsaj štiriindvajsetimi stroji za vlečenje žice, s katerimi so izdelovali bucike.[13]

Leta 1769, v času, ko je Smith pripravljal svojo knjigo, je Arthur Young objavil knjigo *A Six Weeks' Tour through the Southern Counties of England and Wales*. Young je bil pozoren opazovalec kmetijstva, pa tudi gospodarskega življenja nasploh. Njegove knjige so prevajali v številne evropske jezike. Leta 1772 je izšla že tretja izdaja omenjene knjige. Podrobna raziskava o avtoritetah, na katere so se sklicevali poslanci v angleškem parlamentu, je pokazala, da je bil Young citiran mnogo pogosteje od Adama Smitha.[14]

Young je integrirano tovarno bucik Warmley Works, ki je odprla vrata leta 1746 v bližini Bristola, opisal kot »zelo vredno ogleda«.[15] Ker je ljudi fascinirala sodobna tehnologija, je bil industrijski turizem zares popularen. Benjamin Franklin in njegovi prijatelji so se na primer podali na desetdnevno ekskurzijo industrijskega turizma, kot v svojem dnevniškem zapisku

12 *Ibid*., str. 341.

13 Henry Hamilton, *The English Brass and Copper Industries to 1880*, Routledge, London 1967, str. 103.

14 *Cf*. Karl Willis, »The Role in Parliament of the Economic Ideas of Adam Smith, 1776–1800«, v: *History of Political Economy*, št. 4, 1979.

15 Arthur Young, *A Six Weeks' Tour through the Southern Counties of England and Wales*, London 1769, str. 184.

z dne 28. maja 1771 navaja Jonathan Williams.[16] Če upoštevamo Youngov ugled, potem je Warmley Works verjetno bila ena od priljubljenih destinacij.

Potem ko je tovarna izdelala 3x4 čevlje velike kovinske plošče, so drugi stroji te plošče razrezali na 17 trakov. Potem je drugi stroj spet razrezal te trakove, dokler niso bili dovolj tanki, da jih je bilo mogoče raztegniti v 17 čevljev dolgo žico. Nazadnje so mlada dekleta s pomočjo majhnih strojev iz žice oblikovala bucike. Stroje je običajno poganjala voda, kadar pa mlin ni deloval, je parni stroj dvigoval vodo iz potoka in s tem naravnemu toku pomagal premikati mlin.[17]

Čeprav Smith pravi, da je obiskal tovarno bucik, ne omenja delovnih pogojev v njej. Vendar pa so francoski članki, iz katerih je Smith črpal podatke, a jih ni citiral, jasno opisovali škodljive učinke na zdravje, ki jih je povzročalo delo v tovarni bucik: ljudje so zaradi pljučnih bolezni umirali zelo mladi.[18]

Smith se je razpravi o delovnih pogojih izognil tudi v poglavju o tovarni bucik, kjer med drugim omenja delo mladih fantov, ki so v soseski izdelovali žeblje. Navedel je, da so bili fantje zelo spretni, a zanemaril razmere, v katerih so delali. Carron Works je izdelovalcem žebljev plačal po eno gvinejo, da so se preselili v bližino tovarne, s čimer se je povečalo povpraševanje po železnih palicah, iz katerih so izdelovali žeblje. Ta načrt je bil tako uspešen, da je skoraj 30 odstotkov izdelovalcev žebljev v državi svoje delo opravljalo v bližini tovarne.[19] Selitev proizvodnje v bližino tovarne je vključevala dogovor izdelovalcev žebljev z ubožnico, ki je priskrbela otroško delovno silo. O slabem ravnanju s fanti so se odvijale stalne polemike.[20] Ker je gospodarstvo več proizvajalo, so delavci lahko več trošili in nekega dne morda celo vodili svoja majhna podjetja.

Že sama prerazporeditev dela je povzročila velik skok v produktivnosti. Smith je svojim študentom dejal, da bi brez delitve dela posamezen delavec »z največjim trudom izdelal komaj eno buciko na dan, nikakor pa ne dvajsetih«. Z delitvijo dela se je produkcija per capita povečala na dva tisoč. Do izida *Bogastva narodov* se je številka več kot podvojila in dosegla štiri tisoč osemsto bucik.[21]

16 *Cf.* »Journal of Jonathan Williams, Jr., of His Tour with Franklin and Others through Northern England«, dostopno prek interneta: http://franklinpapers.org/franklin/framedVolumes.jsp?vol=18&page=113a.

17 Young, *A Six Weeks' Tour through the Southern Counties of England and Wales*, str. 184.

18 Henri-Louis Duhamel du Monceau, *Art de l'épinglier*, 1761, cit. po: Jean-Louis Peaucelle, »Adam Smith's use of multiple references for his pin-making example«, *v: The European Journal of the History of Economic Thought*, št. 4, 2006, str. 502.

19 R. H. Campbell, *Carron Company*, Oliver and Boyd, Edinburgh in London 1961, str. 79.

20 *Ibid*., str. 80–81.

21 Peaucelle, »Adam Smith's use of multiple references for his pin-making example«, str. 494; Smith, *Bogastvo narodov*, str. 12.

Smith je v svojih predavanjih študentom podal bolj točno sliko tovarne bucik. Tam je pojasnil: »Če bi vse dele bucike izdelal en sam človek, če bi ena sama oseba izkopala rudo, stalila kovino in razrezala žico, bi za izdelavo ene same bucike potrebovala celo leto […].«[22]

Nič čudnega, da so delavci v tovarni bucik lahko proizvedli mnogo več kot en sam delavec. Mnogo dela je bilo opravljenega, še preden so začeli. Ni jim bilo treba izkopavati rude in izdelovati žice. Smithova primerjava je nekako takšna, kot da bi zasluge za sliko pripisali tistemu, ki je mojstrovino obesil na muzejski zid, ali kot da bi zasluge za proizvodnjo hrane pripisali blagajniku v trgovini.

Smith je kot bivši profesor retorike dobro razumel, da lahko z izločitvijo podlage svojega izračuna pridobi pozornost bralca z osupljivim povečanjem produktivnosti, ki izhaja iz delitve dela. Vse od izida Smithove knjige leta 1776 se generacije študentov učijo o osupljivih učinkih delitve dela.

Smith je tako usmeril pozornost na družbeno delitev dela. Ironično je, da se Smith v splošnem ni posebej menil za družbeno delitev dela, a vendar je družbena delitev dela predstavljala najznamenitejši del njegove knjige, ki pokaže, kako delavcem ni treba izdelati žice, ampak svoje delo pričnejo z že izdelano žico v rokah.

Izločitev tovarne Carron Works okrepi ideološko moč Smithove pripovedi. Kapital, ki je utelešen v tovarni bucik (ki bi ji pravzaprav težko rekli tovarna), je dovolj majhen, da si zlahka predstavljamo, da bodo delavci kmalu ustanovili svojo tovarno. Z drugimi besedami, razredi so iz te zgodbe popolnoma izpuščeni. V Carron Works zanje ni prostora. Bralci se ob Smithovi idilični pripovedi verjetno tudi ne bi spraševali, zakaj bi kdor koli raje delal za mezdo v takšni tovarni kot pa živel na svojem.

Tržno suženjstvo

Klasični politični ekonomisti, ki so nasledili Smitha, niso bili nič bolj pripravljeni iskreno nasloviti prvotno akumulacijo. Ta je bila skrbno izključena iz njihovih objavljenih del, a v zasebnih pismih in dnevnikih je niso le priznavali, ampak so jo celo pripoznavali kot koristen proces, brez da bi izrecno omenjali, komu bi utegnil koristiti. Je pa neki izjemni ekonomist že pred Smithom poskrbel za skrbno obravnavo prvotne akumulacije.

Sir James Steuart je bil izjemna figura v klasični politični ekonomiji. Tako Steuart kot Smith sta odraščala v mestecu, kjer se je nahajala tovarna Carron Works. Steuartovo veliko delo *An Inquiry into the Principles of Po-*

22 Smith, »Lectures on Jurisprudence«, str. 490.

litical Economy (1767) je bilo napisano devet let pred Smithovim, retorično pa je bilo njegovo pravo nasprotje. Steuart na začetku knjige prizna, da za razliko od izmojstrenega retorika Smitha ne da veliko na slogovne finese. Za povrh so imeli bralci z besedilom težave, saj je Steuart o delovanju kapitalistične ekonomije, ki se je pred njegovimi očmi postavljala na noge, spregovoril s surovo iskrenostjo.

Steuart je bil oboževalec Šparte; in pri tem ni bil izjema. Kolektivistični ideali so bili v dobi razsvetljenstva dokaj pogosti. Steuartova rabe Šparte ni bila posebna zaradi odobravanja totalitarnih metod, pač pa zaradi iskrenega prepoznanja, da je mogoče te metode uporabiti za spodbujanje kapitalističnega razvoja.

Medtem ko je Steuart imel suženjstvo za »nasilno metodo, ki človeštvo sili v pridelovanje hrane«,[23] je obenem razumel, da bi ustrezno urejeni trg lahko dosegel enake cilje, kot jih je obljubljalo suženjstvo v Šparti. Trdil je, da so bili v preteklosti »ljudje prisiljeni v delo, ker so bili sužnji drugih; danes so ljudje prisiljeni v delo, ker so sužnji svojih lastnih potreb«.[24]

Kaj je Steuart mislil s »potrebami«? Zapisal je: »Tisti, ki postanejo služabniki zavoljo hrane, bodo kmalu postali sužnji«.[25] Čeprav so mezdni delavci za razliko od sužnjev formalno svobodni, je Steuart razumel, da bodo delavci podjarmljeni vse strožji disciplini. V tem smislu se je kapitalizem zdel najboljša alternativa sužnjelastniški družbi.

Prvotna akumulacija je z razlastitvijo mnogim ljudem odvzela zunanje znake njihove človečnosti, pa tudi zmožnost preživljanja samih sebe. To je metodistične misijonarje privedlo do sklepa, da jim ni več treba skrbeti za pogane v oddaljenih deželah:

> Zdi se, da je zgodnje metodistične misijonarje do rudarjev pripeljal pomislek, da ni treba oditi v odročne kraje, kot je Amerika, da bi tam spreobračali barbarske pogane: premogovniški okraji so ponujali dovolj divjakov za civiliziranje in pokristjanjevanje![26]

Čeprav noben drug klasični politični ekonomist ni bil tako neposreden, pa ta ideja ni bila lastna le Steuartu. Mirabeau, na primer, čigar dela so se v mnogih pogledih razlikovala od Steuartovih, je v svoji *Philosophie rurale* vzkliknil: »Vsa čarovnija dobro delujoče družbe je v tem, da vsak človek dela

23 James Steuart, *An Inquiry into the Principles of Political Economy*, I. zv., London 1767, str. 51.

24 *Ibid*., str. 52.

25 *Ibid*., str. 28.

26 John U. Nef, *War and Human Progress*, Norton, New York 1950. Nef se tu sklicuje na Roberta Southeya (*Life of John Wesley*, Longman, Hurst, Rees, Orme and Brown, London 1820, str. 23–59, 416 isl.).

za druge, verjame pa, da dela zase.«[27] Cantillonova analiza o tem, kako bi fevdalizem in trg lahko vodila do istega izida, je ponudila še bližje vzporednice.

Steuartov netaktni jezik pričakovano ni požel prevelikega odobravanja. Neki recenzent ga je denimo grajal prav na tej točki:

> Kar v preprostem angleškem jeziku pomeni, da so ljudje na tak ali drugačen način zasužnjeni s strani državnikov, da bi koristni hranili nekoristne. To je dejansko trenutno stanje tako imenovane svobode v Angliji. Toda v resnici niso sužnji svojih strasti in želja, kajti to je skupno vsem ljudem. Danes jih k delu sili trda roka nujnosti, kot jih je nekoč silil delovni nadzornik. Najeti kmet ima danes dejansko eno samo strast, ki ga priteguje v suženjstvo in v delo; peklenska groza pred stradanjem je tista, ki ga zasužnjuje in ki ga mimo njegove želje sili v garanje.[28]

Te recenzije ne smemo brati kot izpodbijanje Steuarta, ampak kot pojasnilo. Semantika ocenjevalca, ki namesto o potrebah govori o lahkoti in revščini, je zagotovo bolj informativna od Steuartove. Kljub temu pa je odlika Steuartovega opisa v tem, da nas opomni na tiho prisilo trga.

Izboljševanje tržnega suženjstva

Steuart se je zavedal tega, da ima trg mnoge prednosti pred surovim špartanskim sistemom, a je obenem vedel tudi to, da lahko iztiri. Kot je zapisal: »Lakedaimonsko formo lahko primerjamo z zagozdo […]. Tisto sodobnih držav pa z urami, ki vseskozi napačno tečejo […].«[29]

Posledično se je Steuart oziral na državnika, ki naj vodi sistem. Ta vidik ga je pripeljal do tega, da se je osredotočil na eno prednostno vprašanje: Kako strukturirati potrebe, da bodo učinkovito zasužnjile ljudi?

S tem pridemo do srčike Steuartovega dela. Steuart se je znašel v deželi, kjer delo še ni bilo popolnoma podrejeno potrebam kapitala. Zaradi svojih kmetijskih izkušenj je lahko postal prvovrsten teoretik prvotne akumulacije. Vedel je, da so tradicionalni prebivalci Višavja imeli potrebe, a niso bili sužnji svojih potreb, vsaj ne v Steuartovem pomenu te besede. V svojem prizadevanju po integraciji tradicionalnega sektorja v gospodarstvo je šel dlje od vseh drugih klasičnih političnih ekonomistov.

27 Cit. po: *The Economics of Physiocracy: Essays and Translations*, ur. Ronald L. Meek, Harvard University Press, Harvard 1963, str. 70.

28 Cit po: *Political Register and Impartial Review of New Books*, London 1767, str. 127.

29 Steuart, *An Inquiry into the Principles of Political Economy*, II. zv., str. 217.

Steuart je svojo željo po odpravi samooskrbnega kmetijstva jasno povezal s porastom blagovne produkcije.[30]

Zavedal se je, da gola odstranitev ljudi z zemlje še ne bi nujno tlakovala poti za gladek prehod v kapitalistična družbena razmerja. Prepoznal je kompleksno ozadje dinamike prvotne akumulacije in potrebo po podrobnem orisu narave te daljnosežne preobrazbe.

Za razliko od ostalih klasičnih političnih ekonomistov je poudarjal, da ne smemo spregledati tempa, s katerim so vpeljane spremembe. Nenadna vpeljava neke spremembe je lahko pogubna, a če je ista sprememba dosežena postopoma, lahko prinese koristi.[31] S Steuartovimi besedami: »Nenadne spremembe so vsakokrat škodljive; dober državnik bi za dosego popolnosti moral načrtovati postopne korake«.[32] Tudi nedavne izkušnje držav bivše Sovjetske zveze kažejo, kako težavna je lahko nagla tranzicija v kapitalizem.

Prvotna akumulacije terja še posebno mero previdnosti. S tem v mislih Steuart pojasnjuje: »Žrebe je treba božati, kadar se ga osedla.«[33] Zato se je zavzemal za postopno preobrazbo koruznih polj v pašnike.[34] A številni sodobni ekonomisti pri drznem uničevanju tradicionalnih kmetijskih sistemov po vsem svetu žal niso upoštevali preteklih izkušenj in so zanemarili problem tempa vpeljave sprememb. Še več, nekaterim svetovalcem Rusiji po razpadu Sovjetske zveze bi koristilo, če bi prebrali opozorila iz Steuartovih zaprašenih knjig.

Adam Smith je potolažil kasnejše ekonomiste, ki jih je Steuartova odkritost odvračala. Po Smithovi laissez-faire ideologiji so trgi po naravni harmonični. V njegovi objavljeni analizi ni bilo prostora za nikakršno prisilo. Je pa pripravljenost zatekanja k prisili izrazil v zasebni korespondenci.

Na primer: avgusta 1757, nekaj mescev zatem, ko je Zakon o mobilizaciji ustanovil brambovce, je majhna skupina vaških brambovcev od ostarelega klerika zahtevala sod piva. Kasneje so pokazali svoje nezadovoljstvo in zahtevali denar. Po navedbah članka v *Scots magazine* so udeleženci zatrjevali, da so pripravljeni žrtvovati svoja življenja za kralja in domovino, a »niso bili dolžni zapustiti svojih domov za šest penijev na dan, da bi služili kot brambovci«.[35]

Čeprav bi lahko pohvalili skorajda trgovsko računico, s katero so ti nejevoljni brambovci ocenili vrednost svojega časa, pa je bila Smithova reakcija ostra. Takole je pisal prijatelju: »Lincolnshirovska drhal je zaradi nasprotovanja brambovstvu izzvala naše najostrejše ogorčenje, upamo na novico, da so kolovodje pobesili.«[36] Toliko o laissez-faire!

30 *Ibid*., str. 80.

31 *Cf. Ibid*., I. zv., str. 160–161, 284, in 19. pogl.

32 *Ibid*., str. 111.

33 *Ibid*., str. 175.

34 *Ibid*., str. 181.

35 *The Correspondence of Adam Smith*, ur. E. C. Mossner in I. S. Ross, Clarenden Press, Oxford 1977, str. 22.

Skrivna podpora ekonomistov prvotni akumulaciji

V knjigi *Invention of Capitalism* sem pisal o širokem razponu obravnav prvotne akumulacije s strani ekonomistov, ki so nasledili Adama Smitha. Tu se bom osredotočil na Davida Ricarda, ki je najbolj napreden angleški ekonomist z začetka 19. stoletja. Ricardo se je v svoji ekonomski analizi običajno omejeval na vprašanja o bančništvu in trgovini. S svojo nadvse abstraktno analizo je anticipiral pristop sodobnih ekonomistov – Henry Brougham, vodilna finančna avtoriteta v parlamentu in poznejši pravosodni minister, je zato zavrnil Ricardov govor, ki je pozival k odpravi žitnih zakonov, z besedami:

> Spoštovani prijatelj, predstavnik Portarlingtona [tj. Ricardo], je razpravljal, kot da je padel iz drugega planeta; kot da je to dežela najpopolnejše svobode trgovanja, kot da ne bi bilo nobenih davkov, nobenih carin, nobenih izvoznih premij, nobenih carinskih preglednikov in nobene druge trgovinske branže razen kmetijstva; kot da v tem utopičnem svetu, ki si ga je zamislil spoštovani prijatelj, prvi ukrep omejevanja, na katerega so kraj pomislili, zadeva uvoz žita; kot da so vsi razredi v družbi enaki in kot da so vse panoge enako dobro stoječe; in kot da smo v tej novi situaciji poklicani, da odločimo o abstraktnem vprašanju o zaščitni ceni žita. Toda nismo v tem položaju. Smo v družbi, v kateri smo različne proizvajalce zaščitili na vse mogoče načine, celo pred kazenskim preganjanjem, da bi preprečili odtekanje surovin iz države in pomagali domačemu proizvajalcu.[37]

V nasprotju z abstraktno teoretsko analizo je bil Ricardo v zasebnih korespondencah precej odkrit o stvareh, ki so se navezovale na prvotno akumulacijo. Za Anglijo, kjer je – če uporabimo Steuartovo metaforo – delovna sila že bila osedlana z mezdnim delom, je Ricardo priporočal velike kmetije in poceni hrano, da bi znižali stroške mezd. Na Irskem pa je zagovarjal majhne kmetije in drago hrano, kar je popolnoma smiselno, če upoštevamo logiko prvotne akumulacije.

V odgovoru na predlog prijatelja Hutchesa Trowerja je zapisal, da si na Irskem »ni mogoče obetati nobene trajne in pa daljnosežne koristi, dok-

36 *Ibid*., str. 21–22.

37 David Ricardo, *The works and correspondence of David Ricardo*, ur. P. Sraffa, 5. zv., Cambridge University Press, Cambridge 1952–1973, str. 56, 85.

ler se ne znebijo vseh majhnih kmetij in majhnih zakupnikov«.[38] Ricardo je soglašal s končnim ciljem uničenja malega kmetijstva na Irskem,[39] vendar je bil prepričan, da so male kmetije učinek in ne vzrok razmer na Irskem.

Dodal je, da razume, da majhne kmetije znižujejo ceno hrane na Irskem. Z besedami, ki jih je težko razločiti od Malthusovih, je takole pisal Francisu Placeu:

> Zlo, nad katerim naj se pritožujejo Irci, je nizka vrednost hrane v primerjavi z vrednostjo drugih potrošnih predmetov in majhna želja po posedovanju drugih predmetov. Poceni hrana ni zlo, ampak dobrina, če je le ne bi spremljala brezbrižnost do lagodnega in dostojnega življenja.[40]

Ricardova bojazen pred poceni hrano na Irskem je bila tako velika, da je zatrdil: »Zlo, ki ga [Irci] izkušajo, izvira iz brezdelja [indolence] in pregreh ljudi, ne pa iz njihove nesposobnosti, da si priskrbijo življenjske potrebščine.«[41] V prvi izdaji *Načel* je ponovil zamisel, da je populacija na Irskem mogoče premalo številna, da bi ljudi spodbudila, da bi zadosti delali:

> Lahkota, s katero so zadovoljene potrebe Ircev, dovoljuje ljudem, da preživijo več časa v brezdelju. Če bi se populacija zmanjšala, bi se to zlo pomnožilo, ker bi se povišale mezde, delavec pa bi si v zameno za še manjšo količino dela zagotovil vse dobrine, ki so potrebne za zadovoljitev njegovih skromnih potreb.[42]

Ta odsek je vredno podrobneje preučiti. Bistveni del se začne takole:

> V tistih deželah, kjer je zadosti rodovitne zmelje, katerih prebivalci pa so zaradi neznanja, nemarnosti [indolence] in zaostalosti izpostavljeni vsem zlom pomanjkanja in lakote in o katerih se pravi, da pritiskajo na sredstva za preživljanje, je treba uporabiti popolnoma drugačno zdravilo od tistega, ki je potrebno v deželah stare naselitve, kjer so izpostavljeni vsemu zlu prenaseljenosti.[43]

38 *Ibid*., 9. zv., str. 145.

39 *Ibid*., str. 153.

40 *Ibid*., str. 56.

41 *Ibid*., 2. zv., str. 48.

42 *Ibid*., 1. zv., str. 100. *Cf*. tudi *ibid*., 7. zv., str. 334.

43 David Ricardo, *Načela politične ekonomije in obdavčenja*, Cankarjeva založba, Ljubljana 1962, str. 86.

V prvi izdaji je sledil stavek: »V prvem primeru beda izhaja iz nedelavnosti ljudi. Da bi bili srečnejši, jih je treba samo spodbuditi k naporu.«[44] Ricardo nadaljuje:

> V nekaterih državah Evrope in mnogih azijskih, pa tudi otokih v Južnih morjih, so ljudje nesrečni ali zaradi zlobne vlade ali zaradi lenobnih navad, zaradi katerih imajo rajši sedanjo sproščenost in nedelavnost, a se ne branijo pred potrebami. […] Zmanjšanje njihove populacije ne bi omogočilo nobenega olajšanja, saj bi se skrčila produkcija v enaki ali še večji meri. Zdravilo za zlo pod katerim trpita Poljska in Irska, ki je podobno tistemu v Južnih morjih, je spodbujanje napora, ustvarjanje novih potreb in vsajanje novih okusov. […] Lahkota, s katero so priskrbljene potrebe na Irskem, dovoljuje ljudem, da velik del svojega časa preživijo v lenobi: če bi se populacija zmanjšala, bi se to zlo pomnožilo, ker bi se povišale mezde in bi s tem delavcu bilo omogočeno, da zamenja manjši del svojega dela za vse dobrine, s katerimi zadosti svojim potrebam. Če bi irski delavec imel okus za udobje in užitke, katere je navada naredila za nujne pri angleškem delavcu, bi bil zadovoljen s tem, da bi delavnosti posvetil dodaten čas dela, zato da bi si jih bil zmožen priskrbeti. Poleg vse proizvedene hrane, bi pridobili tudi ogromno dodatno vrednost v tistem blagu, v produkcijo katerega bi lahko usmerili do sedaj nezaposleno delo v državi.[45]

George Ensor je Ricarda zaradi teh besed odkrito napadel. Poudaril je, da angleškega delavca »ni treba občudovati«, nato pa vprašal: »Toda kako naj bodo ti okusi vzbujeni pri irskih delavcih? Ali domnevamo, da so drugačni kot ostala človeška bitja in da se sami odločijo o prikrajšanosti?«[46] Po Ensorjevem kritičnem pregledu teh stavkov je Ricardo spremenil njihov ton, ne pa tudi njihovega pomena. Zapisal je: »Da bi bil narod srečnejši, bi bilo potrebno samo, da bi ga bolje vladali in izobrazili, in povečanje kapitala preko povečanja prebivalstva bi bila neizogibna posledica.«[47]

Čeprav je bila hrana na Irskem poceni, je bilo malo vredno tudi človeško življenje. Britanski opazovalci so Irce pogosto žigosali kot lene in se včasih obregnili ob pretirano število njihovih praznikov.[48] A kljub vsemu govoru o brezdelju, so se ljudje morali prekleto potruditi, da so preživeli. Za gnojilo so Irci pobirali in sušili morsko travo. Irski otroci so po cestah pobirali konjske

44 *Ibid*.

45 *Ibid*.

46 Ricardo, *The works and correspondence of David Ricardo*, 1. zv., str. 100.

47 Ricardo, *Načela politične ekonomije in obdavčenja*, str. 86.

48 Joel Mokyr, *Why Ireland Starved: A Quantitative and Analytical History of the Irish Economy, 1800-1850*, George Allen & Unwin, London 1983, str. 218, 222.

fige, da bi z njihovo pomočjo iz zemlje izvabili nekaj več pridelka.[49]

Z Ricardove perspektive težava ni bila v brezdelju, ampak v neuspeli prilagoditvi zahtevam mezdnega dela.

Odmevi prvotne akumulacije?

Preskočimo dve stoletji v sodobni svet. Prvotna akumulacija se v mnogih ozirih še vedno nadaljuje. Zasegi zemlje se nadaljujejo v mnogih delih sveta, a v veliko večjem obsegu in brez legalistične koprene. Pogosta žrtev teh praks je staroselsko prebivalstvo.

Zaradi pretiranih dolžniških bremen, ki so bila vsiljena relativno nemočnim državam, vlade obupno potrebujejo denar. Kot sredstvo za dosego javne koristi – kot je denimo pobiranje nujnih davčnih prihodkov – vladni uslužbenci lahko predlagajo izrivanje ljudi iz njihove zemlje, da bi naredili prostor za zasebna podjetja. Čeprav je navidezni namen vedno prikazan kot koristen za državo, pa so njeni voditelji pogosto ljudje, ki cenijo podkupnine, če se te le stekajo v pravi žep.

V državah, v katerih kapitalistični družbeni odnosi niso v celoti izpodrinili tradicionalnih gospodarstev, napredni kapitalistični interesi – vsaj s perspektive žrtev tega procesa – delujejo na enak način kot interesi Marxovih tradicionalnih izvajalcev prvotne akumulacije.

V Indiji, na primer, je tako imenovana komunistična vlada Zahodne Bengalije uporabila kolonialni zakon, ki vladi dovoljuje zaseg zemlje za industrijske namene. Poleg tega je grabežljivi duh nastajajočega kapitalističnega gospodarstva popolnoma združljiv tako s klasično prvotno akumulacijo kot s sodobnimi kapitalističnimi praksami.

Nekaj podobnega se dogaja v Združenih državah Amerike, kjer pravni koncept vrhovne oblasti vladi omogoča, da v javno dobro zaseže posest. Pravni sistem to utemeljuje s sklicevanjem na razvoj bistvenih javnih storitev, kot so ceste ali mostovi. Uporaba tega pravnega koncepta je bila razširjena tudi na področje komercialne posesti. Na primer – nekdo se lahko obrne na vlado s predlogom za prevzem posesti z namenom izgradnje dragih stanovanj ali nakupovalnega središča na zasebni posesti. Čeprav so obstoječi lastniki deležni odškodnine, končna cena niti približno ne dosega vrednosti, ki jo je posest imela za prejšnje lastnike. Je pa ta praksa v Združenih državah relativno omejena, morda zaradi pomena, ki ga tam pripisujejo svetosti lastnine.

49 Pat McGregor, »The Labor Market and the Distribution of Landholdings in Pre-Famine Ireland«, v: *Explorations in Economic History*, št. 4, 1992, str. 479.

Kar sledi, je tragični odmev prvotne akumulacije, tokrat na mednarodni ravni. Ta razširjena polastitev, ki je osrednja poteza neoliberalizma, ni usmerjena na zasebno lastnino posameznikov, ampak na reze v osnove socialne države vsepovsod po globaliziranem svetu, običajno z uporabo izventržnih sil. Na udaru so javne pokojnine, medtem ko zasebne hitro izginjajo. Tiste dele okolja, ki so se izognili privatizaciji, onesnažuje nenadzorovani kapital.

Ta posebno škodljiva oblika prvotne akumulacije, ki je v teku na svetovni ravni, je del vseobsegajočega programa preobrazbe celotne strukture svetovnega gospodarstva z namenom povečevanja profitov na račun spodkopavanja preživetvenih možnosti ljudi. Ta proces je v polnem teku.

Globalizacija je očiten sestavni del, a obenem le ena od metod za izvrševanje sodobne različice prvotne akumulacije, ki se izvaja na mednarodni ravni. Spomnim se, kako sem pred mnogimi leti slišal Miltona Friedmana govoriti o koristnih učinkih odpiranja Združenih držav za trgovanje s Kitajsko. Upoštevajoč milijone nezaposlenih in podzaposlenih Kitajcev, je pravilno predvidel, da bodo ameriška podjetja tja preselila proizvodnjo, da bi izkoristila prednosti poceni kitajskega dela. Ko se je domača industrija preselila na tuje, so se doma mezde začele zniževati.

Pozneje, z nastankom *Severnoameriškega* sporazuma o svobodni trgovini, so ameriška podjetja rutinsko grozila sindikatom s preselitvijo proizvodnje v Mehiko, če delavci ne pristanejo na izdatno krčenje mezd in socialnih dodatkov.

Friedman je upošteval le eno stran precej bolj kompleksne ureditve. Kot je pred stoletji dojel James Steuart, je potiskanje ljudi v pregloboko revščino samouničujoče. Čeprav je revščina lahko učinkovita pri rezanju produkcijskih stroškov z zniževanjem mezd, pa obenem omejuje povpraševanje, kar z druge strani škodi kapitalu.

Ta protislovni učinek je ustvaril pritisk krčenja, ki je kapital spodbudil k okrepitvi financializacije gospodarstva, da bi nadomestil izgubo možnosti zadostnega profita iz neposredne prodaje blaga.

Nova vrsta prvotne akumulacije

Klasična prvotna akumulacija je odražala optimizem, ki so ga ustvarjale nove priložnosti, ki jih je ponujal porajajoči se kapitalizem – še posebej rast urbanih trgov na Nizozemskem in pa tamkajšnja nezmožnost proizvodnje zadostne količine volne, ki bi zadostila povpraševanju. Ta položaj je odprl donosen izvozni trg za Anglijo. Za rejenje ovac – in morebiti še za obo-

gatitev – je bilo potrebno le zaseči zemljo, ki je preživljala kmete. Danes so stvari bolj zapletene.

Sodobna prvotna akumulacija kaže bolj pesimistično sliko, ki je povezana s padcem profitne mere z ravni, ki je bila dosežena med zlato dobo po drugi svetovni vojni. Brez možnosti soočenja z nakopičenimi protislovji starajočega se kapitalističnega sistema. Zadostnih izboljšav v proizvodnji, kot kaže, ni bilo na voljo. Namesto tega je višja produktivnost najedala profite. Zaradi vse bolj neobičajnega razvoja zmožnosti proizvajanja enakega blaga (brez upoštevanja okoljskih in človeških stroškov) je relativno malo tovarn, ki zaposlujejo vse manj delovne sile, zmožno preplaviti trg z na videz neskončno ponudbo svojih produktov. Ko trg postaja vse bolj zasičen, profitirajo le še monopolistične industrije. Letalska industrija tako okreva zaradi omejevanja proizvodnje, s prestavljanjem znatnih delov svojih flot na mirovanje v puščavo. Pomanjkanje letov je povečalo tržno moč letalskih družb, kar je omogočalo rast cen vozovnic in pristojbin, medtem ko so storitve nazadovale.

Čeprav večina industrij te možnosti nima, so se profiti obnovili zaradi kanibalizacije gospodarstva, ki vključuje brutalen napad na delavce, plenilske finance in puščanje krvi javnemu sektorju. Friedmanovo navdušenje nad mislijo, da bi Kitajski kmetje porazili delavski razred v Združenih državah, je čudovito ujelo duha nove dobe prvotne akumulacije, ki je pomenila soočenje z vse ostrejšimi protislovji trga.

Ironično je, da imajo Združene države dolgo zgodovino naslajanja nad možnostjo odpiranja kitajskega trga za ameriško produkcijo. Že za časa prvega finančnega ministra Alexandra Hamiltona je Kitajska predstavljala »dodatno in obširno polje za poslovanje naših trgovcev in pomorščakov ter dodaten trg za blago iz države«.[50]

Krvava osvojitev Filipinov je bila sprva mišljena kot most do Kitajskega trga. Po streznitvi zaradi strahotne škode, ki jo je povzročila vojna, so kolonialna prizadevanja Združenih držav postala manj ambiciozna. Nova strategija se je osredotočila na spodkopavanje starih kolonialnih sil s politiko odprtih vrat, ki je na miroljuben način odprla poti za prodor na svetovne trge. Trgovinska bilanca s Kitajsko kaže na to, da je bil pretiran optimizem Združenih držav v zvezi s tržno zmago enak optimizmu, ki je spremljal vdor na Filipine. Imperialistične sanje so se v veliki meri postavile na glavo: Združene države so postale trg za kitajsko proizvodnjo, trgovinska bilanca pa se je za zdaj prevesila v korist Kitajske. Začetno naslajanje se seveda nadaljuje brez prekinitve.

50 Alexander Hamilton, »Report on the Petition of the Merchants of Philadelphia Trading with India and China«, v: *The Papers of Alexander Hamilton*, ur. Harold Syrett et al., 8. zv., Columbia University Press, New York 1965, str. 20–21.

Friedmanova vizija se je v nasprotju s tem omejevala zgolj na redistribucijo. Cilj ni bil bojevanje proti manj razvitim nacijam ali uveljavljenim kolonialnim silam, ampak proti domačim delavcem. Pritiskanje na delavce z zniževanjem mezd bi povečalo profite. Še več, sindikati bi izgubili moč, kar bi zmanjšalo upor proti sodobni prvotni akumulaciji. V tem smislu je imela Friedmanova analiza več skupnega s Karlom Marxom kot z Adamom Smithom.

Sodobna prvotna akumulacija je osrednji del projekta ustvarjanja fridmanovskega sveta hiperkapitalizma. V knjigi *The Confiscation of American Prosperity* pokažem, kako neizprosno so izvajalci prvotne akumulacije izpeljali obleganje javnega sektorja.

Mika nas, da bi se osredotočili na bolj površinske vidike te razredne vojne. Na primer, kljub pomembnosti, ki jo je Friedman pripisoval krčenju mezd, je zniževanje mezd le en del obširnega programa izvajalcev prvotne akumulacije. Res je, sodobna prvotna akumulacija si gotovo aktivno prizadeva za to, da bi na vse mogoče načine ohromila sindikate in zmanjšala delavske pravice, a obenem ima v mislih še neko povsem drugo vrsto polastitve – polastitev javne sfere.

Ali je pretirano trditi, da je razredna vojna neoliberalizma sodobna ustreznica klasične prvotne akumulacije? So zagovorniki varčevalne politike izvajalci prvotne akumulacije? Karl Marx nam bi utegnil pritrditi, vsaj sodeč po slavnem odlomku: »Javni dolg postane eden najenergičnejših vzvodov prvotne akumulacije.«[51] Milton Friedman je kasneje nehote ponovil za Marxom, ko je kot zagovornik moderne prvotne akumulacije javni dolg označil za »blagoslov«, saj bo omejil vladni sektor in tako dosegel, da večji del presežka pripade kapitalu.[52]

Odvzemi premoženja so morda najbližja analogija klasični prvotni akumulaciji. Vlade se soočajo z ukazi o prodaji otokov in dajanju javnih prostorov v roke zasebnim podjetjem po minimalni ceni. Ti zasegi javne lastnine se dogajajo brez brutalnosti, ki jo povezujemo s prvotno akumulacijo.

Zgodnji ameriški politik John Taylor iz Karoline se je do neke mere približal razumevanju koncepta sodobne prvotne akumulacije. Leta 1814 je daljnovidno zapisal:

> Obstajata dva načina vdora v zasebno lastnino. Prvi, pri katerem revni plenijo bogate, je nenaden in nasilen. Drugi, pri katerem bogati plenijo

51 Marx, *Kapital. Kritika politične ekonomije. Prvi zvezek*, str. 617.

52 *Cf.* Milton Friedman, »Why the Twin Deficits Are a Blessing?«, v: *Wall Street Journal*, 14. december 1988; Michael Perelman, *The Confiscation of American Prosperity: From Right-Wing Extremism and Economic Ideology to the Next Great Depression*, Palgrave, New York 2007.

revne, počasen in zakonit. […] [O]ba sta v enaki meri vdor v zasebno lastnino in enako nasprotujoča naši ustavi.[53]

Priznati je treba, da bi skrajno konservativni Taylor verjetno pozdravil sodobno prvotno akumulacijo. Ameriški folk pevec Woody Guthrie se je še bolj približal njenemu opisu: »Eni te oropajo z revolverjem, drugi z nalivnim peresom.«

Znižanje davkov, ki predstavlja pomemben cilj sodobne prvotne akumulacije, napihne premoženje bogatih in poveča profite. A prednosten cilj zmanjšanja davkov je ustvariti strogo finančno varčnost vlade. Pričakovano je bilo, da bo posledična finančna strogost privedla do kriz, kar bi vlade prisililo, da se predajo valu varčevalnih politik. Ko se soočajo z velikim dolgom, vlade breme zategovanja pasu naprtijo tistim, ki najtežje prenašajo takšna bremena.

Glavna zahteva je privatizacija, ki državam preprečuje zadovoljevanje nujnih javnih potreb in ki je utemeljena z domnevno učinkovitostjo profitnega motiva. V primerih državno podprtih privatiziranih panog, kot so šole, se poraba državnih sredstev viša sorazmerno s stroški privatizirane dejavnosti. Toda denar, ki je porabljen na ta način, se pretvori v profite, obenem pa povečuje pritisk na zmanjšanje primanjkljaja.

Najočitnejši napad na javno institucijo v Združenih državah je nemara usmerjen na Pošto. Zasebno delovanje Pošte bi pomenilo nov vir profitov, a kar je pomembnejše, Pošta ima v večini mest v lasti dragocene stavbe na prvovrstnih nepremičninskih območjih. Da bi Pošti zvezal roke, je kongres postavil nemogočo zahtevo, da poštni sistem hrani dovolj denarja, da lahko financira pokojnine in stroške zdravstvenega zavarovanja svojih delavcev za naslednjih 75 let. Takšni zahtevi bi bila kos le peščica zasebnih korporacij. Ta politika je bila zelo uspešna, ker je poštni sistem trenutno nezmožen izpolnjevati to nepotrebno zahtevo. Privatizacija javne lastnine je morda najbolj drastična v primeru Grčije.

Ko se države odpovedujejo tradicionalnim vlogam, prvotna akumulacija odstranjuje javno podporo, ki ščiti ali služi interesom večine ljudi. Na primer, javni pokojninski skladi so zaradi krčenja sredstev, ki so potrebna za izpolnjevanje njihovih dolžnosti, svoja sredstva prisiljeni izročiti v roke zasebnim špekulantom z vrednostnimi papirji in hedge skladom, kar pomeni, da so ranljivi za zlome, kakršnega smo izkusili v začetku leta 2007. Razmere so se posledično poslabšale. Glede na takratno finančno strogost so pozivi po obrzdanju pokojninskih dodatkov po vsem svetu postali nekaj

53 John Taylor, *An Inquiry into the Principles and Policy of the Government of the United States*, Yale University Press, New Haven, 1950, str. 259.

običajnega.

Izvajalci sodobne prvotne akumulacije pot proti hiperkapitalizmu tlakujejo z omejevanjem sindikatov. Zniževanje mezd je sekundarna korist. Pomembneje je, da ljudem spodkopavanje sindikatov jemlje moč in šibi možnost upora proti sodobni prvotni akumulaciji.

Z omejevanjem sredstev za visoko šolstvo se zmanjša potreba po davkih, a kar je pomembnejše, kolidži in univerze nimajo druge izbire, kot da se po podporo obrnejo na velike korporacije. Univerze nimajo druge izbire, kot da se preobrazijo na način, ki služi korporativnim potrebam. Humanistične vede trpijo škodo, medtem ko je v raziskovalne institucije, ki proizvajajo rezultate, s katerimi korporacije lahko kujejo dobičke, vloženo pravo bogastvo. Univerze izgubljajo svojo avtonomijo, načeta pa je tudi njihova integriteta. Ker šolnine naraščajo, delno tudi zaradi namernega podfinanciranja, se dobičkonosni kolidži zdijo bolj ugledni, kar jim odpira nove donosne trge. Zaradi pomanjkanja finančnih sredstev si javni prevoz ne more privoščiti zadostnega vzdrževanja, prav tako pa omejuje storitve, ki jih ponuja, s tem pa pripravlja teren za privatizacijo in hkrati prispeva k povečevanju trga za privatni transport.

Nemara najbolj grotesken napad pa je usmerjen proti javnim šolam. Kombinacija omejevanja sredstev in širjenja propagande, ki učitelje in njihove sindikate krivi za vse težave javnega šolstva, je učinkovito prispevala k porastu podpore zasebnim profitnim šolam. Te lahko znižajo stroške s tem, da učitelje slabše plačajo in da zavračajo izobraževanje tistih učencev, ki jih je težje poučevati – denimo invalidov. Z izključitvijo študentov z učnimi težavami ali slabšim znanjem jezika lahko te šole v primerjavi z javnimi šolami, ki so dolžne sprejeti vse učence, izkazujejo boljše rezultate. Ta sabotaža javnega šolstva naj bi seveda služila reševanju izobraževalnega sistema, ki po skorajda občem mnenju velja za branik uspešne družbe. Res je, da so izvajalci sodobne prvotne akumulacije odločeni odpraviti regulacije in znižati davke, a ohromitev javne sfere odpira nove trge, ki nudijo še večje profite. Poslednji učinek tega hiperkapitalizma bo skrčenje zmožnosti zadovoljevanja javnih potreb: izobraževanja, zdravstva, varstva okolja itd.

Privatizacija socialne podpore obljublja ogromen bazen denarja, ki je zmožen generirati velikanske zneske, ki bodo služili izčrpavanju sredstev, ki so na voljo za plačilo verjetnim upravičencem. Privatizacija programa zdravstvenega varstva Medicare obljublja koristi zavarovalniškim družbam in ponudnikom zdravstvenih storitev.

Prvotna akumulacija kot ekonomska reforma

Zagovorniki sodobne prvotne akumulacije razglašajo svoje junaške napore, kot da bi se z reformami osebno žrtvovali za rešitev javnih programov in institucij, dejansko pa si od teh politik obetajo velikanske profite. A o profitih se nikoli ne govori. Namesto o profitih je govora o »reformi«. Izrecen cilj je vedno zaščita tistega, kar ljudje najbolj cenijo. Izvajalci sodobne prvotne akumulacije se v tem okolju predstavljajo kot krepostni in nepristranski javni dobrotniki, ki se obnašajo, kot da jim svet dolguje hvaležnost za njihovo pripravljenost na »sprejemanje težkih odločitev«. Njihova propaganda na veliko bombardira javnost, da bi ljudi prepričala, da so javne institucije inherentno disfunkcionalne. Učinkovito je lahko samo delovanje, ki ga vodi profit. Privatizacija je edino upanje za odrešitev.

Nekateri izvajalci prvotne akumulacije samozaslepljeno verjamejo, da s sledenjem naravnim zakonom trga dejansko delujejo v javno korist ali celo opravljajo božje delo, kot je verjetno samo napol v šali dejal Lloyd Blankfein, izvršni direktor investicijske banke Goldman Sachs.

Drzna dejanja izvajalcev klasične prvotne akumulacije se zdijo skorajda spodobna v primerjavi s predrznostjo njenih sodobnih izvajalcev. Sodobna prvotna akumulacija se od svoje klasične predhodnice jasno razlikuje v še enem vidiku. Izvajalci sodobne prvotne akumulacije ne jemljejo produkcijskih sredstev neposredno iz rok ljudi. Pogosto je njihov plen javno bogastvo, ki ga je ustvaril delavski razred. Na primer, glavni tarči prvotne akumulacije v Združenih državah sta programa socialnega zavarovanja (Social security) ter zdravstvenega zavarovanja za starejše (Medicare), ki ju lahko opišemo kot programa prisluženih ugodnosti, saj so vanju v tolikšnem obsegu neposredno prispevali delavci. V tem smislu je velik del sodobne prvotne akumulacije bolj podoben kraji pridelkov kot pa kraji zemlje, na kateri so ti pridelki zrasli. Tako v klasični kakor v sodobni različici prvotne akumulacije je rezultat korist manjšine na račun osiromašenja množic.

Sodobna prvotna akumulacija lastnine posameznikov običajno ne zasega neposredno, pač pa na posreden način, z odpravljanjem javnih programov.

V primerjavi z razsežnostjo, obsegom in intenzivnostjo sodobne prvotne akumulacije se zdi razlastitev relativno majhnega števila kmetov na angleškem podeželju pred nekaj stoletji skorajda bukolična. Sodobna prvotna akumulacija v nasprotju s klasično ob šokantni privolitvi ogroža celotne populacije in celo države po celem svetu. Sodobna prvotna akumulacija pridiga popačeno različico morale, ki je osnovana na individualni odgovornosti, pri čemer se ne meni za gnusno neodgovornost izvajalcev sodobne prvotne akumulacije.

Prisilna ekonomika

Kot zapiše David Harvey, kapital svojih protislovij ne razrešuje, ampak jih zgolj premešča. Mogoče bi lahko šli še korak dlje in rekli, da kapital »rešuje« probleme z ustvarjanjem še večjih problemov. Pogled na niz domnevnih rešitev skozi čas nam da vtis o kriljenju z rokami – brez kakršnega koli jasnega razumevanja narave delovanja kapitalizma. Ameriške sanje so posledično postale nočna mora.

V svoji knjigi *Railroading Economics* sem skušal analizirati zgodovino ameriškega gospodarstva z vidika vloge, ki so jo tovrstne domnevne rešitve igrale pri potiskanju gospodarstva v nove težave, ki so zahtevale nove rešitve, ki so spet ustvarile nove probleme.

Na primer: ob koncu ameriške državljanske vojne je gospodarstvo vstopalo v obdobje, ki bi ga lahko imenovali resnična industrijska revolucija. Industrija je v tem času naglo razvijala tehnologijo za dotlej nesluteno učinkovitost pri porabi fosilnih goriv. Raba te tehnologije je privedla do splošne razširitve produkcijskih enot velikega formata. Zmožnost proizvodnje blaga je posledično močno prekosila zmožnost populacije, da bi to blago kupila.

Pod temi pogoji je izbruhnila konkurenca, ki je bila tako neizprosna, da so se mnoge panoge znašle na robu propada. Poslovno preživetje je bilo odvisno od iznajdbe novih tehnologij, ki so zmanjševale stroške. Toda vsak tehnološki napredek je zahteval večji obseg investicij v fiksni kapital, kar je povečalo produkcijske zmožnosti, to pa je še poslabšalo že tako pereč problem hiperprodukcije. Nadaljnjo nasičenje trgov je zaostrilo konkurenčne pritiske.

Podjetja so se odzvala z zniževanjem cen, ta proces pa se je nadaljeval, vse dokler se cene niso spustile na višino stroškov za izdelavo še ene enote blaga. Te cene niso vključevale nobenega dodatka k denarju, ki je potonil v investicije v drage kapitalske dobrine. Ker je bil ta denar že porabljen, ni vplival na stroške produkcije dodatne enote. Strošek zasedenega sedeža na letalu, na primer, bi vseboval dodatne stroške, ki bi jih povzročil nov potnik. V tem pogledu je prvotna cena letala nepomembna.

V svojem predsedniškem nagovoru Ameriške finančne zveze je Michael Jensen dal nekaj dramatičnih primerov tega naglega deflacijskega procesa, povezanega z resnično industrijsko revolucijo: Bessemerjev postopek je od začetka sedemdesetih pa do konca osemdesetih let 19. stoletja znižal ceno jeklenih tračnic za 88 odstotkov. V istem obdobju je cena z elektrolizo rafiniranega aluminija padla za 96 odstotkov, stroški izdelave sintetične

modre barve pa so se znižali za 95 odstotkov.[54]

Ker je ta ostra konkurenca potisnila cene na raven, ki ni zadostovala za pokritje stroškov investiranega kapitala, je izbruhnila epidemija bankrotov, kar je privedlo do tako imenovane velike depresije, katere ime je bilo ponovno uporabljeno v 20. stoletju. Ta velika depresija, ki je kmalu zajela velike gospodarske sile, se je začela leta 1873 in se končala šele v zadnjem desetletju 19. stoletja.

Vodilni mladi ekonomisti v Združenih državah so se izobraževali v Nemčiji, v tradiciji, ki je bila podobna tisti, ki ji je bil kot študent priča Karl Marx. Nemško gospodarstvo z njegovimi karteli se je kljub obvladovani konkurenci zdelo relativno zdravo. Za te mlade ameriške ekonomiste je bil nauk velike krize v tem, da imajo trgi, kjer vlada konkurenca, zakoreninjeno osnovo za deflacijo.

J. P. Morgan je zaradi ogorčenosti nad učinki konkurence začel z valom korporativnih združitev, ki so kulminirale v ustanovitvi U. S. Steel. Ko so se začeli oblikovati trusti, karteli in monopoli, je posledično pomanjkanje konkurence zatrlo gospodarsko dinamičnost. Kljub temu se je strah o ponovni krizi sčasoma polegel. Podjetja so monopolističen ustroj gospodarstva pustila ob strani in se ponovno pustila očarati ideologiji prostega trga, ekonomisti pa so jim pri tem sledili.

Medtem ko je korporativno združevanje pripomoglo k reševanju enega problema, je ustvarilo drugega. Zaradi pomanjkanja zadostne spodbude za investiranje v modernizacijo je produktivnost stagnirala, medtem ko se je v nekaterih dinamičnih sektorjih razvilo čezmerno špekuliranje, kar je simbolizirala naraščajoča cena delnic Radio Corporation of America, ki je bila predhodnica poznejšega internetnega balona, ki je sčasoma privedel do nove velike krize.

Zlato obdobje

Za začetek nekaj zgodovinskega ozadja, ki bo nedavno krizo pomagalo postaviti v kontekst. Potem ko so špekulativni ekscesi protoneoliberalizma v dvajsetih letih 20. stoletja dosegli vrhunec v borznem zlomu, je Združene države skupaj z večino preostalega sveta zajela velika depresija. A nekateri deli sveta so imeli od nje koristi, ker začasno niso bili deležni pozornosti velikih kapitalističnih sil.

Tako kot pred nedavnim špekulativnim zlomom, so bile investicije v

54 Michael C. Jensen, »The Modern Industrial Revolution, Exit, and the Failure of Internal Control Systems«, v: *Journal of Finance*, 3. julij 1993, str. 835.

nove tehnologije relativno omejene, izjema je bila le uporaba elektromotorjev v tovarnah. Pred tem je tovarne poganjal parna sila, ki je bila odvisna od zapletenega mehanizma jermenov in škripcev. Ta neroden sistem je zavzemal veliko prostora, ki bi ga sicer lahko uporabili za neposredni proizvodni proces. Trenje je povzročalo veliko izgubo pogonske sile. Sistem pa so ne nazadnje pestile še pogoste začasne ustavitve, ki so bile posledica trganje usnjenih jermenov, ki so popustili po določenem času obrabe.

Velika depresija ni pomenila enovitega nazadovanja tržnega gospodarstva. Tako kot ob prejšnjih krizah, so bila podjetja tudi tokrat prisiljena v modernizacijo. Posledično je bila zavržena ogromna količina stare in zastarele opreme, podobno kot so bili nekoč zavrženi stari mehanizmi jermenov in škripcev, ki jih je poganjala para. Rezultat je bil porast produktivnosti. Izjema so bile oligopolne industrije, kot je jeklarska, ki se niso soočale z resno mednarodno konkurenco.

Tu pridemo do pomembnega protislovja kapitalizma. Ekonomisti se večinoma strinjajo, da je konkurenca bistvena za zdravo gospodarstvo. Ta ideja veje iz vseh njihovih učbenikih. Ti so si obenem edini, da so depresije simptomi načetega gospodarstva. To razlikovanje med depresijami in konkurenco je v nasprotju z realnostjo. Dejansko lahko depresije razumemo kot stopnjevanje konkurence.

Alexander Field je nedavno objavil dragoceno knjigo, ki zagovarja tezo, da je bila velika depresija nemara najproduktivnejše desetletje v zgodovini Združenih držav, če merimo produktivnost z razmerjem izdatkov in vložkov. Ta porast produktivnosti je jasen dokaz povezave med konkurenco in gospodarskimi zlomi.

Mimogrede, ekonomski učbeniki tudi učijo, da se ob povečanju produktivnosti nujno povečajo tudi mezde, čeprav nam za ovržbo te teorije ni treba poznati velike depresije, ampak zadošča že bežen pogled na trenutno gospodarstvo.

Ker je bilo gospodarstvo v razsulu, je New Deal postal dobesedno nujen. Vladni programi so z ustvarjanjem novih virov povpraševanja zmanjšali stopnjo konkurenčnih pritiskov, a ne toliko, da bi zaustavili modernizacijo.

Velika depresija je z izbrisom velike količine dolga obenem povečala bodočo gospodarsko uspešnost države. Kriza je »tlakovala« pot bodoči blaginji, saj so politike New Deala predvidevale gradnjo cest in druge infrastrukture, ki je pripomogla k zmanjšanju stroškov, ki nastanejo pri lansiranju dobrin na trg. In slednjič, regulacije, ki jih je New Deal nadel finančnemu sistemu, so prispevale k desetletjem relativne finančne stabilnosti.

Obnovitev konkurenčnih sil je povzročila, da so obdobje spremljali hitri porasti produktivnosti. Čeprav je večja produktivnost pomenila manjšo zaposlenost, je gospodarska modernizacija tlakovala pot v boljšo prihodnost.

Veliki krizi je sledila druga svetovna vojna. Tako kot tragična velika depresija, so tudi vojne grozote pustile pozitivno gospodarsko zapuščino. Zaporedje krize in vojne, nakopičeni prihranki in rezerve v povpraševanju so pripravili teren za najdaljše obdobje trajnega razcveta v zgodovini Združenih držav, ki je upravičeno dobilo naziv zlata doba.

Številne povojne okoliščine so ustvarile skorajda popolne razmere. Velika depresija ni prinesla le porasta produktivnosti, ampak tudi izbris velikega dela v gospodarstvu nakopičenega dolga. Tovarne, ki so običajno proizvajale dobrine, kot so avtomobili in hladilniki, so bile med vojno preobražene v dobaviteljice za vojsko. Omejen potrošniški trg je ustvaril dodatne prihranke. Po koncu vojne so potrošniki s polnimi denarnicami prihrankov iz vojnih časov končno lahko nakupili dobrine, ki prej niso bile na voljo. Dodatna korist je bila, da so tekmeci Združenih držav, kot so Japonska in evropske sile, izgubili znatne količine kapitala. Povojno okrevanje je bilo močno odvisno od proizvodne kapacitete Združenih držav.

Zlata doba je ustvarila pričakovanje, da bodo visoki profiti sobivali z naraščanjem mezd. Konkurenčni pritiski, ki so bili na delu med veliko depresijo, so v novih razmerah izginili. Še zlasti pa podjetja niso čutila nobene potrebe po moderniziranju svojih proizvodnih struktur. Namesto tega so počivala na lovorikah, medtem ko so tuji tekmeci z vratolomno hitrostjo obnavljali svoje industrije s sodobno opremo. Ko se je zlato obdobje bližalo koncu, je tudi vietnamska vojna povzročila resne ekonomske pritiske na gospodarstvo.

Zaplemba ameriške blaginje

Gospodarska čilost, ki je zaznamovala zlato dobo, je izginila do konca šestdesetih let. Padajoči profiti, povečani plačilnobilančni deficiti in neubogljiva delovna sila so zasejali paniko v industrijskih krogih.

Kakšne so bile možnosti za oživitev profitov? Zdelo se je, da na obzorju ni nobene vitalne gospodarske rasti. Ker gospodarstvo ni bilo zmožno proizvajanja večjih profitov, si je kapital večji kos gospodarskega kolača prilastil s sredstvi sodobne prvotne akumulacije. V svoji knjigi *The Confiscation of American Prosperity* sem se lotil kronologije tega procesa.

Knjiga je izšla šele po dolgotrajnem obdobju zorenja, oktobra 2007, ko je finančna kriza v Združenih državah začela postajati očitna, in tako prehitela novi žanr literature o krizi. Knjiga sledi razvoju uničujočega korporativnega državnega udara, ki je sčasoma povzročil nedavno krizo. V tej in pa v prejšnji knjigi *Manufacturing Discontent: The Trap of Individualism in*

Corporate Society sem skušal dokumentirati obsežen program redistribucije, te obširne razredne vojne, ki je načrtovala preobrazbo vseh aspektov družbe. Za izpeljavo programa je bilo treba preoblikovati pravni sistem, sodstvo, izobraževalni sistem, celoten nadzorni sistem, pa tudi mrežo socialne varnosti, če naštejem le nekatere njegove tarče. Da bi bila stvar še hujša, se je virus neoliberalizma razširil po celem svetu.

Ključna teza knjige *The Confiscation of American Prosperity* je bila, da bo ta krog prvotne akumulacije samouničevalen. Ta točka je bila poudarjena v zadnjem delu podnaslova: *to the Next Great Depression*. Veliki zlom leta 2007 seveda ni bil velika depresija, ampak samo simptom določenih resnejših težav. Kljub temu pa se je, kot trenutno kaže, kapital uspel ponovno zbrati in na račun celotne družbe obnoviti večino svojega bogastva ter moči. To mu je uspelo, brez da bi zaradi svojega pogosto nezakonitega postopanja utrpel kakršne koli resne politične ali pravne posledice.

Hitro lahko dobimo vtis, da je za ta sodobni val prvotne akumulacije, ki se je začel s koncem zlate dobe, odgovorna trenutna gospodarska kriza. Kar izkušamo danes, je del dolgoletnega programa, ki je starejši od ikoničnih figur Ronalda Reagana in Margaret Thatcher, ki pogosto veljata za navdihujoča snovalca sodobnega neoliberalizma. Omenjena knjiga, kot tudi večina pričujočega članka, se osredotočata na državo, ki jo najbolje poznam, toda mnogo istih zlorab srečamo vsepovsod po svetu, posebej v današnji Evropi.

Zlata doba je s svojo osupljivo blaginjo gospodarstvu nastavila past. Tako kot depresija poveča konkurenco, tako blaginja povzroči njeno zmanjšanje. Med obdobjem blaginje podjetja večinoma zanemarjajo potrebo po tem, da bi postala bolj učinkovita. Na primer: ko so poceni tuji avtomobili začeli prodirati na ameriški trg, avtomobilske družbe niso bile zaskrbljene. Henry Ford II je zavrnil konkurenčno grožnjo s slavnim komentarjem, da »mini avtomobili prinašajo mini profite.«

V Evropi in na Japonskem, ki ju je razdejala vojna, so mnoge industrije začenjale iz nič, kar pomeni, da so uporabljale najnovejše in najbolj učinkovite kapitalske dobrine. V Združenih državah so podjetja pogosto počivala na lovorikah in stiskala profite iz zastarelih tovarn. Sčasoma jih je začela spodnašati tuja konkurenca, kar je vodilo v težke čase. Profiti so padli, kar je povzročilo mešanico osuplosti in panike.

Leta 1971 je Lewis Powell napisal svoje slavno pismo, v katerem je pozval k začetku neoliberalnega projekta. Knjiga *The Confiscation of American Prosperity* sledi temu revolucionarnemu preobražanju ameriškega gospodarstva, ki se je zavzel za obnovo profitov na račun mezd, sindikatov, mreže socialne varnosti in zadnjih trohic dostojnosti. Ta proces je obenem razdejal nadzorni sistem, ki je pripomogel k obrambi gospodarstva pred nekaterimi

najhujšimi kapitalističnimi zlorabami. Posledice tega bojnega pohoda so postale jasne s finančnim zlomom.

V relativno kratkem času je tudi Evropa stopila na pot anglosaške različice politične ekonomije. A je pri tem šla še dlje, saj je svoje gospodarstvo okovala s strukturno nezmožnostjo odzivanja na krize.

V Združenih državah se resna razprava – kaj šele odločen političen odpor – na tej točki zdi skoraj nemogoča. Sodobna prvotna akumulacija velja za primer »zdravega gospodarjenja«. Posledice sodobne prvotne akumulacije so v južni Evropi verjetno hujše kot v Združenih državah Amerike. Ironično je, da je Nemčija, kjer so se prvič pojavile politike socialne države, postala glavni vsiljevalec neoliberalizma v Evropi. Še bolj ironično je, da se nemško finančno ministrstvo nahaja v nekdanjem štabu vojnega letalstva.

Prokrustovsko gospodarstvo

Kapitalu prikladna preobrazba družbe je zajela tudi vsakdanje življenje. V svoji zadnji knjigi *The Invisible Handcuffs of Capitalism* sem uporabil grški mit o Prokrustu, v katerem se neprevidni popotniki znajdejo na železni postelji, na kateri jim bodisi nategnejo roke in noge ali pa posekajo ude, da bi se ji prilegali. Končni cilj reform je svet, v katerem pravica pomeni zagotovilo še večjih profitov in finančnih koristi za podjetja na račun družbe, četudi za ceno uničenja zadnjih preostankov človečnosti, ki ji je še uspelo preživeti napad hiperkapitalizma.

Domet in obseg te brezobzirne različice prvotne akumulacije sta tako skrajna, da so izvajalci izvirne prvotne akumulacije videti skorajda kot dobrodelneži. Pa vendar je svet hiperkapitalizma prokrustovski. Od vseh se pričakuje, da bodo svoja življenja prilagodili potrebi po večjih profitih.

Pred malo manj kot stoletjem, v času rudarske stavke, ki je bila odgovor na stiske, ki jih je povzročil poskus Anglije, da bi reformirala gospodarstvo s povratkom k zlatemu standardu, je John Maynard Keynes, ki je bil vse prej kot radikalec, lepo izrazil prokrustovski duh svojega časa:

> [T]ako kot preteklim žrtvam gospodarskih tranzicij, je tudi rudarjem treba ponuditi možnost izbire med stradanjem in podreditvijo, tako da bodo sadovi njihove podreditve v korist drugih razredov.[55]

55 John Maynard Keynes, »The Economic Consequences of Mr. Churchill«, v: *id.*, *The Collected Works of John Maynard Keynes*, 9. zv., Palgrave, London 1972 [1925], str. 223.

Ključna fronta v novi razredni vojni je bila krepka doza sadomonetarizma, ki je upočasnila gospodarstvo in tako povečala brezposelnost. Namen je bil zadržati mezde dovolj nizko. Ko je Paul Volcker naznanil svojo namero, da bo ameriško centralno banko uporabil kot inštrument razrednega vojskovanja – v javnosti sicer ni bil tako odkrit –, je urednika uvodnika v *Wall Street Journalu*, njegovega namestnika in pa namestnika odgovornega urednika povabil na kosilo na sedež newyorške podružnice centralne banke. Volcker je vprašal svoje goste: »Me boste še podpirali, ko bo na tleh vse polno krvi?« Namestnik urednika je odgovoril pritrdilno, pozneje pa se je ponosno spominjal: »Res je bilo krvavo, ko je prezadolžene latinskoameriške posojilojemalce in ameriške kmete presenetil donos na močan dolar. Toda vzdržali smo.«[56]

Ta politika je bila tako uspešna, da se je Greenspan, takratni predsednik ameriške centralne banke, naslajal nad travmatizacijo delavcev. Takšne politike so ironične, če upoštevamo, da se oblikovalci politik pretvarjajo, da je treba vse družbene cilje, pa najsi gre za višje mezde, boljše delovne pogoje, zaščito okolja ali celo za kvaliteto življenja, žrtvovati ustvarjanju delovnih mest. Zaključna odstavka poglavja o sadomonetarizmu v knjigi *The Invisible Handcuffs of Capitalism* skušata našteti nekatere vidike človeške in gospodarske škode discipliniranja delavcev.

Robert Benmosche, izvršni direktor finančnega podjetja American International Group Inc., ki je prejelo največji reševalni paket, je v svoji obmorski vili v Dubrovniku posodobil Keynesa. Dejal je, da evropska dolžniška kriza kaže na to, da bodo vlade po celem svetu morale sprejeti dejstvo, da bo zaradi daljšanja pričakovane življenjske dobe treba delati dlje. »Upokojitvena starost se bo morala pomakniti na sedemdeset, osemdeset let. […] Tako bi si lažje privoščili pokojnine in zdravstveno oskrbo. Ljudje bodo delali dlje, kar bo razbremenilo mlade.«[57]

56 George Melloan, »Some Reflections on My 32 Years with Bartley«, v: *Wall Street Journal*, 16. december 2003.

57 Boris Cerni in Zachary Tracer, »AIG Chief Sees Retirement Age as High as 80 After Crisis«, dostopno na internetu: http://www.bloomberg.com/news/2012-06-03/aig-chief-sees-retirement-age-as-high-as-80-after-crisis.html (4. julij).

KOLIKŠNA JE BOJNA PRIPRAVLJENOST SOCIALNEGA PARTNERJA?

Branko Bembič

Slovensko tranzicijo iz samoupravnega socializma v kapitalizem sta od vsega začetka zaznamovala dva konkurenčna pristopa. Na eni strani šok terapija s hitro stabilizacijo cen, fiksiranjem deviznega tečaja, izravnanim proračunom, administrativnim prestrukturiranjem podjetij in bank ter centraliziranо privatizacijo, na drugi strani pa gradualistični pristop z decentraliziranо privatizacijo, postopno izgradnjo institucij kapitalističnega trga in fleksibilno ekonomsko politiko v povezavi z drsečim deviznim tečajem.[1] Prevladal je gradualizem. V prispevku bomo postavili tri teze. Prvič, uspeh ene oziroma druge opcije je temeljil na politični moči in mobilizacijski sposobnosti razredov, ki so jo podpirali, ali natančneje: na gramscijevskem razmerju političnih sil. Šok terapijo so zagovarjali predvsem tuji svetovalci, nekateri domači ekonomisti oziroma tisti, ki so želeli na kar najhitrejši način presekati z dediščino socializma (v nadaljevanju bomo to skupino imenovali kompradorska buržoazija), medtem ko je gradualizem dosti bolj ustrezal interesom nastajajoče nacionalne buržoazije (ki je izhajala zlasti iz menedžerjev nekdanjih samoupravnih podjetij) in delavskemu razredu. Naša druga teza je, da se je z evropsko dolžniško krizo, ki je močno prizadela slovensko gospodarstvo, dokončno odprl prostor za odločilno spremembo v razmerju sil, pa čeprav so se protislovja v družbi kopičila že prej. Končno, pokazati bomo poskušali, da je slovensko organizirano delo pred ključno

1 *Cf*. Jože Mencinger, »The Benefits of Ignoring IMF«, v: *Ekonomski pregled*, št. 3–4, april 2002, str. 399.

izbiro: bodisi vztraja pri vlogi socialnega partnerja, ki si jo je izborilo v tranzicijskih bojih, ali pa krizo izkoristi za preobrazbo v organizacijo, ki bo sposobna v boju povezati delavski razred.

Privatizacija, tečajna politika in organizirano delo v slovenski tranziciji

V začetnem obdobju tranzicije je bilo potrebno rešiti vprašanje preobrazbe družbene lastnine v privatno lastnino, ki funkcionira kot kapital. Kar zadeva lastnike kapitala, sta bili v zadnji instanci na voljo dve opciji. Podjetja bi bodisi lahko prodali tistim, ki bi zanje lahko ponudili največ, kar bi ob odsotnosti domačega kapitala pomenilo razprodajo tujemu kapitalu, ali pa bi lahko poskusili najti domačega lastnika, kar mimo države kot potencialne lastnice zahteva stvarjenje domače buržoazije. V Sloveniji se je uveljavila druga opcija. Pred letom 1992, v času »divje privatizacije«, se je rojevajoča nacionalna buržoazija pogosto posluževala kar tradicionalne metode prvotne akumulacije – kraje.[2] Z letom 1992 se je začel prvi val regularne privatizacije. V igri sta bila dva pristopa. Prvi, ki so ga predlagali Korže, Mencinger in Simoneti, je predvidel decentralizirano, postopno in odkupno privatizacijo, pri čemer bi odločitve o načinu privatizacije sprejemali menedžerji in delavci v podjetjih, po drugem predlogu (Peterle, Sachs in Umek) pa bi bila privatizacija centralizirana, masovna in razdelitvena, vodila pa bi jo (tedanja Demosova) vlada. Zakon o lastninskem preoblikovanju podjetij iz leta 1992 je predstavljal nekakšen kompromis med obema predlogoma: brezplačno razdelitev certifikatov iz drugega predloga je kombiniral z decentraliziranim in postopnim pristopom, ki je omogočal različne metode privatizacije. Odločitve o tem je prepustil delavcem in menedžerjem – ti so bili upravičeni do notranje razdelitve in odkupov s certifikati, pri čemer so lahko uveljavljali precejšnje popuste –, ki so tako postali večinski lastniki v dobičkonosnih malih in srednjih podjetjih, velik del nekdaj družbene lastnine pa je bil namenjen državi oziroma paradržavnim skladom.[3]

Zakonodaja in sam potek privatizacije sta jasno odražala politične izmenjave med državo[4] in nastajajočo nacionalno buržoaziji na eni strani

2 *Cf*. Aleksander Lorenčič, *Prelom s starim in začetek novega: tranzicija slovenskega gospodarstva iz socializma v kapitalizem (1990-2004)*, Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana 2012, str. 224–234.

3 *Cf*. Jože Mencinger, »Privatization in Slovenia«, v: *Slovenian Law Review*, št. 1–2, 2006, str. 67–72; Marko Simoneti, Matija Rojec in Aleksandra Gregorič, »Privatization, Restructuring and Corporate Governance of the Enterprise Sector«, v: *Slovenia: From Yugoslavia to the European Union*, ur. Mojmir Mrak, Matija Rojec in Carlos Silva-Jáuregui, The World Bank, Washington (D. C.) 2004, str. 229–232.

4 Državo lahko v tem kontekstu skupaj s Poulantzasom razumemo kot »prostor kondenzacije ravnovesja sil«.

ter delavskim razredom na drugi. Nacionalni buržoaziji je izbrani pristop privatizacije ustrezal, saj je menedžerjem v podjetjih omogočal ohranitev nadzora nad podjetji in nad procesom privatizacije, hkrati pa so z državnim lastništvom lahko (upravičeno) pričakovali, da se bodo sčasoma polastili tudi večjih podjetij.[5] Pomembno vlogo je odigralo tudi delavstvo. Pri oblikovanju privatizacijske zakonodaje, pa tudi za vzpostavitev ključnih institucij, ki so predstavljale okvir gradualistične tranzicije v Sloveniji, je bil namreč odločilen prav odpor organiziranega dela, ki je dosegel vrhunec z opozorilno stavko leta 1992, s katero se je organizirano delo odzvalo na vladni poskus zamrznitve mezd in plač, ki naj bi povečala konkurenčnost gospodarstva. Vendar dosežkov delavske mobilizacije v začetku tranzicije ne moremo meriti le z neposrednimi koncesijami, kakršna je privatizacijska zakonodaja, s katero so delavke in delavci postali solastniki podjetij: s stavkovnim valom v zgodnjih tranzicijskih letih je namreč postalo jasno, da je organizirano delo dejavnik, ki ga bo potrebno upoštevati. To je bilo tudi formalno priznano z ustanovitvijo Ekonomsko socialnega sveta (ESS), s čimer si je organizirano delo izborilo položaj legitimnega in odgovornega socialnega partnerja.[6]

Najvidnejša posledica opozorilne stavke je bila hitra rast mezd in plač (na katere je bila vezana tudi višina socialnih transferjev), ki pa v nasprotju s pričakovanji vladnih ekonomistov ni povzročila gospodarskega zloma, ampak je s krepitvijo domačega povpraševanje pomagala ustaviti padanje gospodarske rasti.[7] Z rastjo mezd in plač je povezano tudi drugo področje tranzicijskih bojev – politika deviznega tečaja. Slovenija namreč za razliko od večine drugih vzhodnoevropskih držav ni uvedla režima fiksnega deviznega

Cf. Nicos Poulantzas, *Classes in Contemporary Capitalism*, NLB, London 1976, str. 98.

5 Štiblar, eden najbolj gorečih in vplivnih zagovornikov nacionalnega interesa, postopnost privatizacije oziroma počasno odprodajo državnega premoženja pojasnjuje z željo »po času za vnaprejšnjo akumulacijo zadostnih domačih prihrankov, da bi nekatere javne družbe lahko kupili domačini«. »Če kakšna,« nadaljuje Štiblar, »je bila napaka v tem, da smo zaupali v pošteno privatizacijo s kupninami iz vnaprejšnjih prihrankov.« (Franjo Štiblar, »K strategiji odtujitve gospodarskih družb v državni lasti«, v: *Gospodarska gibanja*, št. 458, 2013, str. 25, 27.) K »pošteni privatizaciji z vnaprejšnjimi prihranki« velja pripomniti, da bi verjetno težko našli boljšo ilustracijo mita o idilični prvotni akumulaciji.

6 *Cf*. Stephen Crowley in Miroslav Stanojević, »Varieties of Capitalism, Power Resources, and Historical Legacies: Explaining the Slovenian Exception«, v: *Politics & Society*, št. 2, 2011, str. 277–282. Privatizacijski iztržek nikakor ni bila edina tranzicijska pridobitev delavskega gibanja. Leta 1993 je bil sprejet zakon o sodelovanju delavcev pri upravljanju in omogočeno je bilo zgodnje upokojevanje, ki je ublažilo pritisk tranzicijskih procesov na proletariat. V okviru ESS je bil vzpostavljen institut minimalne plače, sindikati so dobili možnost sooblikovanja socialne politike in politike zaposlovanja, pokojninske reforme itd. Miroslav Stanojević in Alenka Kraševec, »Slovenia: Social Pacts and Political Exchange«, v: *Social Pacts in Europe: Emergence, Evolution, and Institutionalization*, ur. Sabina Avdagic, Martin Rhodes in Jelle Visser, Oxford University Press, Oxford 2011, str. 234–249.

7 *Cf*. Velimir Bole, »Stabilization in Slovenia: From High Inflation to Excessive Inflow of Foreign Capital«, v: *Macroeconomic Stabilization in Transition Economies*, ur. Matio I. Blejer in Marko Škreb, Cambridge University Press, Cambridge 1997, str. 246; Davorin Kračun, »Keynesianski elementi v slovenski tranziciji«, v: *Naše gospodarstvo*, posebna številka, 2006, str. 70.

tečaja, ampak je Banka Slovenije kmalu po osamosvojitvi začela voditi politiko uravnavanega drsečega deviznega tečaja s ciljem ohranjanja realnega deviznega tečaja in je pri tej politiki vztrajala vse do vstopa v ERM II leta 2004. Kritiki so trdili, da taka politika le povečuje domačo inflacijo, apreciacija realnega tečaja pa da je posledica zmanjševanja zaostanka v produktivnosti za razvitimi kapitalističnimi gospodarstvi in kot taka ravnotežni pojav. Svoje trditve so utemeljevali z Balassa-Samuelsonovim modelom,[8] po katerem mezde v menjalnem sektorju[9] (po marginalistični teoriji) sledijo rasti produktivnosti dela; skladno z njihovo rastjo zaradi izenačevanja na trgu delovne sile naraščajo tudi mezde v nemenjalnem sektorju, kjer pa je rast produktivnosti počasnejša, zato se v tem sektorju rast mezd prevede v višje cene, s čimer slednjič narašča tudi splošna raven cen.[10] Fiksiranje tečaja bi se odrazilo v padanju uvoznih cen in tolarskih cen domačih izvoznikov, kar naj bi obrzdalo rast mezd v menjalnem sektorju, s tem pa tudi naraščanje mezd in cen v nemenjalnem sektorju ter posledično inflacijo.

Odgovor, s katerim so se zagovorniki politike uravnavane depreciacije domače valute branili pred kritikami, razkrije razredna zavezništva, na katerih je ta politika temeljila. Medtem ko so sprejeli argumentacijo, da bi bil fiksni tečaj ob prisotnosti Balassa-Samuelsonovega učinka res najprimernejši, so na drugi strani trdili, da je v Sloveniji na delu prav nasproten proces: podjetja v nemenjalnem sektorju naj bi ob šibkejši konkurenci (v primerjavi z menjalnim sektorjem, ki je izpostavljen tuji konkurenci) lažje popuščala mezdnim zahtevam močnih sindikatov, saj so višje mezde lahko pokrivala z višjimi cenami, mezde v menjalnem sektorju pa so jim sledile, kar je spodkopavalo konkurenčnost izvoznega sektorja, ki se je na to izgubljanje konkurenčnosti odzival z odpuščanjem zaposlenih. Poleg tega so dokazovali, da je odzivnost na šoke, ki izvirajo iz deviznega tečaja v nemenjalnem sektorju, občutno manjša kot v izvoznem sektorju, tako da bi fiksiranje tečaja uničilo izvozni sektor, ne da bi ustavilo inflacijo, ki je izvirala iz pritiskov v nemenjalnem sektorju.[11]

Tečajna politika je bila torej v veliki meri rezultat pritiskov delavskega razreda in je ustrezala obstoječim odnosom sil. Naraščajoče mezde in plače v izvoznem sektorju ter cene nemenjalnega sektorja – kolikor so

8 *Cf*. npr. Fabrizio Coricelli, Boštjan Jazbec in Igor Masten, »Exchange Rate Policy and Inflation in Acceding Countries«, *William Davidson Institute Working Paper*, št. 674, 2004.

9 Izraz nemenjalni (angl. *non-tradable*) sektor uporabljamo za tiste panoge, ki niso izpostavljene mednarodni konkurenci.

10 Za Balassa–Samuelsonov model *cf*. npr. Patrick K. Asea in Max W. Corden, »The Balassa-Samuelson Model: An Overview«, v: *Review of International Economics*, št. 3, 1994, str. 191–200.

11 *Cf*. Velimir Bole, »Disinflation and Labor Market Distortions: Lessons from Slovenia«, v: *The wiiw Balkan Observatory Working Papers*, št. 20, 2002; *id*., »Ekonomskopolitična paralaksa ali zakaj gospodari država«, v: *Gospodarska gibanja*, št. 334, 2002, str. 29–30; *id*., »Managed Floating as a Second Best Option: Lessons from Slovenia«, v: *EIPF Working Paper*, št. 6, 2003.

predstavljale vhodne stroške v menjalnem sektorju – so resno ogrožale konkurenčnost slovenskega izvoza. Poskus stabilizacije s pomočjo fiksnega tečaja bi pomenil odprt spopad z organiziranim delom. A četudi bi bilo sindikate ob povečevanju rezervne armade brezposelnih ob fiksiranju tečaja nemara mogoče streti, bi izvozni sektor, torej najvitalnejši del gospodarstva in ekonomska podlaga nastajajoče nacionalne buržoazije, pri tem utrpel uničujoče posledice. Slovenska centralna banka je, kot je pronicljivo pripomnil Béla Greskovits,[12] v tranzicijskih letih igrala vlogo socialnega partnerja.

Mobilizacija organiziranega dela v času, ko je nastajajoča nacionalna buržoazija nujno potrebovala zaveznike, ni vplivala le na ekonomsko politiko, temveč tudi na institucionalno podobo slovenskega gospodarstva. Če je večina drugih vzhodnoevropskih dežel prej ali slej stopila na pot razvoja pod hegemonijo transnacionalnega kapitala, so tranzicijski uspehi organiziranega dela v Sloveniji to preprečili: prvič, način privatizacije je implicitno favoriziral domače lastnike pred tujimi; drugič, moč organiziranega dela se je med drugim kazala v relativno visokih mezdah in plačah, zaradi česar Slovenija ni bila posebno privlačna v očeh tujih vlagateljev; in tretjič, ukrepi, s katerimi je centralna banka omejevala pritok špekulativnega kapitala, so hkrati zavirali tudi pritok tujih neposrednih investicij.

Vendarle je potrebno priznati, da koncesije, ki jih je izbojevalo organizirano delo, niso v temelju spreminjale položaja delavskega razreda. Delavsko lastništvo je v obdobju lastniške konsolidacije, v t. i. drugem valu privatizacije,[13] ki je sledil formalnemu procesa privatizacije, čedalje bolj plahnelo, ko so delavke in delavci prodajali delnice, da bi si začasno povečali potrošnjo – ti enkratni prilivi v gospodinjstva so bili razmeroma nizka cena za pravice, ki so jih uživali v sistemu samoupravnega socializma. Val lastniške konsolidacije, v katerem se je konsolidirala predvsem nacionalna buržoazija, je dosegel vrhunec z neslavnimi menedžerskimi odkupi, ki ne bi bili mogoči, če država ne bi prodajala svojih deležev, in ki so predstavljali tako rekoč najboljšega izmed vseh možnih svetov: neoliberalci so se jih lahko veselili zaradi umikanja države iz lastništva podjetij, zagovorniki nacionalnega interesa pa so dobili domačo buržoazijo.

Podobno velja za tečajno politiko, ki je bila z vidika kapitalističnega nacionalnega gospodarstva prav gotovo uspešna, kar se je kazalo v bolj ali manj izravnanem tekočem računu plačilne bilance. Toda z vidika delavskega

12 Béla Greskovits, »Estonia, Hungary, and Slovenia: Banking on Identity«, v: *Central Banks in the Age of the Euro: Europeanization, Convergence, and Power*, ur. Kenneth Dyson in Martin Marcussen, Oxford University Press, Oxford 2009, str. 212–214, 220.

13 *Cf.* Polona Domadenik in Janez Prašnikar, »Enterprise Restructuring in the First Decade of Independence«, v: *Slovenia*, str. 256–258; Aleksandra Gregorič, »Lastniška konsolidacija slovenskih podjetij v obdobju 1999–2004«, v: *Ekonomsko ogledalo* , št. 3, 2005, str. 22.

razreda je ta politika nudila le delno lajšanje bremena konkurenčnih pritiskov, kajti podjetja so že v času približevanja EU ohranjala konkurenčnost ob rednih in varnih mezdah le s čedalje večjo intenzivnostjo dela, z vstopom v EU in ERM II, ko tečajna politika ni bila več mogoča, pa se je ta pritisk še povečal; posledično se je stopnjevala tudi intenzivnost dela, rast mezd pa se je upočasnila.[14]

EU kot deus ex machina za slovensko kompradorsko buržoazijo

Slovenska kompradorska buržoazija je bila v devetdesetih letih bolj ali marginalizirana. Toda ob prelomu tisočletja je z utrditvijo kapitalističnega produkcijskega načina kapital postajal čedalje bolj neodvisen center moči.[15] Nekako v tem času je na sceno stopila nova generacija liberalnih ekonomistov. Skrbelo jih je (domnevno) pešanja konkurenčnosti slovenskega gospodarstva, zato so zahtevali radikalen prelom z gradualističnim modelom in drzen premik v smeri liberalnega ekonomskega modela, ki bi opravil s »tovarišijskimi« odnosi v gospodarstvu in politiki. Vzrok težav so videli v mehki tranziciji, ki je zmanjšala socialne stroške, a obenem ohranila »stara interesna omrežja«, ki naj bi se namesto s produktivno dejavnostjo ukvarjala z boji za distribucijo dohodka, s tem pa slabila konkurenčnost gospodarstva.[16]

Ob izrazih, kot so »interesne skupine« in »interesna omrežja«, ki se jih poslužujejo liberalni ekonomisti, bi človek lahko pomislil na močne kapitalske lobije. Vendar pa nas izraz ne sme zavesti, saj liberalni ekonomisti poleg razvpitih »rdečih direktorjev« mednje štejejo predvsem podjetja, ki bi brez državnih posegov bodisi propadla ali bila vsaj prisiljena v prestrukturiranje (torej odpuščanje), zaposlene v teh podjetjih in v javnem sektorju, brezposelne ter sindikate. Interesne skupine in omrežja so torej – prvič – evfemizem za delavce, ki so v tranziciji bodisi dejansko izgubili službo, pa jim je država omogočila zgodnje upokojevanje, ali pa bi jo izgubili, če ne bi bilo posredovanja države s subvencijami in z zaščito pred konkurenco iz tujine; drugič, evfemizem za brezposelne, ki naj bi jih »preveč radodaren«

14 *Cf.* Miroslav Stanojević, »Mobilizacija človeških virov s povečevanjem intenzivnosti dela«, v: *Razpoke v zgodbi o uspehu*, ur. Ivan Svetlik in Branko Ilič, Sophia, Ljubljana, 2004, str. 111–129; Miroslav Stanojević, »Vzpon in dezorganizacija neokorporativizma v republiki Sloveniji«, v: *Neosocialna Slovenija: smo lahko socialna, obenem pa gospodarsko uspešna družba?*, ur. Urban Vehovar, Annales, Koper 2010, str. 127–128, 136–137.

15 Franček Drenovec, »Kaj se je zgodilo z zgodbo o uspehu?«, v: *Družboslovne razprave*, št. 48, 2006, str. 19.

16 Matija Rojec, Janez Šušteršič, Boštjan Vasle, Marijana Bednaš in Slavica Jurančič, »The Rise and Decline of Gradualism in Slovenia«, v: *Post-Communist Economies*, št. 4, 2004, str. 460.

socialni sistem odvračal od dela; in tretjič, evfemizem za sindikate, ki delavce predstavljajo.[17] Ko torej liberalni ekonomisti rohnijo proti interesnim skupinam, ki naj bi se namesto ukvarjanja s produktivno dejavnostjo raje borile za rente, do katerih prihajajo s pomočjo političnih elit, imajo v mislih predvsem proletariat, ki zahteva poseganje države, ker bi bil po logiki delovanja kapitalističnega trga sicer prisiljen v brezposelnost in/ali eksploatacijo po kapitalu za vsako ceno.

Slovenska kompradorska buržoazija se je dobro zavedala, da sama ne bo mogla uveljaviti svojega programa v boju z ostalimi družbenimi silami. Vse svoje upe je zato polagala v t. i. eksogeni šok, ki naj bi pretresel obstoječe ravnovesje sil in ga prevesil v prid liberalnega ekonomskega modela. Ta šok, ki naj bi odločilno pripomogel k prelomu z gradualizmom v Sloveniji, naj bi zaradi potrebe po izpolnjevanju kriterijev, povezanih s pristopom, prinesla vključitev v EU,[18] a je kmalu postalo jasno, da je do določenih sprememb sicer res prišlo, vendar so bile te po mnenju liberalnih ekonomistov še vedno preveč postopne.[19]

V krizi, ki se je začela leta 2008 in nadaljevala z evropsko dolžniško krizo, so se stvari začele spreminjati. V obdobju med letoma 2004 in 2008 je gospodarstvo beležilo izjemno rast, ki ga je na strani povpraševanja poganjal izvoz, investicije v nepremičnine in povpraševanje države (gradnja cest). Vlada je prilivala olja na ogenj z rezi v davke (od tod izvira velik del primanjkljaja, ki ga vlade sedaj krpajo s prelaganjem bremena na pleča delavskega razreda) in z odplačilom domačega dolga ter izdajo evrske obveznice. Ekspanzija se je napajala predvsem z bančnimi krediti po nizkih obrestnih merah, saj so se po vstopu v ERM II obrestne mere zniževale na raven, ki je prevladovala v območju evra. Ti krediti so bili zavarovani z delnicami in nepremičninami, katerih cene so na pregretem kapitalskem in nepremičninskem trgu letele v nebo, z njimi pa so se nato financirali menedžerski odkupi, prevzemanje podjetij na Balkanu, širjenje proizvodnje ter investicije v domače in tuje vrednostne papirje. Ker pa banke same niso imele zadostnih sredstev za financiranje teh kreditov, so se na veliko zadolževale v tujini.[20]

S krizo je uvoz drastično upadel, gospodarstvo je zašlo v hudo recesijo,

17 *Cf*. Janez Šušteršič, »Politično ekonomsko ravnovesje gradualizma«, v: *Kapitalizem, tranzicija, demokracija*, ur. Mateja Jančar, Inštitut dr. Jožeta Pučnika, Ljubljana 2009, str. 54–55. Pezdir med interesne skupine prišteva še kulturnike. *Cf*. Rado Pezdir, *Slovenska tranzicija od Kardelja do tajkunov*, Finance, Ljubljana 2008, str. 91.

18 *Cf*. Rojec et al., »The Rise and Decline of Gradualism in Slovenia«, str. 462, 479.

19 *Cf*. Janez Šušteršič, Matija Rojec, Marijana Bednaš in Boštjan Vasle, »Postopen odmik od postopnosti (gradualizem pet let pozneje)«, v: *Naše gospodarstvo*, št. 1–2, 2008, str. 33–44.

20 *Cf*. Velimir Bole, »Prvo leto evra – pregled gospodarskih dosežkov«, v: *Gospodarska gibanja*, št. 399, 2008, str. 6–44; *id*., »Repesaž ekonomske politike«, v: *Gospodarska gibanja*, št. 444, 2012, str. 10–14; Jože Mencinger, »Prijazno okolje in tokovi kapitala«, v: *Gospodarska gibanja*, št. 446, 2011, str. 7; Janez Prašnikar, Velimir Bole in Domen Trobec, »Debt Accumulation: Dynamics, Structure and Mechanisms«, neobjavljen tipkopis, 2012, str. 6.

nepremičninski in borzni mehurček pa sta se razpočila. Dostop slovenskih bank do tujih finančnih trgov je postal močno otežen, s tem pa tudi financiranje že tako visoko zadolženih podjetjih. Izgube so se začele kopičiti in kapital je bil razvrednoten. Breme izgub naj bi načeloma nosili lastniki, ker pa so bili to le titularni lastniki brez kapitala (tj. novonastala nacionalna buržoazija), ki so do premoženja prišli z zadolževanjem, je to breme padlo na ramena bank, kjer so se izgube začele kopičiti v obliki slabih terjatev.[21] Situacija se je še poslabšala, ko je Banka Slovenije zaostrila kriterije kapitalske ustreznosti za banke, ki so se na to zaostritev odzvale s krčenjem kreditiranja gospodarstva.[22] Gospodarstvo se je znašlo v začaranem krogu: krčenje kreditne aktivnosti je podjetja pehalo v stečaje, kar je povečevalo obseg slabih terjatev, to pa je peljalo v dodatno krčenje ponudbe kreditov, nove stečaje itn. Banke se same niso mogle spopasti s težavami – potrebovale so svež kapital, ki ga lahko ob zaostrenih razmerah na kapitalskih trgih priskrbi le država. Na drugi strani se je javni dolg močno povečeval (padec davčnih prihodkov in naraščanje odhodkov v krizi, prikrita podpora bankam v obliki depozitov države, manjše rekapitalizacije bank ipd.).[23]

Leta 2010 je levosredinska vlada sprejela ukrepe za postopno fiskalno konsolidacijo (omejevanje rasti plač v javnem sektorju, socialnih transferjev in pokojnin), hkrati pa je poskušala izpeljati strukturne reforme na trgu delovne sile in v pokojninskem sistemu. A če so bili ukrepi za fiskalno konsolidacijo bolj ali manj usklajeni s socialnimi partnerji, reforme niso bile – zavrnjene so bile v valu referendumov in vlada je jeseni 2011 padla. Tisto jesen se je dolžniška kriza v Evropi zaostrila, obrestne mere na slovenski javni dolg so se povišale in do januarja 2012 so vse tri glavne bonitetne agencije znižale bonitetno oceno države.[24]

V teh razmerah je oblast prevzela koalicija, v kateri je vlogo jezička na tehtnici igrala razmeroma majhna stranka z neoliberalnim programom, ki je zrasla iz kroga t. i. resetatorjev. Slovenska kompradorska buržoazija je le dočakala svojih pet minut: s polomom menedžerskih odkupov je bil projekt ustvarjanja nacionalne buržoazije dokončno diskreditiran; s padcem strukturnih reform so mednarodni finančni trgi postali še bolj nestrpni in zahtevali so ostrejše varčevalne ukrepe, hitro rešitev težav v bančnem sistemu, predvsem pa manj demokracije; končno, likvidnost javnih financ je postala zares žgoč problem in grožnja s prihodom trojke je bila čedalje bolj učinkovita.

21 *Cf*. Marjan Senjur, »Slovenija, Evropska unija in evro v času finančne krize«, prispevek na 6. kongresu računovodij, revizorjev, finančnikov in davčnikov, Ljubljana, 28. 11. 2012.

22 *Cf*. Velimir Bole, »Ekonomsko-politični videz in stvarnost«, v: *Gospodarska gibanja*, št. 449, 2012, str. 15–18.

23 Za podatke o gibanju zadolženosti države *cf*. Banka Slovenije, *Poročilo o cenovni stabilnosti* (od leta 2013 *Makroekonomska gibanja in projekcije*), različne številke (Banka Slovenije, Ljubljana).

24 *Cf*. Urad za makroekonomske analize in razvoj, *Ekonomski izzivi 2012*, Ljubljana, junij 2012, str. 25–26.

Evropska unija in mednarodni finančni trgi so naposled odigrali vlogo težko pričakovanega »eksogenega faktorja« – kompradorska buržoazija se je lahko oprla na tri poteze, ki se navezujejo na institucionalno arhitekturo in politike v območju evra:

1) kot članica evroobmočja se Slovenija zadolžuje v valuti, nad katero nima nadzora, zaradi česar je neprimerno bolj izpostavljena pritisku finančnih trgov;

2) v primeru, da bi se finančni trgi za državo zaprli in bi postala nelikvidna, bi morala zaprositi za pomoč t. i. Trojko, ki pa bi pomoč pogojevala z ukrepi, za katere se je kompradorska buržoazija pravzaprav nenehno zavzemala;

3) evropski fiskalni pakt določa, da se s približevanjem ali preseganjem javnega dolga 60% BDP zaostrujejo tudi pravila glede javnofinančnega primanjkljaja, kar pomeni še ostrejše varčevalne ukrepe.

Nova vlada ni zgubljala časa. Sprejela je strukturne reforme, ob katerih si je polomila zobe prejšnja vlada, in stroge varčevalne ukrepe za fiskalno konsolidacijo, ki so udarili zlasti po zaposlenih v javnem sektorju in po socialni državi.[25] Toda na drugih področjih je bilo ravnanje vlade v ostrem nasprotju z deklariranimi cilji fiskalne konsolidacije. Prvič, sprejeti so bili ukrepi, ki so zmanjšali davke (davek na dobiček in od dohodnin); drugič, vlada se je odločila za izjemno drag projekt slabe banke, pa čeprav bi praktično enak učinek lahko dosegla z neposredno dokapitalizacijo, ki bi zahtevala nekajkrat manj javnih sredstev;[26] in tretjič, predsednik vlade je svetu ob vsaki priložnosti hitel razlagati, da je država nelikvidna in bo potrebovala zunanjo pomoč, kar je še dodatno dvigovalo ceno zadolževanja na mednarodnih finančnih trgih.[27]

Ta protislovna mešanica varčevalnih ukrepov na strani socialne države in plač javnega sektorja ter sočasnega zniževanja davkov in razsipne sanacije bank sicer daje vtis zmedene ekonomske politike, vendar pa je ta politika popolnoma ustrezala neoliberalnemu programu kompradorske buržoazije. Rezi v davke in drago čiščenje bančnih bilanc prinašata povečevanje

25 Aleš Živkovič, sekretar na finančnem ministrstvu, je ob obravnavi predloga zakona za uravnoteženje javnih financ v Državnem zboru brez ovinkarjenja dal vedeti, za kaj vladi pravzaprav gre: »[S]matramo, da je […] s tem zakonom […] dejansko prvič v zgodovini Slovenije presekana tista pot gradualizma […], ki smo ji bili priča od časa osamosvojitve.« (»Evidenca magnetograma 13. izredne seje Državnega zbora Republike Slovenije«, Državni zbor, Ljubljana, 11. maj 2012).

26 Bole, »Ekonomsko-politični videz in stvarnost«, str. 13–15, 18–20.

27 *Cf*. npr. Aleš Žužek in Vinko Vasle, »Janša: Imamo zadnjo priložnost, da reforme pišemo sami«, *Siol.net*.

proračunskega primanjkljaja in javnega dolga, kar je izhodišče za nadaljnje reze v državne izdatke (socialne pomoči, pomoči podjetjem v težavah, javne storitve).[28] Poleg tega je finančno izčrpana država čedalje manj sposobna, da bi igrala vlogo socialnega partnerja v dialogu z organiziranim delom, saj nima več ničesar, kar bi lahko ponudila. Nenazadnje se s tem odpira tudi pot k močnejši prisotnosti tujega kapitala, kajti ob višjem dolgu se povečujejo pritiski za privatizacijo, obenem pa bo čiščenje bančnih bilanc – tudi v primeru, da ne bo prineslo večjega kreditiranja gospodarstva – omogočilo prodajo bank tujemu lastniku.

Kolikšna je bojna pripravljenost socialnega partnerja?

V kolikšni meri je kompradorski frakciji buržoazije uspel veliki met dokončnega preloma z gradualizmom, danes še ni mogoče z gotovostjo trditi. Nekateri trendi zagotovo kažejo v to smer. Čeprav je v prvi polovici leta prišlo do menjave vlade, nova vlada – tudi če bi to hotela – zaradi pritiska finančnih trgov in evropske komisije ne more bistveno odstopiti od poti, ki jo je začrtala prejšnja (nadaljevanje projekta slabe banke, privatizacija itd.). Ne glede na načrte nove vlade, pa položaj delavskega razreda danes opredeljujejo tri okoliščine.

Prvič, da bi ohranili stroškovno konkurenčnost gospodarstva in zadostili diktatu finančnih trgov bosta v imenu konkurenčnosti nacionalnega gospodarstva tako vlada kot buržoazija zahtevali nadaljnje koncesije od delavskega razreda oziroma od sindikatov kot odgovornih socialnih partnerjev. Kako uspešni sta že bili vlada in buržoazija v letih krize, priča podatek, da so se »stroški dela« na enoto proizvoda[29] v sektorju širše države v primerjavi z začetkom krize znižali, medtem ko so v gospodarstvu (nominalno) stagnirali, v območju evra pa so v istem obdobju v obeh sektorjih v povprečju naraščali[30] – slovensko nacionalno gospodarstvo torej že povečuje

28 Finančni minister nove vlade, Janez Šušteršič, se je leta 2010, tedaj še kot univerzitetni profesor, ob razmišljanju o možnih scenarijih razvoja Slovenije zavzel za oster zasuk v smer liberalnega modela gospodarstva, a se mu ta »optimalni scenarij« ni zdel preveč verjeten, menil pa je, da bi bil uresničljiv, če bi prišlo do nadaljnjega zaostrovanja »fiskalne, socialne in gospodarske krize« – s prevzemom funkcije finančnega ministra je dobil priložnost, da tudi sam pripomore k temu poglabljanju krize. *Cf*. Janez Šušteršič, »Slovenski razvojni model in nerazvitost trga kapitala«, v: *Razvojne priložnosti trga kapitala v Sloveniji po finančni krizi*, ur. Marko Simoneti, Inštitut za ekonomska raziskovanja, Ljubljana 2010, str. 95–96.

29 »Stroški dela« je izraz, ki ga buržoazna ekonomika uporablja za mezde in plače, prispevke in povračila stroškov za prevoz na delo in prehrano. »Stroške dela« na enoto proizvoda (angl. *unit labour costs*) izračunamo kot razmerje med celotnimi »stroški dela« in vrednostjo proizvodnje.

30 Velimir Bole et al., »Izboljševanje brez pomoči ali kljub pomoči?«, v: *Gospodarska gibanja*, št. 460, 2013, str. 29–31.

stroškovno konkurenčnost, breme tega pa nosi delavski razred. Drugič, nacionalna buržoazija je po razvpitih menedžerskih odkupih v ideološki defenzivi, poleg tega so glavni projekti, za katere je potrebovala zavezništvo z delavskim razredom, zaključeni. Delavski razred zato ne more več računati na tranzicijskega zaveznika, tj. na nacionalno buržoazijo.

Tretja, najpomembnejša okoliščina pa je ta, da je delavski razred spričo močne segmentacije razklan na delavce centra in periferije trga delovne sile. Ta ločnica se je pojavila že v prvih letih tranzicije, ko je na cesti pristal precejšen delež delavk in delavcev, ki so bili zaposleni v velikih korporacijah, medtem ko so nova delovna mesta nastajala zlasti na periferiji trga delovne sile.[31] Po nekaterih ocenah dela danes v atipičnih oblikah zaposlitve do 40% zaposlenih.[32] Poleg tega organizacijo delavskega razreda otežujejo spremembe v velikostni strukturi podjetij: v obdobju tranzicije se je delež zaposlenih v velikih, sindikalno dobro organiziranih podjetjih krčil, povečeval pa se je delež zaposlenih v drobnem gospodarstvu,[33] kjer je sindikalna organizacija neprimerno težje izvedljiva.

Ker delavski razred ne more več računati na tranzicijskega zaveznika (nacionalno buržoazijo), se političnim in ekonomskim pritiskom, ki so se s krizo okrepili, lahko postavi po robu le tako, da se opre na lastne sile. Drugače povedano, temeljni politični problem, s katerim se srečuje delavski razred, je problem enotnosti delavskega razreda, in prav to je danes tudi ključni moment v razrednem boju, ki ga kapital bije proti delavskemu razredu. Kapital v tem pogledu igra dvojno vlogo. Na eni strani vzpostavlja materialne pogoje za kooperacijo in tako ustvarja kolektivno produktivno silo, tj. delavski kolektiv. Toda z združevanjem delavk in delavcev narašča tudi njihov odpor, s tem pa tudi napor kapitala, da bi ta odpor obvladal.[34] Boji, s katerimi se delovna sila upira ne le diktatu kapitala, marveč tudi sami sebi kot variabilnemu kapitalu, vtem ko se sestavlja v delavski razred, vedno odgovarjajo doseženi ravni kapitalističnega razvoja,[35] kar pomeni, da sama oblika enotnosti delavskega razreda ni trajne narave, temveč se mora sestaviti vsakič znova, potem ko uspeh delavskih bojev prisili kapital v nenaden prehod na novo razvojno raven z namenom razbitja enotnosti delavskega kolektiva in

31 Milan Vodopivec, »Labor Market Developments in the 1990s«, v: *Slovenia*, str. 300.

32 *Cf*. Anton Kramberger, »Strukturni razlogi težje zaposljivosti mladih v Sloveniji«, v: *Zaposljivost v Sloveniji: analiza prehoda iz šol v zaposlitve: stanje, napovedi, primerjave*, ur. Anton Kramberger in Samo Pavlin, Fakulteta za družbene vede, Ljubljana 2007, str. 75–84; Maja Breznik, *Atipične oblike zaposlitev: Poročilo ekspertnih intervjujev z analizo politik*, Mirovni inštitut, Ljubljana 2013, str. 3.

33 *Ibid*., str. 27; Lorenčič, *Prelom s starim in začetek novega*, str. 286–292.

34 *Cf*. Karl Marx, *Kapital. Kritika politične ekonomije. Prvi zvezek*, Sophia, Ljubljana 2012, 271–277.

35 *Cf*. Raniero Panzieri, *Lotte operaie nello sviluppo capitalistico*, ur. Sandro Mancini, Einaudi, Torino 1976, str. 33–35.

vzpostavitve političnega nadzora nad delavskim razredom.[36] Delavski razred torej ni empirično dana družbeno skupina, ampak je zastavek v boju, ki vznikne le kot rezultat boja.

Kolikor si kapital zagotavlja nadzor nad delavskim razredom skozi proces konkurence (med kapitali, nacionalnimi gospodarstvi ali neposredno med delavci), lahko trdimo, da se delavska enotnost formira v sferi produkcije, kapital pa si zagotavlja gospostvo s tem, da sfero produkcije naddoloča s sfero cirkulacije.[37] Identificiramo lahko dva načina, na katera si kapital v neoliberalnem obdobju podreja delavstvo. Prvi zadeva organizirano delo na centralnem segmentu trga delovne sile. V nasprotju z Gramscijevim konceptom hegemonije,[38] ki predpostavlja določene koncesije podrejenim razredom, lahko danes opazujemo nasprotni proces, v katerem je delavstvo nenehno prisiljeno v koncesije kapitalu, da bi s tem povečalo konkurenčnost posameznega nacionalnega gospodarstva, regije ali podjetja in tako ohranilo delovna mesta, na katera je vezana rednost dohodkov, socialna varnost itn. To odpoved (mezdam, delavskim in socialnim pravicam ipd.) v konkurenčnem zavezništvu s kapitalom lahko konceptualiziramo kot investicijo, s katero določena skupina delavcev postane partner kapitala v globalnem konkurenčnem boju. S tem ko se odpovedo delavskim in socialnim pravicam, začnejo te – ravno v svoji odsotnosti, torej prav kolikor so bile žrtvovane – funkcionirati kot zasebna lastnina neke skupine delavcev. Brž ko se skupnost delavcev organizira okoli zavezništva za konkurenčnost, ne more več delovati kot delavski kolektiv, kot delavski razred, ampak postane zasebno združenje podjetja, regije ali nacionalnega gospodarstva.[39]

Konkurenčna zavezništva niso edini način, na katerega kapital delavstvu vsiljuje podjetniško kulturo. Drugi način je tesno povezan z ideološkimi učinki segmentacije trga delovne sile in krepitve vloge drobnega sektorja. Čeprav bi se lahko delavci na perifernem segmentu trga delovne sile v sferi produkcije načeloma sestavili v kolektiv, pa jim kapital podjetniško kulturo vsiljuje tako, da jih potiska v vlogo (malega) podjetnika: premikajo se od posla do posla; nenehno se morajo boriti za realizacijo na trgu; povečevati morajo svojo zaposljivost, tj. akumulirati tisto, čemur meščanska ekonomika pravi »človeški kapital«; pogosto morajo celo privzeti formalno pravni status samostojnega podjetnika itn. Ker je njihov položaj blizu položaju malega podjetnika, bi lahko sledili Lukácsevi tezi o razredni zav-

36 *Cf*. Romano Alquati, *Sulla FIAT e altri scritti*, Feltrinelli, Milano 1975, str. 225.

37 *Cf*. Rastko Močnik, »Trg delovne sile in sestava delavskega razreda«, v: *Teorija in praksa*, št. 1, 2011, str. 196.

38 *Cf*. Antonio Gramsci, *Izbrana dela*, Cankarjeva založba, Ljubljana 1974, str. 160.

39 *Cf*. Branko Bembič, »Ekonomski boj in razredna kultura delavcev«, v: *Ars & Humanitas*, št. 1, 2013, str. 35–38.

esti malomeščanstva in kmetstva ter dejali, da se tudi prekarni delavci lahko »borijo pod nasprotnimi ideološkim zastavami«.[40] Res se lahko, vendar pa je to protislovje le odraz protislovja med njihovim *»objektivnim« ekonomskim položajem* (eksploatirane delovne sile) na eni strani in njihovo *vsakdanjo prakso* na drugi – je rezultat uspeha v boju, ki ga kapital spontano bije proti enotnosti delavskega razreda.

Boj kapitala tako ločuje delavski razred na segmente in jih ščuva enega proti drugim: fleksibilno periferno delovno silo proti domnevno »privilegirani« delovni sili centralnega segmenta delovne sile; delavke in delavce v privatnem sektorju, ki morajo iz dneva v dan pristajati na koncesije posameznim kapitalom, da bi izboljšali njihov konkurenčni položaj, proti zaposlenim v javnem sektorju, ki »parazitira« na »realnem gospodarstvu« in z davki »duši« zasebno iniciativo; in, slednjič, vse slovenske delavke in delavce proti njihovim tovarišicam in tovarišem v ostalih gospodarstvih območja evra, saj sta fleksibilizacija in brzdanje rasti mezd in plač na področju enotne valute najpomembnejši kanal za izboljšanje konkurenčnosti nacionalnega gospodarstva, konkurenčnost pa je edini način za ohranitev delovnih mest in socialne države.

Videli smo, kako si je organizirano delo v tranzicijskih bojih izborilo status socialnega partnerja, in omenili pridobitve, ki jih je v tej vlogi doseglo. A s segmentacijo trga delovne sile je boj v okviru socialnega dialoga v najboljšem primeru pomanjkljiv, saj ne vključuje delavk in delavcev na perifernem segmentu trga delovne sile. Te delavke in delavci, ki so, kot smo videli, v protislovnem položaju (privzamejo lahko bodisi razredno kulturo delavcev bodisi podjetniško kulturo, ki jim jo vsiljuje kapital), pa so ključnega pomena za izgradnjo enotnosti delavskega razreda. Vztrajanje organiziranega dela pri vlogi socialnega partnerja pa je v najslabšem primeru lahko celo škodljivo, saj postaja institucionalno orodje, s pomočjo katerega si poskušata kapital in buržoazna država zagotoviti pristanek delavcev na koncesije, ki naj bi povečale konkurenčnost nacionalnega gospodarstva. Skratka, z uspešnim bojem kapitala tako na nacionalni kot na globalni ravni je oblika socialnega partnerstva postala neprimerna za reprodukcijo enotnosti in solidarnosti delavskega razreda.

Ali to pomeni, da so sindikati presežena oblika delavske organizacije? Ravno nasprotno – menimo, da lahko sindikati dajo ključen prispevek k izgradnji delavske enotnosti, a le če lahko povežejo razklan in razpršen delavski razred v ekonomskem boju, kajti le z medsebojno podporo, ki seže preko meja posameznega podjetja, industrijskega sektorja, segmenta trga delovne sile in celo onkraj meja nacionalnega gospodarstva, lahko delavski razred preseže notranje delitve. Obstoječa organizacijska infrastruktura sindikatov bi tukaj lahko odigrala ključno vlogo: uporabili bi jo lahko za mobilizacijo in koordinacijo dobro organiziranih in strateško pozicioniranih delavk in delavcev na osrednjem segmentu trga delovne sile v solidarnostnih akcijah (stavkah, demonstracijah) za delavke in delavce na periferiji trga delovne sile; nudila bi lahko raziskovalno podporo za razvoj taktik odpora na periferiji trga delovne sile, denimo za odkrivanje dejanskih nosilcev ekonomske moči, ko odpor proti neposrednim delodajalcem zaradi njihovega podrejenega položaja ne more prinesti zaželenih rezultatov (denimo v primerih podizvajalcev, ki dejansko nimajo nadzora nad organizacijo odnosov in delovnega procesa v podjetjih); omogočila bi lažjo koordinacijo razpršenih perifernih delavk in delavcev, ipd.

Organizirano delo se danes sooča z alternativo. Ta alternativa sicer ne zadeva kratkoročnih rezultatov ekonomskega boja – jasno je, da je organizirano delo danes v defenzivi. Alternativa je, če parafraziramo Maria Trontija,[41] med dvema načinoma poraza delavskega gibanja. Organizirano delo mora izbrati: ali bo poraženo v boju, v katerem se lahko prenovi kot organizacija celotnega delavskega razreda, ali pa bo s sklonjeno glavo vztrajalo pri vlogi odgovornega socialnega partnerja.

40 *Cf*. Georg Lukács, *Zgodovina in razredna zavest: študije o marksistični dialektiki*, Inštitut za marksistične študije ZRC SAZU, Ljubljana 1986, str. 73.

41 *Cf*. Mario Tronti, *Operai e capitale*, Derive Approdi, Rim 2006, str. 99.

PRVOTNA AKUMULACIJA PROTI SPODBIJANI REPRODUKCIJI

Michael A. Lebowitz
Prevedla Anita Tolić

Kot v *Kapitalu* pojasni Marx, tako imenovana »prvotna akumulacija ni torej nič drugega kakor zgodovinski proces ločitve producenta od produkcijskih sredstev«. Na kratko, »tvori predzgodovino kapitala«.[1] »Prvotna akumulacija kapitala, tj. njegova zgodovinska geneza,«[2] je bil proces, ki je pred nastankom kapitalizma proizvedel njegove predpostavke. Namesto na razmerje med specifičnim zgodovinskim procesom in bistvom kapitalizma, se je v razpravah o prvotni akumulaciji osredotočalo predvsem na *metode*, ki so botrovale partikularnemu nastanku kapitala v Angliji. Tako pa se je državo, surovo silo, »celo vrsto nasilnih metod« abstrahiralo od njihove specifične zgodovinske vloge in se jih identificiralo z ahistorično teoretsko kategorijo prvotne akumulacije.[3] Takšno branje vsebino nadomešča s formo in obenem kaže tudi na nerazumevanje Marxove teoretske metode v *Kapitalu*.

Marx je svojo metodo opisal kot napredovanje od preprostih konceptov k izpeljavi celote kot »bogate totalnosti mnogih določitev in odnosov«.[4] Skozi ta proces si »mišljenje konkretno prisvoji, […] ga reproducira kot duhovno konkretno«.[5] Na ta način dobimo logično konstrukcijo, ki »pojasni družbeno telo, v katerem koeksistirajo vsa razmerja hkrati in se opirajo drugo na drugo«.[6]

To pa je natanko tisto, kar je v *Kapitalu* storil Marx. Postopno je razvil idejo kapitalizma kot organskega sistema, kot sistema, ki proizvaja lastne predpostavke in ki je razvil lastne temelje. Iz enaindvajsetega poglavja I. zvezka *Kapitala* izhaja, da je kapitalizem sistem, ki v sebi že vsebuje pogoje za lastno reprodukcijo. Če ta sistem motrimo »z vidika stalne povezanosti in trajnega toka svojega obnavljanja«, potem nam velja za »reprodukcijski proces«.[7] Marx je poglavje zaključil s poudarkom, da kapitalistični produkcijski proces »producira in reproducira sámo kapitalsko razmerje, na eni strani kapitalista, na drugi pa mezdnega delavca«,[8] ki sta ključni predpostavki kapitalizma.

Skratka, kakor hitro se kapitalizem razvije iz lastnih temeljev, »vsako ekonomsko razmerje predpostavlja drugo v meščansko-ekonomski formi in če je tako vse, kar je postavljeno, hkrati predpostavka, tedaj velja to za vsak organski sistem«.[9] Takšno razumevanje »Biti« kapitalizma je ključnega pomena: brez njega ne bi mogli pokazati, da je kapital proizvod eksploatacije delavcev, tj., da je kapital produkt delavcev, ki je uporabljen proti njim samim.

Marx je vztrajal, da kapitalizma ne moremo razumeti tako, da preučujemo proces njegovega Postajanja – tako kakor sodobnega mesta ne bomo razumeli, če bomo razpravljali o begu tlačanov v mesta. To je eden izmed »*historičnih* pogojev in predpostavk mestnega sistema«, je zapisal, vendar »to ni *pogoj*, ni moment dejanskosti izoblikovanega mestnega sistema«.[10] In tudi tu se ne smemo osredotočati na historične predpostavke kapitala, ki so privzemale številne oblike - med katerimi so bili tudi individualni prihranki, zbrani iz različnih virov. Marx je poudaril, da odvisnost kapitalizma od prvotnih prihrankov, na primer, spada k »*zgodovini njegovega oblikovanja*, nikakor pa ne sodi [...] v njegovo *sodobno* zgodovino, tj. v dejanski sistem produkcijskega načina, ki ga obvladuje kapital«.[11]

Razumevanje Biti kapitalizma nam omogoča tudi preučevanje njegovega Postajanja. Potem ko je Marx kot ključna elementa v kapitalističnem produkcijskem razmerju določil kapital in mezdno delo, se je lahko osredotočil na predpogoje *prvotnega* nastanka obeh. *Teorija tako usmerja raziskovanje zgodovine*. Naša metoda, je zapisal Marx, kaže »tiste točke, kjer mora vsto-

1 Karl Marx, *Kapital. Kritika politične ekonomije. Prvi zvezek*, Sophia, Ljubljana 2012, str. 586.

2 *Ibid*., str. 621.

3 *Ibid*., str. 622.

4 Karl Marx, *Kritika politične ekonomije: 1857/58*, Delavska enotnost, Ljubljana 1985, str. 32.

5 *Ibid*., str. 33.

6 Karl Marx, »Beda filozofije«, v: Karl Marx in Friedrich Engels, *Izbrana dela v petih zvezkih*, II. zv., Cankarjeva založba, Ljubljana 1979, str. 479.

7 Marx, *Kapital. Kritika politične ekonomije. Prvi zvezek*, str. 471.

8 *Ibid*., str. 481.

9 Marx, *Kritika politične ekonomije: 1857/58*, str. 169.

10 *Ibid*., str. 314.

11 *Ibid*.

piti historična obravnava«; razumevanje narave kapitalizma kot organskega sistema napotuje »k neki preteklosti, ki tiči zadaj za tem sistemom«.[12]

A če ne razlikujemo med Bitjo in Postajanjem organskega sistema, zastremo naravo takšnega sistema. Pomislimo, kako meščanski ekonomisti po Marxu izkrivljajo naravo kapitalizma, ko izvor kapitala zamenjujejo z njegovim virom v kapitalizmu – »tj. [...] momente, v katerih si kapitalist prilašča še kot ne-kapitalist – kar šele nastaja – razglašajo za very conditions, v katerih si prilašča *kot kapitalist*«.[13] Če kapital obravnavamo, kot da še vedno temelji na zgodovinskih predpostavkah, kot so individualni prihranki, potem kapitalistično produkcijsko razmerje (s tem pa tudi odvisnost kapitala od eksploatacije mezdnega delavca) preprosto izgine.

Ravno zato je Marx jasno razlikoval med akumulacijo kapitala v kapitalizmu kot sistemu in 'prvotno akumulacijo' – ter poudarjal, da analiza slednje šele sledi analizi prve. Prav to je bistvo koncepta t. i. prvotne akumulacije, ki preizpraša zgodovino, da bi si zastavili eno samo vprašanje: kaj je izvor ključnih elementov kapitalizma? *Metode*, s katerimi je ta proces stekel, pa so popolnoma naključne in odvisne od partikularnih okoliščin. *Nič ni bolj jasno kot to*.

Toda če se osredotočimo zgolj na izvor kapitala in mezdnega dela, lahko to zastre pogled na resnični proces njunega nastanka. Postajanje ima dve plati. Je oboje, tako nastajanje kakor minevanje. Razvoj novega sistema vključuje proces subsumpcije elementov delovnega procesa (človeških bitij in produkcijskih sredstev) pod nova produkcijska razmerja, pri čemer je ključno, da so ti elementi privzeti iz *drugih* produkcijskih razmerij. Skratka, do razširjanja reprodukcije enega razmerja tako pride le na račun krčenja reprodukcije drugega. Novo se rojeva, medtem ko staro umira. Ta proces razvoja novega, kot v *Grundrisse* nakaže Marx, »je ravno [v tem], da si podredi vse elemente družbe ali da iz nje ustvari organe, ki mu še manjkajo. Tako historično postane totalnost«.[14]

Ta proces pa je proces boja. Sam sem to poimenoval spodbijana reprodukcija [contested reproduction]. Pri njej gre, na kratko rečeno, za to, da dva procesa reprodukcije soobstajata in se bojujeta za preživetje. Stari ne umre potihoma, ampak se bori za svoj obstanek, medtem ko se novi bori za svoje rojstvo. To medvladje poraja številne morbidne simptome. Vse to je notranje procesu spodbijane reprodukcije.

Tako v knjigi *The Socialist Alternative* kot v knjigi *The Contradictions of 'Real Socialism'* sem zasluge za najpomembnejši prispevek k razumevanju

12 *Ibid.*, str. 315.

13 *Ibid.*, str. 315.

14 *Ibid.*, str. 169.

spodbijane reprodukcije pripisal teoretiku Jevgeniju Preobraženskemu. Zavedal se je, da partikularnega sklopa razmerij ne moremo obravnavati izolirano. »Nobena ekonomska formacija,« pravi, »se ne more razviti v čisti obliki zgolj na podlagi imanentnih zakonov, ki so lastni partikularni formaciji. To bi bilo v protislovju s samo idejo razvoja. Razvoj katere koli ekonomske oblike implicira, da ta izrine druge ekonomske oblike, si jih podredi in jih postopoma odpravi.«[15]

Trdil je, da je v primeru ZSSR v dvajsetih letih 20. stoletja šlo za spopad dveh sistemov, katerega izid ni bil vnaprej odločen. »Enormna prevlada male blagovne produkcije v kombinaciji s sorazmerno šibkostjo državnega sektorja,« zapiše leta 1927, »je prisilila državno gospodarstvo v nepretrgano gospodarsko vojno s tendencami kapitalističnega razvoja, s tendencami kapitalistične restavracije.«[16] Boj med tema dvema sistemoma je pomenil vojno med dvema regulativnima principoma, tj. med (a) »zakonom socialistične prvotne akumulacije«, kot je to poimenoval Preobraženski, in (b) »zakonom vrednosti«.[17]

Poudaril pa je, da sovjetskega gospodarstva vendarle nista regulirala ne zakon vrednosti niti zakon socialistične prvotne akumulacije. Njegov ključen uvid je ta, da ni šlo za preprosto kombinacijo ali seštevek teh dveh sistemov in z njima povezanih regulativnih principov, temveč za njuno *prežemanje* – sistema sta soobstajala, se medsebojno omejevala in (v dobršni meri) deformirala –, kar je povzročalo disfunkcionalnosti v delovanju gospodarstva.[18]

Ravno zato je Preobraženski menil, da je iskanje ravnovesja med tema sovražnima in bojujočima se principoma resna napaka. Njuna kombinacija ni bila preprost seštevek njunih najboljših vidikov, pač pa je povzročala nenačrtovane posledice (na primer pomanjkanja), nekoherentnost in realizacijo njunih *najslabših* aspektov. Zato je bilo potrebno izbojevati zmago v vojni proti tendencam kapitalističnega razvoja.

Ko sem v svojem delu *The Contradictions of 'Real Socialism': the Conductor and the Conducted* analiziral »realsocializem«, sem raziskoval Preobraženskijevo razumevanje učinkov spodbijane reprodukcije. Prišel sem do zaključka, da očitno disfunkcionalni značaj »realsocializma« v obdobju med letoma 1950 in 1980 ni bil posledica enega samega produkcijskega razmerja, temveč rezultat interakcije dveh tekmujočih logik (pri čemer nobena od njiju ni bila logika delavskega razreda). Na eni strani je bila prisotna logika

15 Jevgenij Preobraženski, *The New Economics*, Clarendon Press, Oxford 1965, str. 77.

16 Jevgenij Preobraženski, v: *The Crisis of Soviet Industrialization: Selected Essays of E. A. Preobrazhensky*, ur. Donald A. Filzer, M. E. Sharpe, Inc., White Plains 1979, str. 173.

17 Preobraženski, *The New Economics*, str. 147–148.

18 *Ibid*., str. 176–177.

avantgarde (usmeritev v izgradnjo in organizacijo nove družbe od zgoraj, ki je sistem regulirala prek družbene pogodbe, ki je obljubljala zaposlitveno varnost, subvencioniranje potrebščin in postopno izboljševanje standardov, a hkrati preprečevala delavstvu, da bi imelo kakršen koli vpliv na delovnem mestu, v skupnosti ali v družbi nasploh).

Na drugi strani pa je bila prisotna logika kapitala, utelešena v stremljenju upravljavcev podjetij k maksimizaciji dohodka, najjasneje pa so jo artikulirali njeni ideološki zagovorniki, ekonomisti, katerih mantra je bila »osvobodite upravljavce« – osvobodite jih od političnega vmešavanja, plana, družbene pogodbe in iracionalnosti. Trdil sem, da kombinacija in vzajemno prežemanje teh dveh logik nista proizvedla zgolj disfunkcionalne interakcije med planerji in upravljavci, temveč tudi deformacijo vsake od teh logik – in s tem najslabše iz obeh svetov. Na koncu je prevladala logika kapitala – izid, ki je koreninil v temeljnem protislovju leninističnih produkcijskih razmerij, ki družbo delijo na »dirigente in dirigirane«.

A za razvitje te analize je bilo nujno poskušati razumeti logiko obeh strani (kakor tudi osnovno logiko delavskega razreda v »realsocializmu«). Menim, da je prav to bistveno pri preučevanju vseh primerov spodbijane reprodukcije.

»Socialistična prvotna akumulacija«

Da bi se izognili enostranskosti, je pomembno razumeti obe strani in cilje njunih akterjev, in se ne osredotočiti zgolj na tisto novo, ki se bori za svoje udejanjenje. Tukaj lahko upoštevamo nekaj vidikov Preobraženskijeve konkretne aplikacije njegove teoretske zastavitve – njegov argument za naglo širjenje težke industrije v ZSSR v dvajsetih letih, ki ga misli pod pojmom socialistične prvotne akumulacije.

Po Preobraženskem je v situaciji pomanjkljive akumulacije v državnem gospodarstvu in »sorazmerno hitrejše akumulacije v sferi težke industrije na račun gospodarstva kot celote« neizogibno prišlo do tako imenovanega »pomanjkanja blag« [goods famine], saj je z napredkom v kmetijstvu povpraševanje kmetov raslo, medtem ko je državna proizvodnja industrijskih blag zaostajala. Zaostalost sovjetskega gospodarstva pa je zavirala »socialistično akumulacijo« kot tako – tj. »dodajanje presežnega proizvoda, ustvarjenega v vzpostavljenem socialističnem gospodarstvu, k že obstoječim proizvodnim sredstvom«. Zato je Preobraženski menil, da je socialistična *prvotna* akumulacija nujno potrebna.

»Državna akumulacija materialnih resursov večinoma ali delno iz virov

zunaj kompleksa državnega gospodarstva« mora po Preobraženskem igrati »izjemno pomembno vlogo v zaostali kmečki deželi«.[19] Njegov »temeljni zakon socialistične prvotne akumulacije« pravi, da »bolj ko je določena dežela, ki je prešla v socialistično organizacijo proizvodnje, gospodarsko zaostala, malomeščanska, kmečka«, bolj se mora takšna socialistična akumulacija »osredotočati na odtujevanje deleža presežnega produkta iz pred-socialističnih oblik gospodarstva«.[20]

Toda ali bi kmetje lahko plačali za to »socialistično prvotno akumulacijo«? Preobraženski o tem sploh ni dvomil. V članku iz leta 1925 o »pomanjkanju blag« je trdil, da je bilo takratno presežno povpraševanje rezultat sprememb, do katerih je prišlo v obdobju od nastopa revolucije. V caristični Rusiji so bili kmetje prisiljeni svoj proizvod tržiti brez možnosti enakovrednega povračila, saj so morali pokriti tri zahteve: centralne in lokalne davke, plačilo najemnine in pa oderuške obresti, ki so jih zaračunavali kulaki, posestniki itd.[21] Toda teh zahtev sedaj ni bilo več, zato so imeli kmetje več gospodarske svobode pri odločanju o tem, kdaj prodati svoje presežke, in se jim zato »ni mudilo prodati žita«; prišlo je do »povečane porabe živil na podeželju«, a kar je najpomembnejše, prišlo je do »povečanja efektivnega povpraševanja kmetstva po industrijskem blagu in proizvodih v okviru kmečke menjave«. Kot je na preprost način pojasnil Preobraženski: »[T]renutno pomanjkanje blag je rezultat pozitivnih sprememb v strukturi kmečkega proračuna, ki jih je spodbudila naša oktobrska revolucija.«[22]

Zato je sklenil, da višina kmečkega proračuna dejansko dopušča ekstrakcijo presežkov, ki se jih zahteva od kmetov. Kmetje (še posebej bogati kmetje, kulaki) so imeli denar; zaradi premajhne ponudbe industrijskih blag so »kmetje prejemali več denarja, kot so ga lahko potrošili«.[23] »Ko se srečujemo s pomanjkanjem blag, tj. v naši trenutni situaciji, ko ni zadostne socialistične akumulacije v industriji […], ko imajo [kmetje] neizkoriščene presežke denarja in ko njihovo neprodano žito glodajo miši, bo apropriacija nekaj sto milijon iz rezerv kmečke akumulacije za razvoj industrije vsekakor povzročila določeno nezadovoljstvo.« Da, prišlo bo do nezadovoljstva, vendar pa, poudarja Preobraženski, bo ravno ta apropriacija ustvarila materialne pogoje za odpravo tega nezadovoljstva.[24] Z namenom izgradnje socialistične industrije je Preobraženski zagovarjal »izrinjenje drugih ekonomskih oblik, njihovo podreditev novi obliki ter njihovo postopno odpravo« – proces, ki

19 *Ibid.*, str. 84.

20 *Ibid.*, str. 124.

21 Preobraženski, v: *The Crisis of Soviet Industrialization*, str. 34.

22 *Ibid.*, str. 34–37.

23 *Ibid.*, str. 43–44, 69.

24 *Ibid.*, str. 61.

ga je predlagal, bi lahko nastopil po poti neenake menjave in obdavčitve.

Toda ali je Preobraženski sploh razumel kmečko gospodarstvo? »Teze« o politiki za podeželje, ki jih je Preobraženski pripravil za 11. partijski kongres, so bile za Lenina leta 1922 očitno »neprimerne«. Bile so abstraktne, polne pobožnih želja in predpostavk, skreganih z dejstvi, bile so »čezmerno in pretirano akademske« ter značilne za »inteligenco, študijske krožke in literate«. Po Leninu je tezam manjkalo poznavanje praktičnih izkušenj, ki jih nadomeščata samoprevara in »lažno komunistično samoljubje«, kar »*precej po nepotrebnem* vznemirja in žali kmetstvo«.[25]

Lenin je svoje pomisleke izrazil eno leto po nastopu Nove ekonomske politike (NEP), katere cilj je bila obnova kmetijstva po kaosu, ki so ga povzročile prisilne zasežbe (*prodrazvertska*) žita med državljansko vojno. Izrecen namen NEP-a je bil, tako Lenin, z dejanji prepričati kmečke množice, da jih proletarska država podpira, ter se na ta način z njimi povezati. Preobraženski pa je bil že od samega začetka zaskrbljen za usodo NEP-a. V svojem članku iz leta 1921, naslovljenem »Obeti nove ekonomske politike«, je poudaril, da nova politika »pomeni svobodo bogatenja, akumuliranja in najemanja mezdnih delavcev tako v mestni kakor v podeželski mali produkciji«. Tako se bo »razvoj razreda kapitalističnih kmetov – proces, ki ga je prekinila revolucija – znova začel«.[26] Preobraženski je že leta 1921 (torej v letu vpeljave NEP-a) svaril, da se »glavne sile protirevolucije oblikujejo na podeželju«.[27]

Preobraženski je v zgodovinski fantastiki *Od nove ekonomske politike do socializma*, ki jo je napisal leta 1921, z gledišča delavca/zgodovinarja iz sredine stoletja napovedal, da bo NEP v prvi polovici desetletja kapitalistične sile okrepil hitreje kakor izgradnjo socializma, rezultat tega pa bo meščansko-kulaška protirevolucija. Kljub temu pa bo, kot pojasni zgodovinar, propadli »upor NEP-a proti diktaturi proletariata« omogočil hitrejše približevanje socializmu.[28]

Preobraženski je torej brez praktičnih izkušenj zaključil, da so kulaki *preteča* protirevolucionarna grožnja, kar je zatem postalo stališče Leve opozicije. Pogled tega obdobja, ki ga je kasneje (v delu *Izdana revolucija*) prevzel Trocki, je bil, da se »kmetstvo polarizira med majhne kapitaliste na eni strani in najemniške delavce na drugi«.[29] A zgodovinske študije neizpodbitno kažejo na to, da so bili navzočnost, teža in grožnja kulakov tekom

25 V. I. Lenin, »Re Comrade Preobrazhensky's Theses«, 16. marec 1922, v: *id*., *Collected Works*, 33. zv., Progress Publishers, Moskva 1973, str. 238, 240.

26 Preobraženski, v: *The Crisis of Soviet Industrialization*, str. 6.

27 *Ibid*., str. 19.

28 Jevgenij Preobraženski, *From New Economic Policy to Socialism,* New Park Publications, London 1973.

29 Lev Trocki, *The Revolution Betrayed,* Merit Publishers, New York 1965, str. 26.

uveljavljanja NEP-a v dvajsetih letih hudo prenapihnjeni. V vaseh so seveda živeli tako bogati kot revni kmetje, toda med približno tremi odstotki tistih, ki so bili uvrščeni med kulake, »je le manjšina imela v lasti tri do štiri krave in dva do tri konje«.[30]

Izhodišče za označbo kulak je bilo lastništvo delovnih živali, orodij in zemlje, vendar tega termina ne smemo zamenjevati z marksovskim konceptom kapitalista (ki predpostavlja odvisnost od eksploatacije mezdnih delavcev za namene menjave). Zgolj en odstotek kmetij je zaposloval več kot enega plačanega delavca,[31] med 1,6 milijona delavcev, ki so jih posamezni kmetje v letu 1927 najeli za vsaj en mesec, pa je bilo »skoraj devetindvajset odstotkov otrok do 15. leta starosti, ki so opravljali delo varuške ali pastirja«; odraslih je bilo zgolj enainpetdeset odstotkov.[32]

Kdo je najemal mezdne delavce? Družine tistih, ki so najeli stalnega delavca, so štele približno polovico povprečnega gospodinjstva. To nakazuje, da je bilo ravno pomanjkanje družinske delovne sile tisto, kar je mnoge privedlo do najemanja stalnih delavcev. Kako drugače razložiti dejstvo, da so s petindvajsetimi odstotki teh gospodinjstev upravljale ženske (po večini vdove), in dejstvo, da je bil delež starejših v teh gospodinjstvih občutno nad povprečjem?[33] Po Merlu je bil leta 1927 delež gospodinjstev, ki so se zanašala pretežno na najeto delovno silo, »statistično nepomemben«: »skoraj ni dokazov o trendu v smeri 'kapitalistične' diferenciacije kmetstva, za katero je značilno zaposlovanje delovne sile«.[34]

Najpomembnejše za razumevanje sovjetskega podeželja je dejstvo, da sta produkcija in reprodukcija največjega deleža kmečkih gospodinjstev temeljili izključno na družinskem delu. Tako je bilo prevladujoče produkcijsko razmerje v teh družinah usmerjeno v potrebo po reprodukciji eksistenčnih pogojev članov gospodinjstva (vključno z otroki in starostniki). Te kmečke družine so svoja življenjska sredstva proizvajale neposredno s kmetovanjem, za denarni dohodek pa so poskrbele s prodajo kmetijskih izdelkov ter s pošiljanjem družinskih članov na delo zunaj kmetije. Prav to zadnje je bilo precejšnjega pomena, saj je družinam omogočalo preživetje tudi v času težav v kmetijstvu. V letih 1925 in 1926 je povprečni letni dohodek industrijskega delavca znašal 291 rubljev – kar je bilo več kakor znesek 246 rubljev, ki

30 Moshe Lewin, *Russian Peasants and Soviet Power: A Study of Collectivization*, Norton, New York 1968, str. 75.

31 *Ibid*.

32 Stephan Merl, »Socio-economic Differentiation of the Peasantry«, v: *From Tsarism to the New Economic Policy*, ur. R. W. Davies, Cornell University Press, Ithaca 1991, str. 58.

33 *Ibid*.

34 *Ibid.*, str. 50–57, 64.

jih je prejel bogati kmet, kulak.[35] Tudi Harrison je ocenil, da je bilo »kmečko prebivalstvo leta 1928 za vzdrževanje življenjskega standarda v veliki meri odvisno od dohodka iz nekmetijske dejavnosti«.[36]

Za še boljše razumevanje kmetov je nujno uvideti, da ti niso živeli v izolaciji: proizvodna dejavnost je potekala v vaseh, za katere je bilo v veliki meri značilno obdelovanje polj v pasovih (zaradi česar so se njihove posesti mešale). To so bile vasi, kjer je prevladovala institucija vaške skupnosti (*mir*), med gospodinjstvi pa je prihajalo do periodičnega prerazdeljevanja zemlje (namreč tam, kjer je lastninska pravica do zemlje pripadala vaški skupnosti). *Mir* je tako bil ključen element produkcijskega razmerja teh družin.

Marx je v osemdesetih letih 19. stoletja zapisal, da je za takšen *mir* značilen »notranji dualizem«. Šlo je za kombinacijo »skupnega lastništva zemlje« in individualne proizvodne dejavnosti, kjer je »vsak kmet sam obdeloval in delal na svojem kosu zemljišča, sam žel sadove svojega polja«.[37] Ta zadnji element, »fragmentirano delo kot vir zasebne apropriacije«, bi v skupnost sicer *lahko* vpeljal »heterogene elemente [...] ter s tem izzval konflikt interesov in razburkal strasti, kar bi lahko spodkopalo skupno lastništvo obdelovalne zemlje, nato pa tudi gozdov, pašnikov, neobdelanih zemljišč itd.«, vendar pa Marx ni menil, da je razpad skupnosti nekaj neizbežnega. Ravno nasprotno, trdil je, da »njen notranji dualizem dopušča alternativo: lastninski element bo prevladal nad kolektivnim; ali pa se bo zgodilo obratno. Vse je odvisno od zgodovinskega konteksta, v katerem se nahaja«.[38] Marx je tako zaključil, da »kar ogroža življenje ruske skupnosti, nista ne zgodovinska neizbežnost niti teorija, temveč državno zatiranje in eksploatacija, ki jo vršijo kapitalistični vsiljivci, ki jih je država opolnomočila na račun kmetov«.[39]

Mir se je v času Marxovega pisanja nahajal v zgodovinskem kontekstu spodbijane reprodukcije. Njegovo reprodukcijo je ogrožala mešanica državnih izterjav in prodiranje kapitalističnega produkcijskega razmerja. A v obdobju, ki je sledilo tem Marxovim opazkam, se je *mir* vendarle izkazal za precej odpornega. Kljub poskusom Stolipina, ki si je leta 1907 prizadeval vzpostaviti »močne kmetije z zasebnim lastništvom zemlje, ki bi nadomestile skupnost« (politično prizadevanje, ki je samo po sebi nazorno kazalo na počasno napredovanje kakšnega koli *spontanega* procesa dezintegracije), si je »sorazmerno malo kmetov želelo ločitve«. Z drugimi besedami, caristična država ni bila uspešna v prizadevanjih za odpravo *mira*.

35 *Ibid*., str. 62–63.

36 Mark Harrison, »The Peasantry and Industrialization«, v: *From Tsarism to the New Economic Policy*, str. 120.

37 Karl Marx, [Drugi osnutek odgovora na pismo Vere Zasulič], v: *Late Marx and the Russian Road: Marx and 'The Peripheries of Capitalism'*, ur. Teodor Shanin, Monthly Review, New York 1983, str. 104.

38 *Ibid*., str. 120, 109–110.

39 *Ibid*., str. 62, 104–105.

Nato je nastopila sovjetska revolucija, ki je *mir* postavila v popolnoma *nov* zgodovinski kontekst. Obstoječi sovražniki *mira* so bili poraženi. Dejansko so bile vaške skupnosti ključni akterji v revolucionarni zasegi in prerazdelitvi posestniške zemlje. Skupnost se je razširila tudi na območja, kot je denimo Ukrajina, kjer je prej niso poznali, zasebni kosi zemljišča, ki so bili pod Stolipinovo reformo ločeni, pa so bili vrnjeni *miru*; ocenjeno je, da je do leta 1927 95,5 odstotka kmečke posesti spadalo v skupno lastništvo.[40] Rezultat je bil znatna *okrepitev mira*: »[K]o je prišlo do apropriacije lastniških posestev in reabsorpcije Stolipinovih kmetijskih posestev v stari sistem odprte zemlje, je na prerazdelitvi temelječa vaška skupnost ponovno zaživela in postala med kmetstvom bolj dejavna in razširjena kot kadar koli pred letom 1861.« Tako je z »uničenjem starih, centraliziranih političnih birokracij« prišlo do prevlade »politične samoodločbe vasi«.[41]

Tako okrepljeni *mir* predstavlja kontekst, ki ga je potrebno upoštevati, ko obravnavamo težnjo k družbenoekonomski diferenciaciji pod NEP-om. Tako razdeljevanje gospodinjstev med sinove (ki je imelo za posledico, da so velike kmetije z živalmi in opremo pogosto razpadle na manjše) kot tudi prerazdelitev zemlje znotraj skupnosti sta pripeljala do splošnega izenačevanja zemljiških posesti. Število gospodinjstev se je povečalo iz 21 milijonov leta 1916 na 22,8 milijona leta 1923 in na 25 milijonov leta 1927; povprečna velikost družine se v dvajsetih letih ni spreminjala (podeželsko prebivalstvo je torej naraščalo), enakost v vaseh pa se je povečala. Stopnja razlikovanja gospodinjstev glede na velikost kmetij je bila leta 1927 dejansko nižja kot leta 1913.[42] *Mir je po svoji naravi težil k ohranitvi in varovanju statusa quo na vasi*, tj. k reprodukciji eksistenčnih pogojev kmečkih gospodinjstev. Kot je po letu 1905 ugotavljal Stolipin, je bil *mir* torej sovražnik kapitalističnih produkcijskih odnosov.

V sovjetskem gospodarstvu dvajsetih let 20. stoletja je torej potekal reprodukcijski boj dveh sklopov produkcijskih razmerij. Ne pa tudi boj med kapitalizmom in socializmom oziroma med njunima regulativnima principoma (tj. med zakonom vrednosti in socialistično prvotno akumulacijo). Bistveni konflikt je vse prej predstavljal *boj med preprosto reprodukcijo kmečkih gospodinjstev znotraj* mira *na eni strani in razširjeno reprodukcijo državne industrije pod avantgardnimi produkcijskimi razmerji na drugi*. Če poudarjamo zakon vrednosti, potem na kmečka gospodinjstva gledamo kot na kapitalistična podjetja. Toda obstoj kmečkih gospodinjstev – za razliko od kapitalističnih podjetij – ni bil odvisen od trga (in torej tudi ne od zakona

40 Merl, »Socio-economic Differentiation of the Peasantry«, str. 54; Lewin, *Russian Peasants and Soviet Power*, str. 26, 85.

41 Harrison, »The Peasantry and Industrialization«, str. 107–108.

42 Merl, »Socio-economic Differentiation of the Peasantry«, str. 64, 261.

vrednosti). Ta gospodinjstva so velik delež sredstev za življenje proizvajala sama in so se v celoti ali delno umaknila s trga, ko se je to izkazalo za smotrno. Proizvodnja za menjavo je bila *sredstvo* reprodukcije, ne pa osnova njihovega obstoja, kar je sicer značilno za kapitalistična podjetja.

Oglejmo si torej interakcijo med tema dvema obstoječima sklopoma produkcijskih razmerij. Kmetje so se na pospešena prizadevanja za razširitev industrije na račun kmetijstva, ki so se uveljavljala od sredine dvajsetih let, odzvali racionalno. Kljub uveljavljeni razlagi, da so krizo, ki je ogrozila revolucijo, povzročili kulaki z »žitno stavko«, se da primanjkljaj žita v državi razložiti na sila preprost način. Na upad količine žita za prodajo so tako vplivali odsotnost prisilnih prodaj, izenačevanje, do katerega je prišlo na podeželju, porast podeželskega prebivalstva (ki je v primerjavi s predvojno ravnjo po ocenah zaužilo dodatnih 1,5 milijona tone žita) ter, neposredno, 20–25 odstotkov nižja cena žita, ki so jo plačevale državne agencije za naročanje v letih 1926 in 1927.

Kot je preprosto zapisal Wheatcroft, »vladni poskusi nadzora in zadrževanja cen žita so seveda povečali privlačnost menjave žitnih presežkov za živino, katere vrednost je bilo moč realizirati na manj omejenem zasebnem trgu«.[43] Medtem ko je raven neto proizvodnje žita leta 1928 padla za 35 odstotkov pod raven iz leta 1913 (proizvodnja žita za prodajo pa kar za 58 odstotkov!), je neto proizvodnja žitaric za industrijske namene narasla za 41 odstotkov, neto prireja živine pa za 25 odstotkov v primerjavi z letom 1913 – vendar je bila tudi v tem primeru količina proizvoda za prodajo pod ravnjo iz leta 1913.[44]

Razširjeno reprodukcijo državne industrije je nedvomno omejevala zmožnost kmetov, da proizvodnjo in trženje prilagajajo glede na poskuse države, da bi izvlekla resurse s plačevanjem nizke odkupne cene. Podobno kot je pokazala »kriza škarij« leta 1923, je odziv kmetov na dvig cen državnih proizvodov omejil dohodek državne industrije in tako tudi reprodukcijo. Na drugi strani je razvoj proizvodnih sil v kmetijstvu omejevala negotovost, ki so jo porajale pogoste spremembe cen ter ne tako daljni spomin na prisilne zasežbe in napade na vse bogatejše kmete izpred nekaj let. Interakcija med tema dvema sklopoma produkcijskih odnosov je bila disfunkcionalna.

A obstajala je neka (vsaj teoretična) možnost. Resnični poudarek na razvoju zadrug v kmetijstvu bi lahko gradil na elementu »notranjega dualizma« *mira*, kot ga je identificiral Marx, lahko bi gradil na kolektivnem lastništvu in spodbujal vzpostavitev zadružnih odnosov v kmetijstvu na račun »fragmentiranega dela kot vira zasebne apropriacije«. Do začetka leta 1923

43 Stephen G. Wheatcroft, »Agriculture«, v: *From Tsarism to the New Economic Policy*, str. 99.

44 *Cf*. *From Tsarism to the New Economic Policy*, str. 279.

je Lenin že sklenil, da je za gradnjo zadrug v kmetijstvu bistven usklajen napor. Z uvedbo NEP-a »smo pozabili na zadružništvo«,[45] je vztrajal. Zdaj ko so državna oblast in produkcijska sredstva v rokah delavskega razreda, »je pri nas preostala samo še naloga, da povežemo prebivalstvo na zadružni podlagi«.[46] Lenin je dejansko zatrdil, da bi »[o]b popolni zadružni povezavi […] stali že z obema nogama na socialističnih tleh«.[47] Zato je poudaril pomembnost iskanja načinov spodbujanja kmetov k vključevanju v zadruge: »Poiskati moramo tisto obliko nagrajevanja, s katero bomo dovolj podprli zadružništvo, tisto obliko nagrajevanja, s katero bomo ustvarili civiliziranega zadružnika.«[48]

Njegov zaključek, da je naraščanje zadružništva v teh novih okoliščinah »istovetno [...] z naraščanjem socializma«, označuje pomemben obrat v njegovem stališču: »[P]riznati moramo, da se je v zvezi s tem korenito spremenil ves naš pogled na socializem.«[49] Izobraževanje in organiziranje kmetstva je bilo ključno in je pomenilo organiziranje kmetov v zadruge. Lenin je isti mesec, tj. januarja 1923, nakazal še en vidik tega premika, ko je zavrnil »pedantni« marksizem, kot ga je sam poimenoval, in njegove »neizpodbitne trditve« (naučene z rutinskim ponavljanjem fraz zahodnoevropske socialne demokracije), da »v naši državi ne obstajajo objektivne ekonomske predpostavke za socializem«.[50]

Seveda bi bilo spodbujanje kmetov k vključevanju v zadruge le začetek procesa, ki bi trajal celotno zgodovinsko obdobje. Toda glede na obstoj obdelovanja polj v pasovih in kar 5,5 milijona kmečkih gospodinjstev, ki so še vedno uporabljala lesene pluge, je obstajala možnost pomembnih izboljšav kmetijske produktivnosti, za katere niso bili potrebni veliki napredki v industrializaciji.[51] Prek obdavčenja neodvisnih kmetov in subvencioniranja tistih, ki bi se pridružili zadrugam, tj. z rabo države za spreminjanje odnosov na podeželju, bi kmetijstvo lahko postalo prizorišče novih produkcijskih razmerij, nastajajočih socialističnih razmerij, ki bi lahko postala osnova za razvoj produkcijskih sil. To in ne načrt o največji možni ekstrakciji iz kmetijstva v korist industrije bi ustrezalo analogiji z Marxovo razpravo o prvotni

45 V. I. Lenin, *O zadružništvu*, Cankarjeva založba, Ljubljana 1948, str. 8.

46 *Ibid.*, str. 7.

47 *Ibid.*, str. 14.

48 *Ibid.*, str. 11.

49 *Ibid.*, str. 13.

50 Kje je dokazano, je nadaljeval Lenin, da združeni napori delavcev in kmetov »s pomočjo vlade delavcev in kmetov ter sovjetskega sistema« ne morejo dohiteti drugih nacij! Zakaj ne bi mogli izgnati posestnikov in kapitalistov »in se nato začeti pomikati k socializmu? Kje, v katerih knjigah, ste brali, da so takšne spremembe zgodovinskega sosledja dogodkov nedopustne in nemogoče?« (V. I. Lenin, »Our Revolution«, v: *Collected Works*, 33. zvezek.)

51 *Cf*. Lewin, *Russian Peasants and Soviet Power*.

akumulaciji kapitalističnih razmerij, ki imajo svoj izvor v kmetijstvu Anglije.

To vsekakor ni bilo stališče Preobraženskega, pa tudi ne stališče njegovih teoretskih nasprotnikov (ki so polemizirali zlasti o tem, *koliko* ekstrahirati, tako da je bila razlika med njimi prej kvantitativna kot pa kvalitativna). Preobraženski je menil, da mora uporaba države za izgradnjo novih produkcijskih razmerij v kmetijstvu počakati, da bo »obdobje socialistične prvotne akumulacije zaključeno«. Produkcijska razmerja lahko spremeniš šele, ko so dovolj razvite produkcijske sile; šele ko bo »industrija stala na novi tehnični podlagi«, je trdil, lahko zagotovimo »podporo zadružništvu, o kateri je govoril Lenin«. V analogiji, napačno pripisani Preobraženskemu, naj bi kmetje za enkrat počakali, saj je nastopil čas za »maksimalno socialistično prvotno akumulacijo«, za največjo možno ekspanzijo industrije na račun kmetijstva.

Dejansko pa se je zaradi nerazumevanja pomembnosti dela s kmeti zelo malo pozornosti posvečalo razvoju zadrug na podeželju. Zato je prišlo do disfunkcij in do brezizhodne situacije, ki je bila rezultat interakcije med razširjeno reprodukcijo državne industrije pod avantgardnimi razmerji in preprosto reprodukcijo kmečkih gospodinjstev znotraj *mira*. Zgodovinski izid te interakcije je vsekakor dobro poznan: pomanjkanje žita za prodajo leta 1927, neuspešna zahteva Leve opozicije po zasežbi žita od kulakov in bogatih srednjih kmetov, kasnejša Stalinova vpeljava teh zelo »nenavadnih« ukrepov konec leta 1927, temu sledeč primanjkljaj žita in zahteva po hitri kolektivizaciji kmetijstva leta 1929.

Brezizhodnost, ki jo je povzročila spodbijana reprodukcija, je bila naposled razrešena z *nasiljem*. Takšna rešitev ni ustvarila socialističnih odnosov na podeželju, vsekakor pa je uničila produkcijske sile v kmetijstvu. Avantgardni državi je vendarle uspelo doseči tisto, česar caristični državi ni – uničenje *mira*. Odpravila je ekonomsko obliko, ki je omejevala delovanje zakona socialistične prvotne akumulacije. Prisilna kolektivizacija kot metoda sicer ni bila postopna odprava, ki jo je pričakoval Preobraženski, je pa bila implicitno vsebovana v njegovem zagovoru maksimalne ekstrakcije iz kmetijstva v korist državne industrije.

Nasilje

»Nasilje,« izpostavi Marx, »je pomočnik pri porodu vsake stare družbe, ki zanosi z novo.«[52] To nasilje (ki lahko sega od zakonskih ukrepov prek države do »neusmiljenega terorizma« in krvave surove sile) moramo razumeti

52 Marx, *Kapital. Kritika politične ekonomije. Prvi zvezek*, str. 614.

v kontekstu spodbijane reprodukcije. Čeprav spodbijana reprodukcija lahko povzroči disfunkcije in deformacije, pa je poseg po takšni ali drugačni obliki nasilja nujen takrat, ko staro ne izgine spontano, temveč najde način za lastno reprodukcijo. V takšnih primerih bo izbira metode pomoči pri porodu odvisna od težavnosti tega rojstva.

Marxu je na primer pokazal, da so morala preteči stoletja, preden so delavci pristali na prostovoljno prodajo lastne delovne sile. Ko je enkrat do tega prišlo, je njihova zmožnost, izvzeti se iz statusa mezdnega dela, ko so bile mezde dovolj visoke, pomenila, da obstaja tendenca k ne-reprodukciji mezdnega dela in zatorej tudi končna meja širitve kapitalističnih produkcijskih razmerij. Za preprečitev ne-reprodukcije je bilo mezde nujno potrebno ohranjati na nizki ravni. Kot je pripomnil Marx, »nastajajoča buržoazija potrebuje in uporablja državno nasilje, da bi 'regulirala' mezdo«.[53]

Nasilje stopi na prizorišče takrat, ko spodbijana reprodukcija zaide v slepo ulico. Nasilje je uničilo *mir* in omogočilo avantgardni državi, da pobere žito brez omejitev, ki jih je nalagal *mir*. Nasilje je razširilo kapitalistična razmerja na zemljo, do katere so tradicionalno bili upravičeni kitajski kmetje. Nasilje je s sredstvi revolucije napadlo kapitalistična razmerja v Sovjetski zvezi, na Kitajskem, v Jugoslaviji, Vietnamu in na Kubi. Nasilje je odstranilo ovire kapitalizmu, tako da je odstranilo Gorbačova in ukinilo Sovjetsko zvezo. Tako deluje nasilje kot pomočnik pri porodu.

A spomnimo se, da je spodbijana reprodukcija vendarle dvostranska. V nekaterih od teh primerov lahko na nasilje gledamo v drugačni luči. Lahko ga razumemo ne kot začetek, temveč kot *konec*, kot odpravo določenih značilnosti. Konec realnega socializma, na primer, je napravil konec družbeni pogodbi – konec delavskim pravicam, subvencioniranju potrebščin in osredotočanju na kakršne koli družbene potrebe. Iz te perspektive nasilje ni toliko pomočnik pri porodu, pač pa je kirurg.

Menim, da večino rab nasilja, ki smo jim priča, najbolje razumemo prav iz te perspektive. Nasilje je kirurg, ki iz ogroženega telesa odstrani rakavo tkivo. Ni toliko sredstvo za rojstvo novega, kot je sredstvo reprodukcije starega. Fašizem je pomenil rabo nasilja za izničenje dosežkov delavskega razreda v kapitalizmu – dosežkov, ki so oteževali normalno delovanje kapitalizma. Enako velja tako za čilski vojaški avtoritarni režim pod Pinochetom, za napad na letalske kontrolorje, ki mu je sledil napad na delavski razred v Združenih državah Amerike, kakor tudi za nasilje v obliki zahtev Mednarodnega denarnega sklada z namenom odprave samoupravljanja v nekdanji Jugoslaviji. Cilj privatizacije, vsiljenega varčevanja, pravzaprav cilj celotnega neoliberalnega projekta ni stvaritev novega, temveč ohranitev starega na

53 *Ibid.*, str. 604.

način, da se odstranijo vsi moteči elementi (vključno z vsemi pridobitvami socialne demokracije, realnih socializmov in samoupravljanja).

Če koncept prvotne akumulacije pogosto poudarja določene metode, ahistorične oblike nasilja, pa nas koncept spodbijane reprodukcije ne usmerja k nujnemu premisleku o metodah, temveč o sami naravi specifičnih produkcijskih razmerij in o boju med logikama različnih razredov. S tem nam omogoči, da se osredotočimo na dosežke, ki so jih izbojevali prejšnji boji in ki jih kapital poskuša kirurško odstraniti. Ljudje se borijo proti napadom na tisto, kar sprejemajo kot pravično in pošteno. Prav to pa je nujno izhodišče revolucionarjev in revolucinark – namreč prav ta sklop družbenih norm in prepričanj o tem, kaj je prav in kaj narobe, moralna ekonomija delavskega razreda.

A kot je vedel že Marx, so boji, ki izhajajo iz obstoječih konceptov poštenosti (kot je na primer »pošteno plačilo za pošteno delo«) sicer nujni, vendar v svojem bistvu zgolj poskusi vzpostavitve starih norm, poskusi vračanja »v dobre stare čase«. Trdil je, da je treba preseči moralno ekonomijo delavskega razreda in preiti k politični ekonomiji delavskega razreda, tj. preseči konservativne slogane in preiti k revolucionarnemu sloganu, k odpravi kapitalističnih produkcijskih razmerij.

Zato začenjamo s poudarjanjem kirurškega nasilja kapitala; začenjamo s tistim, kar ljudem velja za krivično in nepošteno. Od tu pa moramo graditi naprej in jih prepričati o nujnosti nasilja kot pomočnika pri porodu nove družbe. Za ta ključen korak pa potrebujemo vizijo nove družbe – vizijo socializma kot organskega sistema; in pokazati moramo, kako je ta prihodnost vsebovana že v današnjih bojih. Da bi se lahko premaknili s trenutne točke odpora in gverilskih vojn proti kapitalu, ljudje potrebujejo vizijo. Kot sem že večkrat dejal: če ne veš, kam hočeš, te tja ne popelje nobena pot.

Če imamo koncept socializma kot organskega sistema (koncept njegove Biti), nam to omogoča, da resno premišljujemo o procesu njegovega Postajanja – ne na abstrakten način, temveč z zavedanjem tega, da to vključuje proces spodbijane reprodukcije in da so metode, nujne za realizacijo nove družbe, vedno kontingentne.

NEKOHERENTNOST »DRUŽBE PREHODA« KOT MARKSOVSKEGA KONCEPTA

Andrew Kliman
Prevedel Primož Krašovec

Začel bi z razpravo o konceptu »socialistične prvotne akumulacije«, ki ga je v svoji knjigi *Nova ekonomska veda* iz leta 1926 predložil boljševiški ekonomski mislec Jevgenij Preobraženski, ki tam zatrjuje, da je bilo gospodarstvo ZSSR deloma blagovno in deloma socialistično.[1] Socialistično zato, ker je bilo v lasti države in ker je za določanje cen in količine proizvodnje ter za razporejanje virov in dela namesto »spontanih« tržnih sil uporabljalo planiranje. Razmerje med tema dvema deloma gospodarstva je bilo po njegovem mnenju antagonistično; obstajal je »boj socialističnega načela planiranja proti spontanosti blagovne produkcije«.[2]

Povsem socialistično gospodarstvo bi tako pomenilo vseprisotno gospodarsko planiranje in popolno državno lastništvo nad produkcijskimi sredstvi. Preobraženski je bil mnenja, da je za dosego tega cilja potreben proces *prehoda*, v katerem bi državno-planski del gospodarstva postopoma izrinil zasebni, tržno reguliran del, ki bi naposled povsem izginil. Da bi pospešil ta prehod, je Preobraženski predlagal politiko »socialistične prvotne akumulacije«. Nagla akumulacija državnega kapitala ter velike investicije v produkcijo bi povečale državni sektor, zasebni sektor pa bi zaradi »odtujitve dela presežnega produkta zasebnega gospodarstva za potrebe socialističnega akumulacijskega fonda« postajal vse šibkejši.[3] Z drugimi besedami, širitev državnega sektorja bi potekala neposredno na račun zasebnega sektorja, ki bi bil prisiljen financirati del te širitve. Preobraženski je ta proces sprva imenoval »eksploatacija«.[4]

Dve leti kasneje je nekaj podobnega udejanjil Stalin. Preobraženski in drugi člani Leve opozicije so v Stalinovi novi ekonomski politiki videli zmago svojih idej. V pogledu osnovnih konceptov je bila teorija Preobraženskega celo manj izdelana od njegovih predlogov za ekonomsko politiko. Najbolj moteči in problematični se mi zdijo tisti vidiki njegovih idej, ki se jih sploh ne trudi utemeljiti. Ker so bili del takrat prevladujočega marksizma, jih je smatral za že dognane.

Zlasti njegovi predlogi za prehod od kapitalizma v socializem temeljijo na ideji, da povečevanje državnega planiranja in lastništva pomeni napredek v smeri socializma. To predpostavlja izenačevanje socializma z državnim planiranjem in lastništvom. Takšna pojmovanja so bila in še naprej ostajajo zelo razširjena – ne glede na to, kar smo se odtlej naučili iz izkušenj.

Vsakdo je upravičen do tega, da socializem definira tako, kakor ga je volja – tudi Karl Marx. In predstava, da socializem pomeni državno planiranje in lastništvo je bila tuja Marxovemu pojmovanju socializma oziroma komunizma, in sicer *tako* v začetni *kot* v višji fazi njegovega razvoja.

Marx je seveda pozival k odpravi zasebne lastnine. Toda lastniško razmerje po Marxu ni *zasebno* zaradi osebnega lastništva, temveč zaradi ločenosti neposrednih proizvajalcev, tj. delavcev, od lastnine, ki jo proizvajajo. Z Engelsom sta v *Nemški ideologiji* tako ugotovila, da pri »antični občinski in državni lastnini […] suženjstvo ostane«, sužnje same pa sta imenovala »skupna privatna lastnina«.[5]

V II. knjigi *Kapitala* je Marx zapisal, da je »družbeni kapital enak vsoti posameznih kapitalov (vštevši […] državni kapital, kolikor uporabljajo vlade produktivno mezdno delo v rudnikih, na železnicah itd., kolikor delujejo kot industrijski kapitalisti)«.[6] V svojih marginalijah k Wagnerjevi kritiki *Kapitala* je podobno zapisal, da »[k]jer je država sama kapitalist, kot v primeru izkoriščanja rudnikov, gozdov itd., so njeni produkti 'blaga' in tako posedujejo specifičen značaj katerega koli drugega blaga«.[7]

A kar je še pomembneje, v I. knjigi *Kapitala* je Marx implicitno naslovil

1 Pričujoči tekst je nekoliko skrajšana verzija članka, ki je bil v angleščini prvič objavljen v spletni reviji Marksistično-humanistične iniciative *With Sober Senses.* Dostopen je na spletnem naslovu: http://www.marxis-thumanistinitiative.org/alternatives-to-capital/video-teh-incoherence-of-transitional-society.html.

2 Jevgenij Preobraženski, *The New Economics*, Oxford University Press, London 1965, str. 59.

3 *Ibid.*, str. 2.

4 *Ibid.*, str. 59.

5 Karl Marx in Friedrich Engels, »Nemška ideologija«, v: *id.*, *Izbrana dela v petih zvezkih*, II. zv., Cankarjeva založba, Ljubljana 1971, str. 21.

6 Karl Marx, *Kapital. Kritika politične ekonomije. Drugi zvezek*, Cankarjeva založba, Ljubljana 1987, str. 86.

7 Karl Marx, »Marginal Notes on Adolph Wagner's *Lehrbuch der politischen* Ökonomie« v: Karl Marx in Friedrich Engels, *Collected Works*, XXIV. zv., International Publishers, New York 1988, str. 546.

vprašanje, kaj bi se zgodilo, če bi država kot kapitalistični producent povsem izrinila ostale kapitaliste, tako da bi centralizacija »dosegla skrajno mejo«: »V dani družbi bi to mejo dosegli šele tedaj, ko bi se celotni družbeni kapital združil v rokah bodisi enega samega kapitalista, bodisi ene same družbe kapitalistov.«[8] Kot je pripomnila Raja Dunajevska, to pomeni, da bi takšna družba »ostala kapitalistična […]. [T]akšna skrajna smer razvoja ne bi v ničemer spremenila osnovnih zakonitosti delovanja te družbe«.[9] Engels se je v *Anti-Dühring* le strinjal z Marxom, ko je zapisal:

> [D]ržavna lastnina […] ne odpravi kapitalskega značaja produktivnih sil. […] Čim več produktivnih sil prevzame v svojo last, tem bolj sama postaja dejanski celokupni kapitalist, tem več državljanov izkorišča. Delavci ostajajo mezdni delavci, proletarci. Kapitalsko razmerje ni odpravljeno.[10]

Poglejmo si še planiranje. Preobraženski je menil, da sta si planiranje in »zakon vrednosti« nasprotna. Tudi to je bila in ostaja precej običajna predstava. Z »zakonom vrednosti« je v osnovi mislil ponudbo in povpraševanje. Če pristanemo na to definicijo, potem zakon vrednosti deluje *samo* v toliko, kolikor cene, proizvodne količine ter razporejanje virov in dela določa tržna konkurenca. A enačenje planiranja s socializmom in tržne regulacije s kapitalizmom se ni zares izšlo. Preobraženskemu, pa tudi drugim, ki so izhajali iz iste teoretske paradigme, je bilo povsem jasno, da je tudi kapitalizem postajal vse bolj planiran in s tem vse manj podvržen »zakonu vrednosti«.

Po Preobraženskem je prehod iz kapitalizma v socializem torej zahteval krepitev tendence, ki je *delovala že znotraj kapitalizma*, tendence po nadomeščanju »zakona vrednosti« s planiranjem. Razlika med obema sistemoma se tako v resnici zvede na razliko med zasebno in državno lastnino.

Preobraženskijevo nezadostno pojmovanje »zakona vrednosti« se precej razlikuje od Marxovega. Ta v III. knjigi *Kapitala* trdi, da »se zakon vrednosti ne spremeni«, če se spremeni način, na katerega se določajo cene posameznih blag, saj sprememba načina določanja cen sama po sebi »ne odpravlja presežne vrednosti, niti ne odpravlja celotne vrednosti blaga kot vira različnih sestavin cene«.[11] Pri Marxovi rabi izraza »zakon vrednosti« gre za to, ali so določeni produkti blaga, se pravi stvari, ki niso le neposredno uporabne, temveč imajo tudi »vrednost«, in pa za to, ali *totalno* vrednost, tj.

8 Karl Marx, *Kapital. Kritika politične ekonomije. Prvi zvezek*, Cankarjeva založba, Ljubljana 1986, str. 570.

9 Raja Dunajevska, »The Nature of the Russian Economy«, 1946, dostopno na internetu: http://www.marxists. org/archive/dunayevskaya/works/1946/statecap.htm, brez paginacije.

10 Friedrich Engels, *Anti-Dühring*, Cankarjeva založba, Ljubljana 1979, str. 315.

11 Marx, *Kapital. Kritika politične ekonomije. Tretji zvezek*, Cankarjeva založba, Ljubljana 1973, str. 941–942.

vrednost vseh blag, določa količina dela, ki je potrebna za njihovo proizvodnjo. Če je temu tako, potem deluje zakon vrednosti, kot ga definira Marx.

Marxu je bilo jasno, da mora biti socialistična proizvodnja planirana. Toda samo planiranje zanj ni bilo osrednjega pomena. V I. knjigi *Kapitala* je zapisal, da »materialni produkcijski proces odvrže svojo mistično megleno tančico šele […] pod zavestnim načrtnim nadzorom svobodno podružbljenih ljudi«.[12] Ključno je torej to, ali so proizvajalci *svobodno* združeni, s čimer pa se Preobraženski v svoji knjigi sploh ne ukvarja. A četudi se osredotočimo le na planiranje, lahko opazimo, da Marx trdi, da mora biti produkcija pod zavestnim in načrtnim *nadzorom* neposrednih proizvajalcev. Pri tem gre torej za to, ali vsebino plana določajo proizvajalci sami ali jo določajo ekonomski zakoni in imperativi, nad katerimi ti nimajo nadzora. Ko deluje zakon vrednosti (kot ga definira Marx), se »delovni čas, družbeno nujen za produkcijo produktov, nasilno uveljavi kot urejajoč naravni zakon«, tako »kot se uveljavi zakon težnosti, ko se komu sesuje hiša na glavo«.[13]

Dunajevska je izpodbijala idejo, da je s koncentriranjem kapitala v rokah države mogoče zvišati življenjski standard delavcev. Problem je po njenem mnenju v tem, da se določanje vrednosti produktov z delovnim časom, ki je družbeno potreben za njihovo proizvodnjo, uveljavlja ne glede na voljo in načrte načrtovalcev. Če država poskuša dvigniti življenjski standard delavcev, se »stroški proizvodnje blag zvišajo nad stroške na svetovnem trgu. Zato […] se proizvodnja [bodisi] ustavi, saj ta blaga ne morejo konkurirati cenejšim blagom iz tržnih gospodarstev, ali pa […] takšno družbo [...] sčasoma prekosijo bolj učinkovite kapitalistične države«. Da bi planirano gospodarstvo lahko uspešno delovalo v kontekstu »svetovnega trga, ki mu vlada zakon vrednosti«, »je delavcu primorano plačevati zgolj *minimum* […], iz njega pa iztisniti *maksimum* presežne vrednosti«.[14] Dokler je temu tako, »dotlej obstajajo tudi kapitalistični produkcijski odnosi, ne glede na to, kako določeni družbeni red *poimenujemo*«.

Ekonomska politika, ki jo je Preobraženski predlagal pred 87 leti v državi, ki ne obstaja več, danes za nas nima posebne vrednosti. A njegove zamisli o prehodu v socializem ostajajo pomembne, saj gre za značilen primer razmišljanja, ki v političnih in/ali zakonskih spremembah vidi ključne dejavnike družbenih sprememb. Takšno razmišljanje je še vedno zelo razširjeno.

Pomemben marksistični mislec Pareš Čatopadjaj pravilno ugotavlja, da so zakonske spremembe ključen dejavnik Preobraženskijevega koncep-

12 Karl Marx, *Kapital. Kritika politične ekonomije. Prvi zvezek*, Sophia, Ljubljana 2012, str. 63.

13 *Ibid.*, str. 60.

14 Dunajevska, »The Nature of the Russian Economy«, brez paginacije.

ta prehoda. Kapitalizem razlikuje od socializma glede na oblike lastništva, ki so *pravna* razmerja. Za Preobraženskega je prehod od kapitalizma k socializmu torej prehod od ene pravne oblike lastništva k drugi. Sprememba pravne forme po definiciji *sproži* spremembo značaja družbe in njenih produkcijskih razmerij.

Kot zapiše Čatopadjaj:

> Preobraženski prehodno gospodarstvo koncipira le v luči sprememb lastninskih razmerij (form). […] Če bi do teh sprememb prišlo, naj bi se kapitalizem avtomatično spremenil v socializem. […] Z drugimi besedami, lastniška razmerja (forme) mu veljajo za neodvisno spremenljivko v procesu družbene preobrazbe. Preobraženski torej boleha za tistim, kar je Marx že v svoji znani kritiki Proudhona obsojal kot »metafizično ali juridično iluzijo«.[15]

Zanimivo, toda Preobraženski se na nekem mestu v svoji knjigi dotakne tega problema in se vpraša sledeče: »Je zamenjava zasebne lastnine z družbeno v vseh pomembnih sektorjih gospodarstva nemara le pravno formalno dejanje, ki v sistemu ne spremeni ničesar *bistvenega*?«[16] A vprašanje ostaja zgolj retorično. Očitno se mu je zdelo preveč čudaško, da bi ga vzel resno.

Danes je zamisel o tem, da je državno lastništvo že dovolj za bistveno spremembo sistema, iz očitnih razlogov veliko manj priljubljena, kot pa je bila v času Preobraženskega. A sorodne ideje ostajajo razširjene. Tako so nekateri levičarski ekonomisti sredi svetovne finančne krize denimo pozivali k državnemu nadzoru nad finančnim sistemom ali k njegovi nacionalizaciji.

Rick Wolff je tako pozval k državnemu nadzoru nad bankami, ki bi jih upravljali delavci. Trdil je, da bi blaginja delavcev tako »nadomestila profite posameznih podjetij […] kot glavni ekonomski cilj«.[17] Fred Moseley in John Weeks sta se zavzemala za nacionalizacijo finančnih institucij. Moseley je trdil, da bi bilo podržavljene banke moč spremeniti v institucije, ki bi zasledovale javni interes. Zato bi »nacionalizacija bank […] lahko bila pomemben korak na poti v socializem«.[18]

Toda socializem v eni deželi ne more obstati. Vsak poskus socializma v eni deželi se izteče v državni kapitalizem, saj je nacionalno gospodarstvo, čeprav ga obvladuje država, še vedno vpeto v svetovno kapitalistično gospodarstvo in s tem prisiljeno v konkurenčni boj s kapitalisti drugod po svetu.

Državna banka je še vedno banka. Da bi lahko denar posojala, mora poprej nekako priti do njega, in da bi prišla do denarja, mora nuditi vsaj spodobne donose tistim, ki denar vanjo vlagajo. (To v enaki meri velja tudi za banke, ki jih upravljajo delavci.) To pa pomeni, da se odločanje o investiranju *ne more* ozirati na povečevanje blaginje delavcev ali na javni interes. Če bi doseganje teh dveh ciljev znatno znižalo profitabilnost določene banke glede na profitabilnost njej konkurenčnih bank – in težko si predstavljamo, da do tega ne bi prišlo –, bi banki, ki bi si drznila skrbeti za delavsko blaginjo ali javni interes, pobegnili vsi posojevalci in vlagatelji, brez potrebnega denarja pa bi postala nekonkurenčna ali celo insolventna. Tako kot vsaka druga banka, mora tudi državna (ali delavska) banka zasledovati cilj maksimiranja profitov, sicer ne more preživeti.

Prepričanje, da politične in/ali zakonske spremembe lahko odločajo o družbenih spremembah, privzema že nekatere druge, danes zelo popularne pojavne oblike. Zdi se, da si večina ljudi želi drugačnega sveta, a meni, da je dosegljiv le z volitvami ali pa tako, da delavci postanejo svoji lastni šefi, da vsi prejemajo enake plače ali pa s takšnimi ali drugačnimi političnimi, zakonskimi in administrativnimi ukrepi, za katere verjamejo, da so zmožni doseči prerazporeditev družbene moči in bogastva ter tako zares izboljšati njihovo življenje.

Značilen pogled antikapitalistične levice na preseganje kapitalizma lahko povzamemo takole. Ali najprej spremenimo zavest ljudi ali pa se njihova zavest spremeni skozi delovanje v novih oblikah političnega organiziranja. Ta sprememba zavesti nam omogoči, da svojo politično moč povečamo do te mere, da lahko prevzamemo oblast, bodisi tako, da smo izvoljeni, bodisi nasilno. In ko ima naša stran naposled oblast, lahko spremenimo način delovanja ekonomije in države, tako da se odločimo in postavimo »ljudi pred profite« ter to odločitev tudi udejanjimo. Da bi to dosegli, potrebujemo ustrezne politične forme in načine organiziranja – in o vprašanju pravih form tečejo burne polemike. A ko jih bomo končno dognali, bo preseganje kapitalizma domnevno nekaj nadvse enostavnega. Potem se bomo lahko *odločali* o tem, kaj proizvajati in česa ne, lahko se bomo *odločali*, kako pravično razporediti dobrine, lahko se bomo *odločali*, kakšna naj bo socialna politika, naposled pa te *odločitve* preprosto udejanjili. Ta podoba družbene spremembe je značilna za skoraj celotno antikapitalistično levico, od leninistov do anarhistov.

Tak pogled spregleda neki očiten problem – problem *nepredvidenih posledic*. Če sprejmeš odločitev in jo udejanjiš, so posledice lahko drugačne od predvidenih. Pregovor pravi, da je pot v pekel tlakovana z dobrimi nameni. Konec koncev se nihče – niti Stalin – ni *nadejal* tega, da se ZSSR pretvori v

15 Pareš Čatopadjaj, »Socialism and Value Categories in Early Soviet Doctrine: Lenin, Trotsky, Bukharin, Preobrazhensky«, v: *The New Value Controversy and the Foundation of Economics*, ur. Alan Freeman, Andrew Kliman in Julian Wells, Edward Elgar, Cheltenham 2004, str. 229.

16 Preobraženski, *The New Economics*, str. 74.

17 Richard Wolff, »Taking Over the Enterprise«, 2010, dostopno na internetu: tinyurl.com/5ro2r9x.

18 Fred Moseley, »The U.S. Economic Crisis: Causes and Solutions«, v: *International Socialist Review*, št. 64, 2009, dostopno na internetu: tinyurl.com/yzkey8s.

pošast, kakršna je postala.

Če so nepredvidene posledice zgolj napake, jih je mogoče odpraviti z eksperimentiranjem. A eksperimentiranje ne more biti rešitev, če nepredvidene posledice izvirajo iz dejstva, da tvoji domnevno novi družbi še naprej vladajo kapitalistični ekonomski zakoni. Če te konkurenca, ne glede na tvoje namene, sili v to, da delavcem plačuješ minimum in iz njih iztiskaš maksimum, bo to sprožilo neskončen niz nepričakovanih posledic, ki se jih ne da odpraviti z eksperimentiranjem. Država, ki bi preveč zvišala standard svojih delavcev, ne bi bila konkurenčna. Državne ali delavske banke, ki poskušajo uresničevati javni interes ali povečati delavsko blaginjo, namesto da bi maksimirale svoje profite, bodo ostale brez za to potrebnih finančnih sredstev. In tako naprej.

Takšna družba, kljub dobrim namenom ter novim prioritetam, organizacijskim formam, oblikam lastništva in zakonom še naprej ostaja kapitalistična, saj ji še vedno vladajo kapitalistični ekonomski zakoni. Nove prioritete, organizacijske forme itd. same po sebi še ne zadoščajo za preseganje teh ekonomskih zakonov.

In predvsem zato mislim, da danes potrebujemo Marxa. Pogosto slišimo, da je bil Marx teoretik kapitalizma in ne socializma. Toda *velik* del njegovega dela se posredno ali neposredno posveča konceptu nove družbe. Deloma je pisal tudi o tem, kaj natanko je potrebno za preseženje kapitalizma. Posledice tega spregleda bomo nosili sami.

Marx se je celo svoje odraslo življenje boril proti proudhonizmu in podobnim tendencam na levici, a ne zato, ker se ne bi *strinjal* z njihovimi končnimi cilji, temveč zato, ker je menil, da se njihove alternative obstoječi družbi ne bodo obnesle. Predstavljale bi bodisi kapitalizem v neki drugačni obliki ali pa ne bi bile vzdržne in bi vodile nazaj v kapitalizem, ki ga niso uspele odpraviti, ker niso odpravile *kapitalističnega načina produkcije*.

Marx je denimo kritiziral predlog Johna Graya za odpravo denarja s pomočjo centralne banke, ki bi namesto denarja izdajale bone, denominirane v delovnem času. Delavci bi svoje produkte predali banki. Banka bi jim v zameno podelila bone, s katerimi bi si lahko priskrbeli druge produkte, ki so bili predani banki. Če bi delavec »položil« produkte, ki jih je izdelal v tednu dni, bi prejel količino bonov, s katero bi lahko »dvignil« količino blag, ki so jih v tednu dni izdelali drugi delavci.

Marx je nasprotno trdil, da je za resnično odpravo denarja potrebna odprava menjalne vrednosti, za odpravo menjalne vrednosti je potrebna odprava blagovne produkcije, za odpravo blagovne produkcije pa je potrebno doseči neposredno družbenost samega dela – v nasprotju s sedanjo družbo, kjer privatno delo postane družbeno na posreden način, skozi menjavo svojih produktov. Če bi bilo delo neposredno družbeno, »menjalna vrednost ne

bi postala cena, toda tudi uporabna vrednost ne bi postala menjalna vrednost, produkt ne bi postal blago in tako bi bila odpravljena osnova meščanske produkcije«.[19] Problem je bil v tem, da Gray ni imel v mislih ukinitve meščanskega *načina produkcije*. V mislih je imel sistem, v katerem »*naj bodo produkti producirani kot blaga, toda naj ne bodo zamenjevani kot blaga*«.[20] Z drugimi besedami, Grayev predlog ne bi deloval, saj poskuša kapitalistični sistem spremeniti z odpravo njegovih *učinkov*, ne pa njihovih *vzrokov*.

Marx je takšne in podobne kritike običajno podal s tezo, da so odločilni dejavnik spremembe v *produkcijskih* razmerjih, medtem ko so spremembe v političnih in pravnih formah ter spremembe zavesti natanko posledice sprememb v produkcijskih razmerjih. V uvodnem delu spisa, v katerem kritizira Graya, je denimo zapisal:

> Celokupnost teh produkcijskih razmerij tvori ekonomsko strukturo družbe, realno bazo, na kateri se dviga neka pravna in politična nadzidava, in kateri ustrezajo določene družbene forme zavesti. […] S spremembo ekonomske podlage doživi vsa neznanska nadzidava počasnejši ali hitrejši prevrat.[21]

Takšne izjave se pogosto tolmačijo kot ekonomski determinizem, ki naj bi zanikal pomen subjektivnosti in človeškega delovanja. Sam menim, da temu ni tako. Konec koncev so *ljudje* tisti, ki morajo spremeniti produkcijska razmerja, kar je *politična* in *zavestna* dejavnost. Menim, da je Marxova poanta vse prej naslednja. Prvič, spremembe političnih in pravnih form ter spremembe zavesti same po sebi še niso spremembe produkcijskih razmerij. Drugič, če spremenimo *le* slednje, ne pa tudi produkcijska razmerja, potem tem spremembam ne bo uspelo spremeniti osnovnega značaja družbe.

Mislim, da se Marxovi najpomembnejši uvidi na to temo nahajajo v *Kritiki gothskega programa*. Ta *Kritika* je pomembna deloma zato, ker je bila napisana osem let po izidu *Kapitala* in tako predstavlja zrelo ter najbolj razdelano predstavitev njegovih pogledov na to temo. Pomembna pa je tudi zato, ker se izrecno posveča razliki med vlogami, ki jih v preobrazbi kapitalistične družbe v socialistično (»komunistično«) igrajo spremembe v načinu produkcije na eni strani ter političnih in pravnih razmerjih na drugi. A obenem je pomembna še zato, ker gre za *politično* besedilo. Marx je v njem nasprotoval političnemu programu nove združene nemške Socialdemokratske stranke in s tem tudi njeni združitvi. Osnovna podlaga njegove kritike

19 Karl Marx, *H kritiki politične ekonomije: 1858–1861*, Marksistični center CK ZKS, Ljubljana 1989, str. 140.

20 *Ibid.*

21 *Ibid.*, str. 90.

je bil poziv k odpravi ključnega učinka kapitalizma, »nepravične« razdelitve dohodkov, brez odprave njegovih vzrokov.

Jedro Marxovega argumenta je v tem, da družbene predstave o pravičnosti, pravnih razmerjih in razdelitvi dohodkov ustrezajo načinu produkcije te družbe in so od njega odvisne. Kar zadeva pravice ali pravo, je pripomnil, da »[p]ravo ne more biti nikdar na višji stopnji kakor ekonomska ureditev in od nje odvisni kulturni razvoj družbe«.[22] O pravnih razmerjih pa je zapisal tole: »Ali urejajo ekonomske odnose pravni pojmi ali izvirajo nasprotno pravni odnosi iz ekonomskih?«[23]

V kritiki pozivanja k »pravični razdelitvi« dohodkov Marx še posebej napade to, da se »jo obravnava kot neodvisno od načina produkcije, in predstavlja zato socializem tako, kakor da se v glavnem vrti okrog razdelitve«. Temu pravi »vulgarni socializem«, prevzet od »buržoaznih ekonomistov«,[24] ki mu postavi nasproti svoj alternativni pogled:

> Kapitalistični način produkcije npr. temelji na tem, da so stvarni produkcijski pogoji dodeljeni nedelavcem v obliki lastnine kapitala in lastnine zemlje, medtem ko je množica samo lastnik […] delovne sile. In ker so elementi produkcije tako razdeljeni, izhaja iz tega sama po sebi sedanja razdelitev potrošnih sredstev. Če bodo stvarni pogoji produkcije kolektivna lastnina delavcev samih, bo posledica tega tudi drugačna razdelitev potrošnih sredstev, kakor je sedanja.[25]

Imejmo v mislih, da za Marxa »skupna lastnina« ni stvar pravne ureditve. Tu pravi, da »pravna razmerja izhajajo iz ekonomskih«, in prepozna, kot sem že omenil, obstoj »skupne privatne lastnine«.

Če prav razumem *Kritiko gothskega programa*, potem Marx v njej trdi, da lahko produkcijska sredstva postanejo skupna lastnina samih delavcev samo pod pogojem odprave tržne menjave produktov, kar predpostavlja odpravo vrednosti in vrednostne produkcije, kar zopet predpostavlja, da delo postalo neposredno družbeno v pomenu, da je ena ura dela katerega koli delavca enaka eni uri dela katerega koli drugega.[26] In če naj ponovimo: ta enakost del ni rezultat *pravnega odloka*, temveč sprememb v *ekonomskih temeljih* družbe.

Te interpretacije na tem mestu ne morem podrobneje razviti, zato bom nadaljeval s tistim, o čemer Marx v *Kritiki gothskega programa ni* govoril.

22 Karl Marx, »Kritika gothskega programa«, v: *Izbrana dela v petih zvezkih*, IV. zv., str. 493.

23 *Ibid*., str. 489–490.

24 *Ibid*., str. 494.

25 *Ibid*.

26 *Ibid*., str. 491–494.

Najprej bom citiral tisto, kar je dejansko povedal:

> Med kapitalistično in komunistično družbo je razdobje, v katerem se prva revolucionarno *preobraža* v drugo. Temu ustreza tudi *politično prehodno* obdobje, čigar država ne more biti nič drugega kakor *revolucionarna diktatura proletariata*.[27]

Politični prehod je prehod od kapitalistične države, ki uveljavlja voljo manjšine proti večini, k delavski državi, ki uveljavlja voljo večine proti manjšini, in naposled prehod v situacijo, v kateri je ukinjena država kot taka. Ko se kapitalistična družba do konca preobrazi v socialistično (kar je prva faza komunizma), ni več družbenih razredov in s tem tudi nobene potrebe po državnem uveljavljanju razredne vladavine. Država propade, odmre.

Marx torej dejansko govori o prehodu, ne pa tudi o prehodni *družbi*. Govori o revolucionarni *preobrazbi* kapitalistične družbe v komunistično in o njej ustreznemu obdobju *političnega prehoda*. Mit, da je bil Marx zagovornik prehodne *družbe*, je posledica zamenjevanja »preobrazbe« in »prehoda«. Ta zmešnjava se je morda začela z Leninom. V svoji knjigi *Država in revolucija* sicer citira Marxa, a nato komentira: »Zdaj se vprašanje postavlja nekoliko drugače: *prehod* od kapitalistične […] v komunistično družbo ni mogoč brez 'političnega prehodnega obdobja'"[28]

Toda: »preobrazba« in »prehod« sta dva različna koncepta. Preobrazba je radikalna sprememba. Nekaj postane nekaj drugega. To je vse. *Kako* se to zgodi, pa ni stvar koncepta preobrazbe same. In sprememba se ne zgodi nujno na način prehoda. Če pritisnem na stikalo, s tem svetlo sobo *preobrazim* v temno.

V vsakem primeru mislim, da ideja prehodne družbe kot vmesne družbe med kapitalizmom in socializmom v kontekstu Marxove misli nima nikakršnega smisla. Smiselna je, ko gre za nekatere druge teorije kapitalizma in socializma, a ne za Marxovo.[29] Ideja prehodne družbe je povsem smiselna, če skupaj s Preobraženskim razumemo kapitalizem kot zasebno lastnino, socializem pa kot državno. V tem primeru si lahko dejansko zamislimo *neko tretjo, vmesno družbo*, v kateri obstajata tako zasebna kot državna lastnina. Pot od kapitalizma do socializma je tako res prehod, prehod od delne do popolne državne lastnine.

Obstajajo pa še druga pojmovanja družbene spremembe, znotraj ka-

27 *Ibid*., str. 504; prva dva poudarka dodana.

28 Vladimir Iljič Lenin, *Država in revolucija*, Cankarjeva založba, Ljubljana 1972, str. 77–78.

29 S sintagmo »marksovski koncept« merim na »Marxove koncepte« ali na »koncepte, ki so lastni Marxovi teoriji«. Nočem reči, da zagovorniki koncepta »prehodne družbe« ne morejo biti marksisti. Vprašanje, kdo je in kdo ni marksist, me ne zanima.

terih je ideja prehodne družbe povsem smiselna. Danes je denimo zelo popularna zamisel o novi družbi kot rezultatu dovršitve procesa zavzemanja prostora in ustvarjanja novih oblik družbene organizacije na tem prostoru. Tu imamo ponovno opravka z *neko tretjo družbo*, ki stoji vmes med kapitalizmom ter novo družbo in ki združuje elemente obeh, pri čemer je proces doseganja nove družbe ponovno proces prehoda – v tem primeru kvantitativnega povečevanja obsega zasedenih prostorov in novih oblik organizacije.

Nisem pa mnenja, da je ideja prehodne družbe med kapitalizmom in socializmom koherenten *marksovski koncept*. V kontekstu Marxove misli je smiseln le koncept prehodne *države* med kapitalistično državo in socialistično ne-državo, ne pa tudi koncept prehodne *družbe*.

Razlika med njima zadeva razlikovanje, ki sem ga ves čas poudarjal – razlikovanje med *političnimi in pravnimi formami* na eni strani ter načinom produkcije, se pravi *ekonomskimi temelji družbe* na drugi. Po Marxu so spremembe v političnih in pravnih formah posledica sprememb v ekonomskih temeljih in ne obratno.

Politična dominacija korenini v razrednih antagonizmih, medtem ko razredni antagonizmi koreninijo v obstoječi družbeni delitve na razrede. Delitev družbe na razrede pa korenini v načinu produkcije. Prehod od kapitalistične države k socialistični ne-državi torej lahko razumemo kot marksovski koncept, saj ta prehod *ustreza in temelji na* revolucionarni preobrazbi načina produkcije. Sprememba v načinu produkcije bo spodnesla družbeno razdelitev na razrede, s tem pa seveda tudi same razredne antagonizme. To pa odpravlja tudi potrebo po državi v pravem pomenu te besede. Gre za prehod od vladavine manjšine preko vladavine večine k vladavini vseh.

Preobrazba kapitalističnega načina produkcije v socialistični način produkcije tako proizvede *prehod* od kapitalistične države k socialistični ne-državi. A kakšna *preobrazba* kapitalističnega načina produkcije v socialistični način produkcije bi lahko proizvedla *prehod* od kapitalističnega načina produkcije k socialističnemu načinu produkcije? To vprašanje je preprosto nesmiselno.

Med političnim prehodom in revolucionarno preobrazbo načina produkcije torej ni nobene prave analogije. Po Marxu in Engelsu so kapitalistična produkcijska razmerja podlaga obstoja države. Če se ta podlaga spremeni, to sproži tudi spremembe politične in pravne nadzidave. Ali lahko v nasprotju s tem rečeno, da sprememba baze povzroči spremembo v bazi? Ne. To bi bilo nekoherentno blebetanje.

Kapitalizem temelji na kapitalističnem načinu produkcije; socializem temelji na socialističnem načinu produkcije. Če obstaja še neka tretja, vmesna družbena oblika, kakšen je potem *njen* način produkcije? Kapitalizmu vlada zakon vrednosti (kot ga je definiral Marx) in z njim povezani ekonomski imperativi, ki so specifično kapitalistični, medtem ko socializmu ne. Kaj pa neki tretji, vmesni družbi? Ji vladajo ti specifično kapitalistični zakoni in imperativi ali ne?

Če je odgovor, da prehodni družbi ti imperativi vladajo le *delno*, naj potem vprašam: ali je ženska, ki nosi majhen zarodek le *delno* noseča? Logika kapitala je totalizirajoča. Zgodovinski neuspehi državnih kapitalizmov in socialnih držav so pokazali, da ti niso bili sposobni kontrolirati te logike, saj podre vse kitajske zidove in ustvarja svet po svoji podobi. V procesu preobrazbe kapitalizma v socializem si gotovo lahko predstavljam neko nestabilno in spremenljivo stanje, v katerem kapitalistični ekonomski zakoni in imperativi še niso bili povsem odpravljeni. Ne morem pa si predstavljati *neko tretjo vrsto družbe*, v kateri kapitalistični zakoni in imperativi obenem delujejo in ne delujejo.

Ne trdim, da se mora vse spremeniti naenkrat. Ne zanikam tega, da morajo biti nekatere spremembe postopne. Moja poanta je vse prej v tem, da »prehodna družba« ni koherenten marksovski koncept. Ne pomaga nam razumeti in privzeti perspektivo revolucionarne družbene preobrazbe, ki jo je zagovarjal Marx, ampak gre na škodo tovrstnim naporom.

PROTI FETIŠIZMU IDENTITET

Primož Krašovec

Prvotna akumulacija in nastanek delavskega razreda

Količina in ostrina razprav tako o razmerju med razredom, raso in spolom v kapitalizmu kot o političnih implikacijah tega razmerja ter hkratna »avtističnost« obeh strani (»ekonomsko deterministične« in »identitetne«) kažeta na to, da so se te teoretsko in politično sprva izjemno produktivne razprave na neki točki zataknile in namesto v celostni kritični teoriji družbene dominacije v kapitalizmu rezultirale v striktni delitvi akademskega in političnega terena, ki ga je mogoče občasno premostiti le z »dodajanjem«. Tako malomeščanski levičarski intelektualci živimo nekakšno simulacijo komunizma – zjutraj se ukvarjamo z vrednostno formo, zvečer s »kaj delati«, vmes pa gremo na Pride. Teoretska nezdružljivost političnih pozicij, ki izhajajo na eni strani iz razredne, na drugi pa iz »identitetne« dominacije, se kompenzira z deklaracijami politične »odprtosti«. Levica 21. stoletja mora biti pluralna, odprta in vključujoča, zato poskuša vase vključiti tudi družbene boje, ki presegajo boj proti kapitalizmu (če tega definiramo v striktno ekonomskih okvirih), torej boje proti spolni, heteroseksualni, rasni in etnični dominaciji, pri čemer pa pogosto ne ve, kaj z njimi početi, zato ti boji ostajajo obrobni in/ali prepuščeni liberalnim političnim ideologijam in metodologijam (boj za človekove pravice in priznanje, pravni boji, politike identitet).

Ali je mogoče boje, ki se v liberalni ideologiji imenujejo identitetni, in

načine družbene dominacije, ki izhajajo iz spola in rase, organsko vključiti v kritiko politične ekonomije, ne da bi zato morali postati postmarksisti in opustiti koncept razrednega boja?[1] Ali so ti boji, kot trdi Wood, sicer pomembni, a »v zadnji instanci« sekundarni, saj lahko kapitalizem načeloma prenese spolno in rasno enakost, medtem ko ga lahko zlomi le organiziran boj delavskega razreda, katerega enakost bi pomenila konec eksploatacije in s tem tudi konec kapitalizma kot takega?[2] Ali so ženski in rasni boji res le partikularni »dodatek« edinemu dejansko emancipatornemu in univerzalnemu boju, boju za proletarsko samoemancipacijo? Jih moramo zato (če govorim s perspektive marksistične teorije in komunistične politike) iz strpnosti in politične korektnosti sicer tolerirati, v politični praksi pa vseeno postaviti v oklepaj? Gre pri tem za razmerje med politično primarnimi boji v »ekonomski bazi« v nasprotju z drugotnimi boji v pravno-politično »nadzidavi«, kjer ukinitev mezdnega (oziroma kapitalskega) odnosa šele omogoča vse ostale, domnevno partikularne družbene emancipacije?

Nerešenost navedenih vprašanj pomeni, da se polemike o razrednem in manjšinskih vprašanjih ne premaknejo iz mrtve točke medsebojnega obtoževanja – marksizmu se očita ekonomski, kulturnim in postkolonialnim študijam pa diskurzivni/kulturni redukcionizem. Pri tem drži, da liberalni/NGO feminizem in antirasizem ne znata pojasniti ekonomskega vidika spolne in rasne dominacije v kapitalizmu (tj. razlik v plačah, načinu in pogojih dela, hipereksploatacije migrantskih delavcev, kriminalizacije neformalne ekonomije) in da naivno verjameta, da jih je mogoče odpraviti s pravnim bojem za priznanje in proti »diskriminaciji«. Četudi za hip predpostavimo, da bi pravni boj lahko bil uspešen – ali kapitalizem res postane ok, če je v upravah podjetij polovica žensk in v zaporih polovica belcev? Po drugi strani večina sodobnega marksizma ni sposobna pojasniti ali pa se sploh ne ukvarja s tistimi oblikami družbene dominacije v kapitalizmu, ki presegajo klasične oblike ekonomske dominacije (eksploatacija, realna subsumpcija, strukturna prisila k mezdnemu delu), ter s kulturnimi in diskurzivnimi razsežnostmi kapitalistične ekonomske dominacije same. Podrazvitost sodobne marksistične teorije ideologije (vsaj če jo primerjamo s sofisticiranimi teorijami vrednosti, kriz, finančnega sistema ali tehnološkega razvoja kapitalizma) in prehod sprva marksističnih kulturnih študij v poststrukturalizem sta le dva značilna in simptomatična primera te šibkosti sodobne kritike politične ekonomije. Striktna delitev teoretskega terena in političnih prioritet med marksizmom/komunizmom na eni strani ter poststruktu-

1 Kot to storita Ernesto Laclau in Chantal Mouffe v *Hegemoniji in socialistični strategiji* (Analecta, Ljubljana 1987). Za marksistično kritiko *cf*. Ellen Meiksins Wood, *The Retreat from Class*, Verso, London 1998.

2 Ellen Meiksins Wood, »Capitalism and Human Emancipation: Race, Gender, and Democracy«, v: *The Socialist Feminist Project*, ur. Nancy Holmstrom, Monthly Review Press, New York 2002, str. 277–292.

ralizmom/identitetnimi politikami na drugi je sicer razumljiva, a zato nič manj problematična ter omejujoča za obe strani, tako v teoriji kot v politiki.

Razredne in manjšinske boje je mogoče teoretsko integrirati in politično postaviti na isto raven le tako, da pokažemo, da manjšinski boji niso nič manj »bazični« in nič manj univerzalni od razrednih. Ker poststrukturalistična teorija, ki se odreka konceptu razrednega boja in ki ne verjame ne v univerzalne oblike družbene dominacije ne v univerzalno politiko emancipacije, za to ni uporabna, bomo to poskusili izpeljati znotraj teoretskega horizonta kritike politične ekonomije. Pri tem nam ne gre za dobronamerno pluralistično »dodajanje« identitetnih »vprašanj« ali za dokazovanje lastne »odprtosti« ali »vključujočnosti« – problem in hkrati naša osnovna motivacija je v tem, da kritika politične ekonomije brez vključitve rasne in spolne dominacije ostaja teoretsko nepopolna in politično naivna; ker ni kritika kapitalistične družbe kot celote, temveč le njene ekonomske razsežnosti (kakor je »ekonomsko polje« definirano v meščanskih družbenih teorijah), ostaja le alternativna ekonomska teorija.[3]

Začnimo z (re)definicijo razreda, ki je na prvi pogled trivialna, a v sodobnem družboslovju vse prej kot neproblematična. Natančneje, začnimo z definicijo proletariata kot sodobnega, kapitalističnega razreda. Kako in v kakšnih družbenih pogojih se proletariat zgodovinsko vzpostavi kot razred? Kapitalizem ni prva razredna družba v zgodovini. O obstoju eksploatacije in razredov ter o razrednem boju lahko govorimo v vseh družbah oziroma načinih produkcije, v katerih obstaja presežni produkt in v katerih si ta presežni produkt prisvaja in z njim upravlja določena skupina ljudi, ki sama ni neposredni producent (kot denimo fevdalna aristokracija v Evropi, višje kaste v Indiji ali državni uradniki v predmoderni Kitajski). A razredna delitev v kapitalizmu je vseeno zgodovinsko specifična in se pomembno razlikuje od vseh predhodnih oblik razredne dominacije. Enako velja za proletariat kot razred. Kaj je tako posebnega in revolucionarnega v kapitalistični družbeni formi razredne dominacije? Pri odgovoru na to vprašanje nam lahko pomaga kratek zgodovinski pregled obdobja tako imenovane prvotne akumulacije.

Ker nam ne gre za izčrpen zgodovinski prikaz predzgodovine kapitalizma, temveč le za izpostavitev nekaterih osnovnih prvin zgodovinske specifičnosti razredne dominacije v kapitalizmu, lahko nekoliko poenostavimo[4] in rečemo, da je značilnost predkapitalističnih družbenih form razredne

3 Dora Levačić, »Nepodnošljiva lakoća društvene reprodukcije«, v: *Zarez*, št. 361, dostopno prek interneta: http://www.zarez.hr/clanci/nepodnosljiva-lakoca-drustvene-reprodukcije (3. december 2013).

4 Za bolj teoretsko in zgodovinsko sofisticiran pregled *cf*. Jairus Banaji, *Theory as History*, Brill, Leiden 2010, glede prvotne akumulacije pa Michael Perelman, *The Invention of Capitalism*, Duke University Press, Durham 2000.

dominacije uporaba odkritega nasilja oziroma prisile. Značilen primer je pobiranje desetine pridelka v fevdalizmu. Tako obseg presežnega produkta kot proces njegove apropriacije sta odkrita in neposredno vidna – biriči se preprosto pojavijo in odvzamejo kmetom deset odstotkov pridelka. S kmeti, ki se temu uprejo, biriči obračunajo z orožjem. »Stopnja eksploatacije« (razmerje med presežnim produktom in pa produktom, ki kmetom ostane za lastno vsakdanjo »potrošnjo«) je fiksna in politično določena, pogoj zanjo pa je politična dominacija aristokracije. Kar zadeva ideologijo, je razredno razmerje v fevdalizmu transparentno – povsem očitno in razvidno je, kdo pripada aristokraciji in kdo razredu kmetov –, a mistificirano (njegov obstoj se upravičuje z religioznimi razlagami in domnevno čistostjo krvi aristokracije), obenem pa se ne določa in izvaja ekonomsko, temveč politično (politična moč aristokracije ji omogoča izkoriščanje kmetov). Zato je ideološki boj razsvetljenstva kasneje usmerjen predvsem proti religioznim mistifikacijam – kot tak pa je za teorijo ideologije v kapitalizmu povsem neuporaben.

Začetek kapitalizma v Evropi zgodovinsko sovpada z dvema prelomnima družbenima procesoma: obsežnimi »privatizacijami« zemlje na eni strani ter s kolonialnim osvajanjem in plenjenjem na drugi (k drugemu in k »izumu rase« se še vrnemo). Omejimo se na značilni primer Anglije, ki ga opisuje tudi Marx: obsežne, prej poljedelstvu namenjene površine se »ogradi« in nameni gojenju ovac za potrebe tekstilne industrije. Kmetje, pregnani z zemlje, se ukvarjajo s postopaštvom, krivolovom, krošnjarjenjem in drobnim kriminalom, sčasoma pa migrirajo v mesta in postanejo delovna sila za razvijajočo se industrijo.[5] S tem nekdanji kmetje postanejo dvojno svobodni – po eni strani se osvobodijo družbenih vezi osebne odvisnost in neposredne politične dominacije, značilnih za fevdalizem, ter postanejo svobodni pravni subjekti; po drugi strani pa so osvobojeni tudi neposrednega dostopa do produkcijskih sredstev (ki so jih prej predstavljala zemlja in poljedelska orodja). Novonastali proletarci imajo torej hkrati pravico, da po lastni presoji in svobodni odločitvi začnejo delati v tovarnah, obenem pa so v to odločitev eksistenčno prisiljeni, saj bi kot ločeni od produkcijskih sredstev, s tem pa tudi od življenja, ki bi bilo neodvisno od mezdnega dela, sicer umrli od lakote. Krvavi proces te dvojne »osvoboditve« kmetov in nastanka sodobnega proletariata ob zori kapitalističnega produkcijskega načina se imenuje »prvotna akumulacija«.

Prevrtimo čas naprej, v razviti kapitalizem, in poglejmo, kako se kapitalistični družbeni formi razredne dominacije in eksploatacije razlikujeta od predkapitalističnih. Prvič, vključitev v mezdno razmerje je (vsaj pravno-formalno) prostovoljna in svobodna odločitev, ki torej ni (več) stvar

5 *Cf*. Karl Marx, *Kapital. Kritika politične ekonomije. Prvi zvezek*, Sophia, Ljubljana 2012, str. 585–623.

političnе prisile in spremljajočih groženj z neposrednim nasiljem. Razredna dominacija v kapitalistični družbi je neosebna, objektivna in abstraktna (tiha prisila tržnih odnosov). Drugič, delo oziroma produktivna človeška dejavnost (»produktivna« za zdaj še v pomenu produkcije uporabnih vrednostih oziroma ljudem koristnih produktov) v kapitalizmu ni (več) vezana na neposredno zadovoljevanje lastnih potreb ali potreb skupnosti. Produkcija in potrošnja se ločita, med obema, kakor tudi med posameznikom in produkcijskim procesom, pa mediira trg. V kapitalizmu ljudje delajo za mezdo, ki jo kasneje na trgu zamenjajo za potrošne dobrine. Osnovna motivacija za produktivno človeško dejavnost tako ni (več) ta dejavnost sama, temveč kasnejša denarna potrošnja. Tretjič, eksploatacija je v kapitalizmu nevidna. Ker delavec spontano vidi mezdo kot plačilo za svoje (konkretno, opravljeno) delo in ne kot plačilo za začasen najem svoje delovne sile (oziroma zmožnosti za delo), je videti, kot da je njegovo delo, v kolikor mezda ustreza zgodovinsko-moralno določeni vrednosti njegove delovne sile, pošteno poplačano.[6]

Delavec v produkcijski proces ne vstopa zato, da bi ustvarjal presežno vrednost, temveč zato, da bi si z mezdo omogočil preživetje izven njega, zato mu (če se v prostem času ne ukvarja z marksistično teorijo) tako obstoj presežne vrednosti kot družbeno dejstvo eksploatacije v kapitalizmu ostajata nevidna. Enako je s perspektive kapitalista – tudi ta ve samo to, da se vrednost v produkcijskem procesu poveča glede na prvotno investicijo, a računovodsko beleži le profite, ne pa tudi presežne vrednosti, povečanje vrednosti pa spontano pripisuje mističnemu značaju kapitala. Ne delavec ne kapitalist ne vesta in tudi ne moreta vedeti, na kateri točki v delovnem dnevu delavec preneha delati zase in začne delati za kapitalista, torej je nevidna tudi stopnja eksploatacije, ki se določa »za hrbtom« tako delavcev kot kapitalistov.

To pomeni, da je v kapitalizmu neviden tudi obstoj razredov. Razlike v dohodkih in bogastvu med posamezniki in družbenimi skupinami so sicer očitne, a brez teorije in z golim zanašanjem na vsakdanjo družbeno percepcijo jih lahko pojasnimo le kot diferencialne nagrade za neenak trud in sposobnost v meritokratski družbi enakih možnosti (apologetski pogled) ali kot rezultat pohlepa in korupcije »elit« (»kritični« pogled). Prelomna družbena inovacija in revolucionarna novost kapitalizma glede na predhodne produkcijske načine je, da v njem razredna dominacija in razredni boj nista neposredno empirično vidna. Eksploatacija tudi delavcem samim (večinoma) postane vidna le v primerih hipereksploatacije ali nesvobodnega dela (v azijskih »sweatshops« ali na gradbišču v Stožicah), ko delavci niso svobodni

6 Michael Heinrich, *An Introduction to the Three Volumes of Marx's* Capital, Monthly Review Press, New York 2012, str. 144, 184.

pravni subjekti in so tako ali drugače osebno odvisni od delodajalcev[7] ali ko so plačani pod vrednostjo svoje delovne sile in s svojimi mezdami ne morejo preživeti. A eksploatacija obstaja, četudi so delavci pošteno plačani in imajo visok standard – višanje standarda vsakdanje potrošnje ne pomeni, da eksploatacija izginja ali da prehajamo v postindustrijsko družbo, v kateri smo vsi srednji razred in je razredni boj stvar preteklosti.[8] Če je splošna družbena produktivnost dovolj visoka, lahko višanje mezd poteka hkrati s povečevanjem stopnje eksploatacije. A višji ko so delavski materialni standard, stopnja zaposlenosti in obseg državnih socialnih storitev, močnejša je iluzija, da razredni boj in eksploatacija ne obstajata več, iz česar izvira tudi sociološki mit srednjega razreda.

Družbena reprodukcija in reprodukcija (kapitalistične) družbe (ter spol)

Kako torej glede na vse težave, ki jih povzroča zgodovinsko specifična nevidnost razredne dominacije v kapitalizmu, definirati delavski razred? Klasična definicija – delavski razred sestavljajo tisti, ki so eksploatirani po kapitalu – je preozka, saj vključuje le produktivne delavce, se pravi tiste, ki v produkcijskem procesu neposredno producirajo novo vrednost. Razlika med produktivnim in neproduktivnim delom je pomembna le za kapitaliste, ki lahko na tej podlagi organizirajo produkcijski proces tako, da (s previsokim številom neproduktivnih delavcev) ne ogrozijo svojih profitov, ne pa tudi s stališča samih delavcev. Delavci so ne glede na to, ali v nekem podjetju delajo na produktivnem ali neproduktivnem delovnem mestu, podvrženi enaki disciplini, strukturni eksistenčni prisili k mezdnemu delu in podreditvi objektivnemu/abstraktnemu načinu družbene dominacije. Čeprav v nekoliko manjši meri, podobno velja za delavce v »javnem sektorju« (šolstvu, zdravstvu, sociali, državni administraciji) – četudi ne sodelujejo neposredno v procesu produkcije, producirajo družbene in administrativne pogoje, ki ta proces šele omogočajo, zato se specifične značilnosti dela v kapitalizmu prenašajo tudi na »sektorje«, ki so v celoti neproduktivni, kar je razvidno tako iz nenehnih poskusov uvajanja »novega javnega upravljanja« (se pravi imitacije poslovnih načinov dela in upravljanja) kot iz rezov in varčevalnih ukrepov v času krize.

Delitev na produktivne in neproduktivne delavce oziroma na neposredno eksploatirane delavce in pa delavce, ki so plačani iz davčne prerazde-

7 Tom Brass, »Capitalist Unfree Labour: A Contradiction?«, v: *Critical Sociology*, 35. zv., št. 6, str. 743–765.

8 Heinrich, *An Introduction*, str. 119-120.

litve presežne vrednosti, ki jo ustvarijo drugi, torej ni odločilna za definicijo delavskega razreda. Obenem pa je tudi politično sumljiva – če v delavski razred štejemo le »prave«, neposredno eksploatirane in produktivne delavce, s tem že pristanemo na videnje neproduktivnih dejavnosti kot »parazitskih«, tako pa od konceptualne delitve, ki nam pomaga videti golemu očesu neviden proces produkcije vrednosti v kapitalizmu,[9] preidemo k moralni delitvi, ki produktivne delavce vrednoti višje kot neproduktivne, pa čeprav je neproduktivno delo pogoj reprodukcije produktivnih dejavnosti, ki drugače sploh ne bi mogla potekati. Izhajati iz eksploatacije kot ključne težave kapitalizma tudi politično ni najbolj produktivno. V kapitalizmu eksploatacija ni kraja – delovna sila je (običajno) plačana po svoji vrednosti. Mezdno razmerje *je* razmerje ekvivalentne menjave, četudi delavci v procesu produkcije proizvedejo več vrednosti, kot je vredna njihova delovna sila.[10] Problem ni v tem, da bi bili delavci v procesu produkcije oškodovani ali da bi morala mezda biti ekvivalent vse ustvarjene vrednosti in ne le vrednosti delovne sile. V kapitalizmu je problem v tem, da razpolaganje s presežki ni demokratično, temveč si presežno vrednost zasebno apropriirajo kapitalisti. Z drugimi besedami, problem niso presežki kot taki ‑ tudi v komunistični družbi bi obstajali presežki, nujni za organizacijo procesa družbene reprodukcije,[11] in vrnitev vse vrednosti individualnim delavcem, ki jo ustvarjajo, bi pomenila le družbeno in zgodovinsko stagnacijo.[12]

Teoretsko in politično bolj produktivna definicija delavskega razreda bi bila: to so vsi tisti, ki so eksistenčno odvisni od mezdnega dela in s tem strukturno prisiljeni vanj. To pomeni veliko večino prebivalstva kapitalističnih družb, pri čemer ni odveč poudariti, da je razred koncept, ki opisuje določena družbena razmerja, da torej pri definiciji razreda ne gre za prešteVanje in razvrščanje empiričnih posameznikov, temveč za poskus teoretske anatomije kapitalistične družbe. A tudi ta definicija je še vedno nepopolna. Namreč, če ne pristajamo na protestantsko delovno etiko ali na metodološki individualizem, ni nobenega razloga, da bi pri definiciji razreda izhajali iz neposredne povezanosti s procesom mezdnega dela na individualni ravni. Posamezniki, ki niso neposredno vključeni v mezdno delo (denimo upokojenci), niso od njega nič manj eksistenčno odvisni, le da se ne preživljajo neposredno z (lastno individualno) mezdo, temveč živijo od svojega preteklega dela. Enako velja za prejemnike nadomestila za brezposelnost. Poleg

9 Izak Iljič Rubin, *Essays on Marx's Theory of Value*, Black Rose Books, Montreal 1990, str. 259–275.

10 Heinrich, *An Introduction*, str. 96.

11 Karl Marx, »Kritika gothskega programa«, v: Karl Marx in Friedrich Engels, *Izbrana dela v petih zvezkih*, IV. zv., Cankarjeva založba, Ljubljana 1968, str. 489–494.

12 Loren Goldner, »Social Reproduction for Beginners: Bringing the Real World Back In«, dostopno prek interneta: http://home.earthlink.net/~lrgoldner/socreprod.html (3. december 2013).

tega so tudi prejemniki socialne pomoči eksistenčno odvisni od mezdnega dela, le da ga (trenutno) ne opravljajo sami. Osnovna vez, ki proletariat kot razred priklepa na kapital, je eksistenčna odvisnost od in strukturna prisila k mezdnemu delu, ki se konkretno manifestira na različne načine (denimo kot prisilna odvečnost v primeru brezposelnosti), a ti načini za definicijo razreda niso odločujoči. Mezdno delo delavskega razreda kot celote je pogoj za njegovo preživetje, ne glede na to, ali je v primeru posameznikov dostop do mezde posreden ali neposreden, oziroma ne glede na to, ali gre v individualnih primerih za eksistenčno odvisnost od svojega ali tujega mezdnega dela.

Ta definicija razreda je tako široka, da deluje že skorajda kot totalna – so torej delavci vsi, ki niso kapitalisti ali rentniki? Sta spol in rasa le notranji delitvi delavskega razreda? So ženske le polovica delavskega razreda z drugačnimi reproduktivnimi organi, gre torej pri razlikah v plačah ipd. le za posebne primere »diskriminacije«, ki jih je mogoče reševati v okviru splošnega razrednega »vprašanja«? Tako je videti le, če sicer razširimo definicijo razreda, a obenem izenačimo kapitalistično družbo s procesoma oziroma sferama produkcije in cirkulacije. A kapitalistična družba obsega več kot le družbene procese produkcije in reprodukcije kapitalskega razmerja (kar vključuje delovanje finančnih trgov in bank, industrijsko produkcijo, komercialne storitve, oglaševanje in vsakdanjo potrošnjo, širitev trgov in nove investicije, izgradnjo in vzdrževanje industrijske in storitvene infrastrukture, znanstveni in tehnološki razvoj za komercialne namene …). In spol in rasa se formirata ravno v družbenih sferah, ki niso neposredno povezane s produkcijo in cirkulacijo in ki ostajajo izven dometa večine marksističnih analiz. Katere so te družbene sfere? Kako se producirajo in reproducirajo?

Prva je sfera družbene reprodukcije. Ko na tem mestu govorimo o družbeni reprodukciji, s tem ne mislimo reprodukcije kapitalskega krogotoka (D – B – D'), temveč vse spremljevalne in podporne dejavnosti, ki jo omogočajo, a niso neposredno produktivne (v pomenu produkcije vrednosti) in so institucionalno in prostorsko ločene od sfer družbene produkcije in cirkulacije. Kot smo že omenili, se kapital kot samopovečujoča se vrednost deloma reproducira sam – del presežne vrednosti je namenjen posodobitvi proizvodnih tehnologij, investicijam v širjenje proizvodnih zmogljivosti, vzdrževanju in obnovi obstoječih zmogljivosti, najemu nove delovne sile, prebojem na nove trge itn. A obstajajo investicije, ki so za razširjeno reprodukcijo sicer nujne, a za posamezne kapitale hkrati preobsežne (bodisi absolutno – zanje preprosto nimajo dovolj denarja – bodisi relativno, ko so sicer finančno dostopne, a bi zmanjšale stopnjo profitov pod sprejemljivo raven). Gre predvsem za investicije v materialno infrastrukturo (transport, energe-

tika) in v reprodukcijo delovne sile (zdravstvo, šolstvo, kultura, sociala).[13] Te dejavnosti nase (večinoma) prevzamejo država in gospodinjstva. Državno upravljanje družbene infrastrukture nas tu ne zanima, zato se bomo osredotočili le na proces reprodukcije delovne sile.

Reprodukcija delovne sile obsega dejavnosti, ki so nujne za to, da se delavci vsako jutro v službi pojavijo zdravi (zdravstvo), ustrezno usposobljeni (šolstvo) in ustrezno motivirani za delo (kultura). Hkrati mora odpraviti poškodbe, ki so posledica dela, in delu delavskega razreda, ki ni neposredno vključen v mezdno razmerje, omogočiti, da v vmesnem času ne umre od lakote (sociala). Poleg tega je za reprodukcijo delovne sile nujna še vrsta drugih aktivnosti, kot so kuhanje, skrb za otroke, čiščenje stanovanja in pranje oblek, ki niso del vrednosti delovne sile (ta je enaka vrednosti blag, ki jih delavci potrebujejo za preživetje izven tistih javnih storitev, ki so dostopne brezplačno). Te aktivnosti same nimajo družbeno priznane vrednosti, ne štejejo kot delo, niso del mezdnega razmerja in kot take tudi niso plačane. To so hkrati tudi ženska opravila, in prva, še nepopolna in približna definicija ženske v kapitalizmu bi bila: tista, ki reproducira delovno silo izven mezdnega razmerja.

A pri spolni delitvi dela v kapitalizmu ne gre zgolj za konkretna opravila. Sfere (nemezdne) reprodukcije ne moremo določiti zgolj glede na konkretne, materialne značilnosti posameznih reproduktivnih opravil. Te značilnosti so namreč zgodovinske kontingentne, delitev na produktivno in neproduktivno delo ter na mezdno delo in izvendelovne družbene aktivnosti pa je neodvisna od njih. Na primer, skrb za otroke je lahko neplačana aktivnost same matere ali neproduktivno mezdno delo zasebne varuške ali neproduktivno mezdno delo vzgojiteljice v javnem vrtcu ali produktivno mezdno delo vzgojiteljice v komercialnem zasebnem vrtcu. Podobno velja za kuhanje ali pranje oblačil, kar pomeni, da gre pri tem za družbene odnose in ne za konkretne dejavnosti kot take.[14] Ta ali ona dejavnost reprodukcije delovne sile se lahko kadar koli mehanizira ali pa preide iz gospodinjstva v javne institucije ali na prosti trg komercialnih storitev. A del aktivnosti, potrebnih za reprodukcijo delovne sile, vseeno ostaja »skrit« oziroma družbeno neviden – deloma zato, ker poteka vzporedno z (materialno in simbolno) družbeno višje vrednotenimi aktivnostmi in tako ostaja predvsem v senci produktivnega mezdnega dela, deloma pa zato, ker kljub socializaciji reproduktivnih aktivnosti (na način prehoda v javne ali komercialne storitve) njihov del vedno ostaja v domeni doma oziroma gospodinjstva in se

13 Joachim Hirsch, »The State Apparatus and Social Reproduction: Elements of a Theory of the Bourgeois State«, v: *State and Capital*, ur. John Holloway in Sol Piccioto, Edward Arnold, London 1978, str. 57–107.

14 Maya Gonzalez, »The Logic of Gender«, *Endnotes*, št. 3, september 2013, dostopno prek interneta: http://endnotes.org.uk/articles/19 (3. december 2013).

pojmuje kot zasebna (in ne kot družbena) dejavnost.

Ženske so v kapitalizmu torej tiste, ki skrbijo za družbeno reprodukcijo, oziroma tiste, katerih družbeno (ne pa tudi nujno vrednostno) produktivne dejavnosti so omejene na sfero družbene reprodukcije oziroma reprodukcije delovne sile. To seveda ne pomeni, da so vse empirične ženske tudi matere in gospodinje ali da delajo kot učiteljice ali medicinske sestre - kot tudi vsi empirični pripadniki delavskega razreda niso nujno neposredno vključeni v mezdno delo. Pomeni pa to, da specifično kapitalistični način delitve na produkcijo in reprodukcijo ter organizacije razmerja med sferama produkcije (in cirkulacije) vrednosti ter reprodukcije delovne sile, producira (zgodovinsko variabilno ter kulturno in diskurzivno določeno) žensko kot atribut dejavnosti, vezanih na reprodukcijo delovne sile.

Feminizacija ne pomeni samo tega, da je v določenih dejavnostih in poklicih več žensk, temveč tudi to, da se te dejavnosti in poklici »feminizirajo« v pomenu slabše plačanosti in nižjega družbenega statusa, saj niso neposredno vezani ne na produkcijo vednosti ne na razvoj materialne družbene infrastrukture. Feminizacija je učinek v kapitalizmu strukturne in neizogibne podrejenosti družbene reprodukcije produkciji vrednosti, saj se dejavnosti reprodukcije delovne sile lahko financirajo le kot (so)uporaba mezd tistih, ki so neposredno vključeni v mezdno razmerje (reprodukcija znotraj gospodinjstev), ali kot davčna redistribucija dela presežne vrednosti (socializirana reprodukcija). Obseg in razvitost družbene reprodukcije sta strukturno odvisna od stopnje akumulacije kapitala – če se ta zmanjša, se poveča brezposelnost, znižajo se mezde in usahnejo davčni prihodki, kar pomeni, da se nujno zniža tudi obseg družbene reprodukcije. Spolna dominacija v kapitalizmu je rezultat tega neravnovesja med produkcijo in reprodukcijo – podrejeni, ženski spol je tisti, ki se v produkcijo vključuje pod slabšimi pogoji in selektivno (v kolikor se ta na določenih točkah prekriva z reprodukcijo) ter opravlja neplačani del reprodukcije.[15] Kapitalizem ne more prenesti spolne enakosti, saj ne more preseči strukturne podrejenosti reprodukcije produkciji. Če bi jo presegel, bi postal nekaj drugega kot kapitalizem.

A zakaj ženskost oziroma obsojenost na reproduktivne dejavnosti doleti ravno nosilke ženskih reproduktivnih organov? Oziroma, kako to, da se ženski družbeni spol pripenja ravno na ženski biološki spol? Verjetno ne zato, ker bi bile nosilke maternic bolj čuteče, čustvene, ljubeče in skrbne od nosilcev penisov – to je prej učinek družbenega pripisovanja spolov kot pa njegov vzrok. Gre za to, da so ženske kot tiste, ki lahko zanosijo in imajo otroke, strukturno in nujno manjvredne kot mezdne delavke. A hkrati ne gre za to, da bi bil trg delovne sile »diskriminatoren« - ravno zato, ker je trg

15 Martha E. Gimenez, »Capitalism and the Oppression of Women: Marx Revisited«, v: *Science & Society*, št. 1, januar 2005, str. 16.

delovne sile, tako kot vsi trgi, prostor »enakih možnosti«, »nagrajevanja po zaslugah«, pravne enakosti in meritokracije, so ženske v njem sistemsko in sistematično postavljene v podrejeni položaj. Namreč, vsak racionalen delodajalec bo dal prednost delavcem, na katere lahko dolgoročno računa (to je še posebej pomembno pri poklicih, ki zahtevajo višjo kvalificiranost – in ki so zato višje plačani –, kjer delavci niso zlahka nadomestljivi in jih zato delodajalci vidijo kot dolgoročne »investicije«) in ki so mu dostopni čim večji del dneva.

Delavka, ki lahko potencialno zanosi in odide na porodniški dopust, nato pa večji del svojih popoldnevov in večerov namenja skrbi za otroke, je s stališča delodajalca, ki presoja povsem racionalno in meritokratsko (oziraje se zgolj na to, kdo lahko zanj v danem času ustvari največ vrednosti), vedno slabša izbira, ne glede na to, ali dejansko zanosi ali ne. Že biološko dejstvo potencialne zanositve je za delodajalca dovolj, da ženske vidi kot »tvegano skupino«. Zato so ženske v kapitalizmu samodejno razvrščane na bolj prekarna in začasna delovna mesta, delajo za skrajšani delovni čas ter opravljajo manj zahtevna dela. Slabše niso plačane zato, ker bi imeli delodajalci »predsodke«, ki jih lahko odpravimo z »ozaveščanjem«, temveč zato, ker v produkcijskem načinu, ki temelji na neskončni produkciji in neskončni akumulaciji kapitala, že sama možnost nosečnosti za delodajalce pomeni tveganje, ki ženskam zbije vrednost njihove delovne sile.[16]

Ženska to postane na presečišču strukturne delitve na družbeno produkcijo in reprodukcijo, kjer je druga nižje vrednotena in podrejena prvi, ter načina organizacije družbene produkcije, ki zahteva neskončno razpoložljivost za spremenljive eksploatacijske potrebe. Tu se družbeni spol (potiskanje v sfero reprodukcije) in biološki spol (zmožnost zanositi in imeti otroke) združita v specifično kapitalistično formo ženskosti, ki je v mezdno razmerje vključena le napol in diferencialno, medtem ko mora opravljati večino dejavnosti reprodukcije delovne sile.

Družbena produkcija in reprodukcija odvečne populacije (ter rasa)

A tudi pogled, ki upošteva tako sfero družbene produkcije (in cirkulacije) kot sfero družbene reprodukcije, še ne izčrpa kapitalistične družbe kot celote – obstaja nadaljnja družbena sfera, sfera popolne družbene izključenosti, v kateri se producira in reproducira rasa.

16 Lise Vogel, »Domestic Labour Revisited«, dostopno prek interneta: http://bibliotecavirtual.clacso.org.ar/ar/libros/cuba/if/marx/documentos/22/Domestic%20Labor%20Revisited.pdf (3. december 2013).

A začnimo na začetku. Tako kot v primeru nastanka delavskega razreda nam lahko hiter zgodovinski pregled nastanka rase in spola pomaga razumeti tudi zgodovinsko specifičnost družbene forme, ki jo zadobita v kapitalizmu. Nastanek sodobnih družbenih form rase in spola zgodovinsko sovpada s procesom prvotne akumulacije. V primeru spola je bil ključen proces lova na čarovnice, ki je zlomil moč in avtonomijo žensk v predkapitalističnih družbah. In kar je morda najpomembnejše, uspel je uničiti predmoderne oblike kontracepcije in splava, torej nadzora nad biološko reprodukcijo, ki je prenehal biti skrivna veščina »čarovnic« in je postal domena moderne medicine oziroma ginekologije. Da bi se vzpostavil kapitalizem, ni bilo dovolj le nagnati moške v mesta, temveč je bilo vzporedno s tem treba ženskam odvzeti njihovo družbeno moč in jih zapreti v gospodinjstva.[17] Da bi bili zares povsem razpoložljivi za kapital, morajo biti (moški) delavci v resnici trojno svobodni – osvobojeni morajo biti tudi skrbi za lastno reprodukcijo (le v kapitalizmu sta procesa družbene produkcije in reprodukcije povsem in jasno ločena). Zgodovinska figura klasične gospodinje se formira istočasno s figuro klasičnega industrijskega delavca.

Po drugi strani pa se rasa zgodovinsko formira izven nastajajočega evropskega kapitalizma, v procesu kolonialnega osvajanja in plenjenja, ki sicer ni bilo neposredno del nastajajočega kapitalizma, je pa bilo njegov nujni pogoj, saj so kolonije predstavljale vir poceni hrane, surovin ter nesvobodne delovne sile (sužnjev in delavcev na prisilnem delu), nujnih za vzpostavitev kapitalističnega produkcijskega načina. Konceptualno oziroma ideološko se rasa pojavi kot stranski produkt »mračne strani« razsvetljenstva. Ko moderna znanstvena racionalnost nadomesti predhodne religiozne kozmologije, se podre tudi mit o skupnem izvoru človeštva, ki se pred razsvetljenstvom ne deli na (biološko določene) rase, temveč po religiozni pripadnosti. Tako suženjstvo kot imperialne širitve in osvajanja seveda obstajajo že veliko pred kapitalizmom, a se pred kapitalizmom ne upravičujejo s sklicevanjem na znanost in biološke razlike med ljudmi.

»Znanstvena« utemeljitev razlik med ljudmi izumi koncept rase, koncept empirično preverljivih, bioloških razlik med ljudmi, ki del človeštva reducirajo na stanje živalskosti oziroma človeku podobnih živali. To ni brez povezave z družbenimi spremembami, ki jih prinašata prvotna akumulacija in vzpostavitev sodobnih produkcijskih razmerij – tudi proletarci so na neki način reducirani na živalskost, saj ne morejo svobodno odločati o načinu organizacije družbene produkcije, v katero so vpleteni, intenzivnost dela pa jim onemogoča svoboden in razširjen razvoj svojih človeških zmogljivosti v prostem času (kolikor ga v zgodnjem kapitalizmu sploh imajo). A po drugi

17 *Cf*. Silvia Federici, *Caliban and the Witch*, Autonomedia, New York 2004.

strani so pravno svobodni, po dolgotrajnem boju pa si pridobijo vsaj državljanske pravice. V nasprotju s tem so tisti, ki so rasno označeni, reducirani na absolutno živalskost – gre za sužnje in nesvobodne delavce, ki so sicer lahko plačani, a ne morejo prosto prodajati svoje delovne sile in so osebno odvisni od »delodajalcev«, in ki nimajo nobenih političnih pravic.[18]

Že od samih zgodovinskih začetkov kapitalizma je rasa (oziroma rasizem kot proces družbenega pripisovanja rase) forma družbene dominacije, ki se veže na razmerje med notranjostjo in zunanjostjo kapitalistične družbe. Rasa označuje tiste, ki so zunaj, ki so, sociološko rečeno, družbeno izključeni. Ta delitev ni toliko (ali vsaj ne povsem) geografska, kot je družbena. Rasno razlikovanje in rasna dominacije delujeta deloma tudi na ravni fizičnega prostora – tudi v sodobnem kapitalizmu obstajajo države in celotne regije, denimo podsaharska Afrika, ki so izključene iz tehnoloških ter investicijskih tokov in (kot nekdanje kolonije) le vir poceni surovin, hrane in nesvobodne ali ne povsem svobodne delovne sile, potrebne za njihovo pridobivanje. A rasa obstaja tudi znotraj razvitega kapitalističnega sveta. Rasno označeni so denimo migranti iz »tretjega sveta«, ki so po obrobjih zaprti v azilne domove in centre za tujce ali pa prosjačijo v centrih evropskih velemest; Romi, ki živijo na robu ali izven formalne ekonomije; črnci v ameriških zaporih ali v getih deindustrializiranih ameriških mest; filipinske varuške na Japonskem in mehiški vrtnarji v ameriških predmestjih; bosanski delavci na slovenskih gradbiščih; Indijanci v ameriških rezervatih in kazinojih; staroselska plemena v Južni Ameriki … V perspektivi razmerij družbene dominacije so rasno označeni tisti, ki so (delno ali povsem) izven kapitalskega razmerja, tisti, ki niso neposredno vključeni ne v družbeno produkcijo ne reprodukcijo (oziroma vsaj ne v njen socializiran del – tudi rasno označene ženske skrbijo za otroke in gospodinjstva).[19]

V nasprotju s fetišističnimi »biološkimi« definicijami rase, po katerih določene biološke značilnosti posameznih »ras« določajo njihovo »kulturo«, delovno etiko ipd., je v resnici ravno obratno – forma družbene dominacije, ki temelji na (delnem ali popolnem) izključevanju iz produkcijskih (in reprodukcijskih) razmerij, določenim barvam kože vsili določeno kulturo življenja in dela. Za razumevanje delovanja rasne segregacije v kapitalizmu ni ključna povezava med biologijo in družbo, temveč logika družbenega izključevanja in dominacije, ki se »oprijema« razlikovanja na podlagi barve kože in drugih bioloških značilnosti.

18 Loren Goldner, »Race and Enlightenment I: From Anti-Semitism to White Supremacy«, dostopno prek interneta: http://home.earthlink.net/~lrgoldner/racel.html (4. december 2013); Loren Goldner, »Race and Enlightenment, Pt. II: The Anglo-French Enlightenment and Beyond«, dostopno prek interneta: http://home.earthlink.net/~lrgoldner/racell.html (3. december 2013).

19 Chris Chen, »The Limit Point of Capitalist Equality«, v: *Endnotes*, št. 3, september 2013, dostopno prek interneta: http://endnotes.org.uk/articles/22 (3. december 2013).

Kakšna je ta logika in kako deluje? Da bi odgovorili na to vprašanje, si moramo najprej ogledati logiko reprodukcije kapitalskega razmerja samega. Osnovni cilj kapitalističnega načina produkcije je akumulacija kapitala zaradi akumulacije same, neskončno povečevanje vrednosti. Del presežne vrednosti je treba po vsakem produkcijsko-cirkulacijskem ciklu reinvestirati in tako omogočiti nov, razširjen akumulacijski cikel. Da bi investirana vrednost lahko proizvedla več vrednosti, je na neki točki treba v proces vključiti svobodno in plačano delovno silo. Razširjena reprodukcija kapitalskega razmerja sicer pomeni tudi vključevanje vse večjega dela prebivalstva v mezdno delo, a notranja dinamika kapitalističnega razvoja hkrati vse več ljudi pušča ob strani. Namreč, tako za doseganje večje produktivnosti (in s tem konkurenčnosti) kot za uspešno disciplíniranje delavskega razreda je potrebno v procesu produkcije vse večji del živega dela nadomeščati s stroji. Razširjena reprodukcija kapitala lahko tako poteka hkrati s skrčeno družbeno reprodukcijo, ko vse več ljudi ostaja ob strani in niso (več) vključeni v mezdno delo ter ne predstavljajo le klasične »rezervne armade« delovne sile, temveč povsem odvečno populacijo.[20]

Ta odvečna populacija, ki ostaja ob robu ali povsem izven kapitalističnega družbenega razvoja, je specifično kapitalistična družbena forma rase, tj. družbena forma, ki jo producira sam kapitalizem in ki ni anahronističen preostanek predmodernih družbenih formacij ali rezultat »zakoreninjenih predstav« in predsodkov, temveč objektivno družbeno razmerje dominacije in segregacije. Vzemimo konkreten primer, ki morda najbolje ilustrira dinamiko in logiko specifično kapitalističnega razvoja družbene dominacije: družbeni položaj rasnih manjšin v ZDA. Vključevanje rasnih manjšin v sistem mezdnega dela po odpravi suženjstva je bilo vedno previdno in selektivno. Rasno označeni so tradicionalno opravljali najtežja in najslabše plačana dela, in šele po intenzivnem obdobju družbenih bojev v šestdesetih letih 20. stoletja so se začeli pojavljati tudi na bolje plačanih delovnih mestih in na uglednejših družbenih položajih. A ta napredek ni trajal dolgo – po veliki ekonomski krizi v sedemdesetih je v osemdesetih letih v ZDA sledil obrat nazaj v represivno in segregacijsko rasno politiko. Po obdobju tehnološko intenzivnega razvoja in hkratne deindustrializacije se rasne manjšine spet znajdejo izven mezdnega razmerja, a so kot rasa vseeno »formno določene« po kapitalu.[21] Rasno označeni namreč niso nič manj kot proletarci eksistenčno odvisni od dostopa do denarnih sredstev za preživetje, le da za razliko od proletarcev nimajo neposrednega dostopa do svobodnega mezdnega dela in do posrednih oblik državno organiziranega socialnega skrbstva (družbena mezda).

20 Endnotes, »Misery and Debt«, v: *Endnotes*, št. 2, april 2010, dostopno prek interneta: http://endnotes.org.uk/articles/1 (3. december 2013).

21 Chen, »The Limit Point «, brez paginacije.

V tej situaciji jim za preživetje preostaneta le neformalna, siva ekonomija in kriminal. Ker rasa ni del običajnih procesov družbene produkcije in reprodukcije, avtomatično postane ne le družbeni, temveč predvsem politični problem. Ker rasa, za razliko od delavskega razreda, ni zasebno upravljana po kapitalu, nadzor nad njo prevzame država. In ker ni podvržena tihi prisili tržnih odnosov, se za upravljanje rase in discipliniranje rasnih antagonizmov uporablja neposredno, odkrito nasilje.[22]

Če za primer ponovno vzamemo ZDA (čeprav tudi Francija ali Velika Britanija ponujata kopico zgledov): rast obsega zapiranja ter strogosti in represivnosti zaporniškega aparata ter pooblastil in nasilnosti policije je tam neposredno povezana s krčenjem možnosti dostopa do mezdnega dela, s prekarizacijo obstoječega mezdnega dela ter s krčenjem obsega socialnih pravic in družbene mezde. Kratko obdobje poskusov »rasne integracije« se je izteklo v pospešeno produkcijo rase in rasnih antagonizmov ter v množično zapiranje rasno označenih. V nasprotju z ideologijo »vitke države« se moč, pooblastila in obseg države v neoliberalnem obdobju povečajo, predvsem v njenem represivnem delu – zmanjša se le obseg socialnega dela in odgovornosti države. Hkrati se zaostrijo pravne definicije kriminala – mnogi prekrški se po novem obravnavajo kot zločini in mnoge dejavnosti, značilne za življenje v velemestnih getih, se na novo kriminalizirajo. Pravo v svoji veličastni nevtralnosti in enakosti tudi v tem primeru tako bogatim kot revnim prepoveduje spati pod mostom. Zapori v ZDA v nekem trenutku postanejo posebna vrsta socialnih stanovanj, kar ni cinična opazka, temveč realen opis državnih prioritet v zadnjih dveh desetletjih, ko investicij v socialna stanovanja skorajda ni več, medtem ko se ves čas gradijo novi zapori. Način življenja rase na družbenih marginah se kriminalizira, podvrže nenehnemu policijskemu nadzoru in v veliki meri preseli v zapore. Tako prostorska segregacija rase v geta kot novo veliko zapiranje imata enako družbeno funkcijo – narediti državno nasilje kot osnovo družbene produkcije rase oziroma rasne dominacije in segregacije za nevidno. Produkcija rase se z vzponom neoliberalnih »socialnih« politik skrije v »temačno podzemlje« velemestnih getov in zaporov.[23]

Ta – nova – rasa je za razliko od zgodnjekapitalističnih sužnjev in kolonialno podjarmljenih ljudstev dejansko kapitalistična rasa oziroma forma rase, ki ustreza razvitemu kapitalizmu, tako kot je sodobna forma ženskosti spol, ki ustreza razvitemu kapitalizmu, za razliko od figure v gospodinjstvo zaprte ženske, ki se formira po lovu na čarovnice. Medtem ko razvito družbeno formo rase producirata in upravljata neposredno državno nasilje in represija, se sodobna forma spola producira in upravlja na presečišču mikropolitike gospodinjstva (kjer je osebno politično) in socialne politike države. Obe formi državnega upravljanja družbene dominacije se srečata v primeru rasnih gospodinjstev, ko je odrasli moški član v zaporu, medtem ko se mora mati samohranilka spopadati s socialnimi institucijami za mizerno denarno socialno pomoč.

Izključitev rase iz družbene produkcije oziroma njena ločitev od dostopa do mezdnega dela ni absolutna, tako kot tudi ženske niso reducirane le na reprodukcijo, ki se izvaja v gospodinjstvih. A medtem ko je dostop žensk do mezdnega dela večinoma omejen na socializirano reprodukcijo, ki vseeno še ustreza merilom običajnega mezdnega dela, je rasi dostopno mezdno delo nesvobodno. Rasa se v mezdno delo lahko vključi le na načine, ki ne ustrezajo klasični definiciji »dvojne svobode« delavca. Rasa tako dela na črno, plačana je »na roko«, kot migrantski delavci brez papirjev in državljanskih pravic, kot osebni služabniki, vrtnarji, sobarice in varuške, kot prostitutke, kot delavci in delavke v »sweatshops«. Za naštete oblike mezdnega dela je značilno, da delavci niso svobodni, da delajo prisilno in v razmerju osebne odvisnosti, da nimajo ne delavskih ne socialnih pravic in tudi ne pravice do prostega razpolaganja s svojo delovno silo kot svojo zasebno lastnino.[24] To seveda ne pomeni, da prav nihče, ki nosi biološke zaznamke »črnskosti«, ni običajni mezdni delavec (ali celo šef ali višji državni uradnik), a v trenutku, ko mu uspe pobegniti družbeni sferi izključenosti iz mezdnega razmerja, pobegne tudi rasi, ni več pripadnik rase.

Za razliko od spola, kjer je ženskost vedno razlog za sumničavost in previdnost delodajalcev in kjer je pripenjanje družbene dominacije na določene biološke značilnosti precej togo, je vez med raso kot odnosom družbene dominacije in biološkimi značilnostmi, na katere se pripenja, nekoliko bolj »fleksibilna« in se ne prekriva vedno – ravno tako kot se lahko posamezni črnci prebijejo v svet mezdnega dela, lahko tudi posamezni belci zdrsnejo v revščino in popolno družbeno izključenost ter tako postanejo del rase. Biološki zaznamki rase so zgodovinsko precej spremenljivi. Irci, denimo, so v zgodovinskem obdobju industrijske revolucije, ko so bili revni in družbeni izključeni, veljali za posebno raso, a so se kasneje ponovno priključili svetu belstva; medtem ko denimo Španci v Evropi, kjer so družbeno vključeni, veljajo za del bele rase (in kot taki marljivo zapirajo in preganjajo migrante iz severne Afrike), so špansko govoreči ljudje v ZDA posebna rasa, pa čeprav se njihova količina pigmenta v koži ne razlikuje bistveno od tistih v Evropi. Produkcija in reprodukcija rase niti ni nujno vezana na biološke razlike – njihovo mesto lahko, kot v primeru »rasizacije« Judov, zasedejo tudi kultur-

22 *Ibid*.

23 *Cf*. Loic Wacquant, *Punishing the Poor*, Duke University Press, Durham 2009.

24 *Cf*. Brass, »Capitalist Unfree Labour«.

ne značilnosti. Tako kot razred in spol tudi rasa ni stvar, temveč družbeni odnos, ki določa razporejanje ljudi po različnih sferah kapitalistične družbe.

Strnjeno in shematično prikazano zgleda anatomija družbene dominacije v sodobnih kapitalističnih družbah nekako takole:

	Proces zgodovinske formacije	*Družbena sfera*	*Način razlikovanja / označevanja*	*Forma družbene dominacije*	*Ekonomska aktivnost*
Razred	Prvotna akumulacija (ograjevanje skupnega)	Produkcija (in cirkulacija)	Objektivno-abstrakten proces razredne delitve	Tiha prisila tržnih odnosov, eksistenčna odvisnost od mezde	Mezdno delo (v zasebnem in javnem sektorju)
Spol	Lov na čarovnice	Reprodukcija	Posedovanje reproduktivnih organov	Kombinacija mikropolitike v »osebnem« in državne socialne politike	Mezdno delo v sferi reprodukcije in gospodinjske aktivnosti
Rasa	Kolonializem in suženjstvo	Ne-sfera družbene izključenosti	Fleksibilno določene biološke in kulturne značilnosti	Neposredna državna represija	Neformalna ekonomija, kriminal, nesvobodno mezdno delo

Fetiški značaj identitet v kapitalizmu

Načini družbene produkcije razreda, spola in rase so sicer različni, a imajo ključno skupno značilnost – njihovi končni produkti imajo fetiški značaj. Kaj natanko pomeni, da ima v kapitalizmu nekaj fetiški značaj? Verjetno najbolj znan in največkrat obravnavan primer je fetiški značaj samih blag. V tržno-blagovni ekonomiji, kjer so posamezne produktivne enote medsebojno neodvisne, kjer so neposredni producenti ločeni od produkcijskih sredstev in kjer udeležba v produkcijskem procesu ni namenjena neposrednemu zadovoljevanju človeških potreb, temveč pridobivanju mezde (na strani delavcev) oziroma profitov (na strani kapitalistov), družbeni odnosi oziroma način organizacije družbene produkcije in cirkulacije ne le izgledajo kot odnosi med stvarmi, temveč so nujno »postvareli« in se ne morejo izražati nikakor drugače. Ker delo v kapitalizmu (kot načinu produkcije za menjavo na trgu) ni neposredno družbeno, se lahko socializira le v procesu tržne menjave in družbeno izraža kot vrednost blag.[25] Da imajo blaga fetiški značaj, pomeni, da hkrati izražajo in zakrivajo to posrednost in tržno mediiranost družbene produkcije v kapitalizmu – družbeni odnosi (oziroma produkcijska razmerja) se lahko družbeno izrazijo le tako, da se »materializirajo« v blagovni formi, kar hkrati pomeni, da proces produkcije kot tak ni neposredno viden in izgine v svojih rezultatih.

A blaga niso edine stvari s fetiškim značajem. Fetiški značaj ima tudi denar, in za razliko od blag, ki so predmet tržne menjave in materializirana[26] oblika družbenih odnosov ter hkrati uporabne vrednosti, je denar le »vrednostna stvar«, neodvisna materializacija vrednosti, s katero se v procesu menjave primerjajo vsa blaga, zaradi česar ima denar izjemno družbeno moč. A te moči nima zato, ker je denar, temveč zaradi družbenih procesov, ki to moč vanj »položijo«. Ti družbeni procesi niso vidni s prostim očesom, zato se zdi, da družbena moč denarja izvira iz njega samega.[27] V jeziku identitetne politike bi lahko rekli, da je denar nosilec »privilegijev«, ki jih mora, da bi bil politično korekten, krotiti in obrzdati ter blagom, ki svojo vrednost izražajo v njem, dati nekoliko več »priznanja«.

Podobno kot za denar velja tudi za kapital, še posebej za njegovo obrestonosno različico, ki je najbolj fetišizirana oblika kapitala, v kateri se logika fetiškosti pokaže v najbolj čisti obliki. Za razliko od denarnega kapitala, ki se mora, da bi omogočil produkcijo več vrednosti od prvotne, investirati v proces produkcije, je obrestonosni kapital povsem ločen od produkcijskega procesa in kot najbolj izpopolnjena in obenem najbolj mistificirana forma kapitala najbolj učinkovito izbriše sledi družbenih procesov, ki omogočajo povečanje vrednosti:

> [S] tem odnosom kapitala kot gole količine denarja do samega sebe, kjer se njegovo kvantitativno povečanje kaže kot lastnost objekta »kapital«, se splošnost valorizacije konkretno individualizira v obrestonosnem kapitalu; tako se obrestonosni kapital loči od vseh konkretnih procesov kapitalistične produkcije in zanje reprezentira njihovo idealno razsežnost v njeni konkretnosti. Na ta način se z drugimi – empirično obstoječimi – kapitali sooča kot njihovo bistvo, v primerjavi s katerim se ti prikazujejo kot partikularni načini njegove realizacije. Splošni kapital se partikularnim kapi-

25 Rubin, *Essays on Marx's Theory of Value*, str. 5–60.

26 Ne v vulgarno materialističnem pomenu – tudi nematerialne storitve so blaga, v katerih se »materializirajo« družbeni odnosi.

27 Michael Heinrich, »A Thing with Transcendental Qualities«, dostopno prek interneta: http://www.oekonomiekritik.de/ (3. december 2013).

talom prikazuje kot dematerializirana forma njihovega gibanja, kot čisti D – D'.[28]

Na tej točki lahko uvedemo razliko med fetiškim značajem in fetišizmom. Fetiški značaj pomeni družbeni proces hkratnega izražanja in zakrivanja, kjer proces produkcije in družbene konstitucije nečesa izgine v samem rezultatu. Fetišizem je, po drugi strani, proces družbene zaznave fetiškega značaja. Ta je kot objektivna forma mišljenja[29] denimo prisoten pri spontanem vsakdanjem zaznavanju blag in denarja ter v našem odnosu do njih, a obstaja tudi bolj sistematizirana in izdelana različica fetišizma, ki je produkt (lažne) znanosti. S tem mislimo predvsem ekonomsko vedo, ki - prvič - naturalizira fetiški značaj blag in denarja ter ga predstavlja kot naravno lastnost stvari samih, ki naj bi tudi izvirala iz njih samih in ne iz načina njihove produkcije, in ki - drugič - dehistorizira zgodovinsko specifičnost fetiškega značaja, tisto pa, kar je značilno le za kapitalizem (kot družbo mezdnega dela, medsebojno neodvisnih produkcijskih enot, posredno družbenega dela in tržne menjave), prikazuje kot večno značilnost vseh načinov družbene produkcije (in denimo v srednjeveških sejmih vidi blagovno menjavo, pa najsi bo ta še tako »enostavna«).[30] Kot bomo videli, tudi teorije in politike identitet niso imune na fetišizem. A da bi to pokazali, moramo obravnavati še en vidik marksistične teorije fetiškega značaja in fetišizma.

Kot v svoji prelomni študiji pokaže Rancière, teorija fetiškosti oziroma fetiškega značaja in Marxova kritika fetišizma meščanske ekonomije nista izpopolnjeni različici humanistične teorije odtujitve mladega Marxa, temveč Marx tudi na tej točki naredi prelom s svojo predhodno filozofsko zavestjo. V teoriji fetiškega značaja poznega Marxa »tisto, kar preide v stvar, ni bistvo kake subjektivnosti, temveč [družbeno] razmerje […]. [Družbena] [f]orma je tista, ki postane tuja razmerju, ki ga podpira, in ki ga s tem, ko mu postane tuja, spremeni v stvar, kar vodi v materializacijo tega razmerja«.[31] Ne gre torej za to, da bi se v procesu fetišiziranja odtujilo generično, ahistorično človeško bistvo, temveč se »odtujijo« oziroma skrijejo specifično kapitalistična produkcijska razmerja – skrije se sama družbena forma teh procesov, in kar ostane vidno, so zgolj njihovi materialni nosilci, stvari.

V nadaljevanju bomo poskušali teorijo fetiškega značaja aplicirati na

28 Roberto Fineschi, »The Four Levels of Abstraction of Marx's Concept of 'Capital'«, dostopno prek interneta: http://www.marx-gesellschaft.de/Texte/1005_Fineschi_Four%20Levels_Abstraction.pdf (3. december 2013).

29 Heinrich, *An Introduction*, str. 76.

30 Guido Schulz, »Marx's Distinction Between the Fetish Character of the Commodity and Fetishism«, dostopno prek interneta: http://marxandphilosophy.org.uk/assets/files/society/pdfs/schulz2011.pdf (3. december 2013).

31 Jacques Rancière, »The Concept of 'Critique' and the 'Critique of Political Economy' (From the *Manuscripts* of 1844 to *Capital*)«, v: *Economy and Society*, št. 3, str. 361.

razred, spol in raso ter kritiko fetišizma razširiti na identitetne študije in politike. V primeru razreda je ta naloga morda najlažja, saj že Marx poda nekaj nastavkov za teorijo fetiša razreda. Omenili smo že fetiš mezde, ko se ta prikazuje kot plačilo za konkretno živo delo in ne za najem delovne sile, s čimer se skrije družbeni proces eksploatacije, presežek v konkretni pojavni obliki profita pa je videti kot produkt kapitala.[32] Dodamo mu lahko še fetiš kapitala v procesu produkcije. Ker kapital z vsakim od producentov sklene individualno pogodbo o zaposlitvi, se produktivna sila, ki dejansko izvira iz kombinacije in kooperacije mnogih delavcev, kaže kot produktivna sila samega kapitala. »Ker je živo delo […] vključeno v kapital, ker se prikazuje kot aktivnost, ki pripada kapitalu [...], se vse produktivne sile družbenega dela prikazujejo kot produktivne sile kapitala, natanko tako kot se splošna družbena forma dela v denarju prikazuje kot lastnost stvari. […] Tudi tu imamo opravka z obratom razmerja, katerega izraz smo že pri obravnavi narave denarja označili za *fetišizem*.«[33]

Hkratno delovanje fetiša mezde in fetiša kapitala naredi družbeno produkcijo razredne dominacije znotraj procesa produkcije nevidno. Če sta tako produktivna sila združenega dela kot presežna vrednost produkt kapitala in če mezda ustrezno poplača produktivni prispevek posameznega delavca, razredna delitev ne more izvirati iz produkcijskega procesa samega, temveč je lahko le stvar sfere cirkulacije. Namesto procesa produkcije razredne dominacije so neposredno vidne le konkretne, materialne ekonomske neenakosti (v višini dohodkov in premoženja, v dostopnosti določenih potrošniških dobrin, ki definirajo različne življenjske sloge). Sociološke teorije, ki družbene razrede klasificirajo glede na višino osebnih dohodkov in potrošniške ter kulturne preference, so tako tudi same fetišistične, saj fetiša mezde in kapitala vzamejo kot izhodišče svojih raziskovalnih programov, namesto da bi tam, kjer je se prikazuje fetiš, videle družbene odnose.

Razred, razumljen v svoji fetiški razsežnosti, tako postane identiteta – in to ni le problem akademske sociologije, temveč tudi samega delavskega gibanja, ki nase večino svoje zgodovine ni gledalo kot na politični projekt ukinitve, temveč (identitetne) afirmacije delavskega razreda. Produktivistične ideologije, kult delavstva in fetišizem delavskega razreda kot posebne kulture in načina življenja so bile tudi značilnosti realno obstoječih socializmov. Pravzaprav je bil fetišizem razreda prva oblika identitetne politike, ki so jo kasnejše identitetne politike zgolj prevzele in razširile še na ostale (spolne, seksualne, rasne, etnične …) manjšinske »identitete«.[34] Klasični

32 Heinrich, *An Introduction*, str. 111.

33 Karl Marx, *Theorien über den Mehrwert*, v: Karl Marx in Friedrich Engels, *Werke*, 26. (1) zv., Dietz Verlag, Berlin 1968, str. 365.

34 Michael Rectenwald, »What's Wrong with Identity Politics (and Intersectionality Theory)?«, *The North Star*,

spor med razredno politiko in politikami identitete je v resnici identitetno-imanenten, saj gre za polemiko o tem, ali je razred univerzalna, vseobsegajoča identiteta, ki jo zahteve po priznanju drugih, domnevno partikularnih identitet zgolj delijo in »fragmentirajo«, ali pa so vse identitete enake in si enako zaslužijo priznanje, družbeno vključitev in enakopravnost. Fetišizma identitet torej ne moremo kritizirati s stališča fetišizma razreda, temveč le s perspektive teoretske kritike fetiških form (tako razreda kot vseh ostalih »identitet«) in s teoretizacijo načina njihove družbene produkcije.

Ker je družbena produkcija razredne dominacije neposredno vezana na kapitalistični način produkcije, ki poraja tudi fetiške družbene forme blaga, denarja in kapitala, ni težko prepoznati še fetiškega značaja razreda. Toda ali to velja tudi za forme družbene dominacije, ki niso neposredno vezane na kapitalistični način produkcije? Kako se formira fetiški značaj spola? Za razliko od razreda se to ne zgodi v samem procesu produkcije (ta že formirane ženske delavke le podvrže razredni delitvi in dominaciji), temveč v procesu tržne selekcije na trgu delovne sile, kjer so ženske zaradi potencialne zmožnosti zanositi in imeti otroke segregirane na manj ugledna, slabše plačana, »part time« delovna mesta, večinoma vezana na družbeno reprodukcijo. Tako kot v primeru eksploatacije pravno-formalna enakost tudi tu omogoča in (re)producira dejansko družbeno neenakost, medtem ko se družbeni proces produkcije ženskosti skrije, tako kot ostaja skrita nujnost »diskriminatornosti« nevtralnega in meritokratskega trga delovne sile, za katerega se zdi, da diskriminira zaradi predsodkov in zastarelih mentalitet, ne pa zato, ker mora v načinu produkcije, ki je usmerjen v maksimizacijo profitov, ta potekati v neskončnost, pri čemer imajo vedno razpoložljivi moški delavci »naravno« prednost, medtem ko so družbeni pogoji njihove nenehne razpoložljivosti, torej to, da ženske skrbijo za gospodinjska opravila in otroke, skriti v zasebnosti gospodinjstev.

Če upoštevamo Rancièrjevo ostro zavrnitev humanistične teorije fetišizma (ne gre za »odtujitev« človeškega bistva, temveč za materializacijo družbenih odnosov v stvareh, ki hkrati skrije družbeni proces produkcije teh stvari),[35] lahko ugotovimo, da je ravno »človeško bistvo« tista *stvar*, v kateri se v kapitalizmu materializira družbena produkcija spolne delitve in dominacije. V določena biološka telesa se vpiše določena »ženska narava«, in prav ta konkretna, materialna kombinacija bioloških teles in »ženske narave« je nosilka fetiškega značaja spola. Fetiši v kapitalizmu niso le stvarne stvari, temveč tudi človeške stvari. Proces produkcije spolne dominacije v kapitalizmu ima mikrosocialno-»osebni« značaj, saj se večinoma dogaja

dostopno prek interneta: http://www.thenorthstar.info/?p=11411 (3. december 2013).

35 Rancière, »The Concept of 'Critique' and the 'Critique of Political Economy'«.

znotraj domov in osebne intime. Sodobni feminizem ima prav v vztrajanju, da je osebno politično in da se spolna dominacija formira na ne-ekonomski način, skozi določene kulturne in diskurzivne prakse, pa tudi skozi odkrito nasilje, a se hkrati moti, kadar ne upošteva »formne določenosti« spolne dominacije glede na splošne ekonomske zakonitosti kapitalistične družbe (strukturna podrejenost družbene reprodukcije produkciji, nevtralna diskriminacija trga delovne sile). A dokler ne fetišizirajo končnih produktov in se osredotočajo na družbene procese produkcije, feministične teorije niso fetišistične – takšne postanejo šele, ko (kot to v primeru »denarja« počnejo vulgarni ekonomisti) vidijo žensko »identiteto« kot izvor in ne končni rezultat spolne dominacije in ko se namesto za ukinitev spola in spolne dominacije borijo za žensko enakopravnost in priznanje.

Proces produkcije rase pa po drugi strani ni le drugačen od družbene produkcije razredov, temveč mu je nasproten. Medtem ko razred producirajo abstraktno-objektivni ekonomski odnosi, raso producirata državno nasilje in represija. A to vseeno ne pomeni, da je proces produkcije rasne dominacije transparenten in da zaradi tega rasa nima fetiškega značaja. Razlika je le v tem, da je skritost oziroma nevidnost družbene produkcije samodejna funkcija oziroma stranski produkt tržno-blagovnega načina organizacije ekonomske produkcije (in menjave), medtem ko je v primeru državnega »upravljanja« rase ta skritost namerna in zavestno organizirana – rasa je prostorsko segregirana od preostanka družbe (tako z obmejnimi zidovi v ZDA in Izraelu kot s centri za tujce in azilnimi domovi, kot z načinom urbanega planiranja in razvoja, ki raso segregira v geta), njena produkcija pa poteka za zaprtimi vrati zaporov in drugih represivnih institucij države. Kar v svojem vsakdanjem življenju vidijo rasno neoznačeni državljani, je le končni produkt, fetiška forma rase, njena »identiteta«. V resnici je proces produkcije fetiške forme rase veliko enostavnejši od drugih kapitalističnih fetišizacij, pri katerih vidimo le stvari, ne pa tudi družbenih procesov, ki so jih sproducirali, čeprav smo v njih neposredno udeleženi, saj se nam ti družbeni procesi skrivajo za hrbtom. V primeru rase, nasprotno, ne gre za to, da bi nam bilo nekaj ves čas na očeh, a kljub temu nevidno, temveč so nam procesi njene produkcije neposredno umaknjeni spred oči.

Če nismo fetišisti in upoštevamo procese produkcije družbene dominacije, vidimo, da ne rasa ne druge »identitete« niso partikularne – vse tri ključne družbene delitve v kapitalizmu so univerzalne (vsakdo je ali svetlopolt ali temnopolt, ali moški ali ženska, ali delavec – v najširši definiciji delavskega razreda, ki smo jo podali zgoraj – ali kapitalist) in vsaka »identitetna« delitev družbo razdeli na dvoje. Prav tako je vsaka (bodisi neposredno bodisi posredno) »formno določena« s kapitalističnim načinom produkcije. Prav tako ne gre za to, da bi bile nekatere oblike družbene dominacije del

»baze« (ter s tem politično pomembnejše) in druge del »nadzidave«. Ključna razlika je v tem, ali procese družbene dominacije v kapitalizmu vidimo kot ne neposredno vidne procese produkcije razreda, spola in rase ali pa ostajamo na fetiški površini neposredno vidnih identitetnih stvari. Ta razlika v teoretskem pristopu ima pomembne politične učinke.

JE MOGOČE BITI MARKSIST BREZ MARXA?[1]

Tibor Rutar

V neki nenaklonjeni recenziji Negrijeve in Hardtove *Multitude* iz leta 2005 je zapisano naslednje:

> *Multituda* je mešanica marksizma in postmodernega pastiša, kar gre ponekod na škodo obeh. Marksizem je morda zastarel, poenostavljajoč in zmoten, a je vsaj jasen. Hardtova in Negrijeva zmedena razglabljanja to jasnost pogosto žrtvujejo slutnjam neke prihodnosti, ki jo avtorja sicer čutita, a je ne znata opisati drugače kot z opevanjem neizkoriščene moči multitude.[2]

Četudi imata avtorja recenzije prav, ko pravita, da je v Negrijevih teoretskih delih (vključno s tistimi, ki jih je sopodpisal Hardt) mnogo razmišljanj, ki so brez pravega razloga formulirana na zgoščen, logično nerigorozen in mestoma obskurantističen način, pa to ni niti največji problem, ki preveva to vrsto postmarksistične avtonomistične teorije, niti ne more biti prava tarča resne marksovske kritike, ki je zmožna razkriti temeljno teoretsko pomanjkljivost tovrstnih razmislekov.

1 Naslov prispevka je parafraza naslova Negrijevega članka »Is It Possible to Be Communist Without Marx?« (v: *Critical Horizonts*, 12. zv., št. 1, 2010, str. 5–14).

2 Thomas N. Hale in Anne-Marie Slaughter, »Hardt and Negri's 'Multitude': The Worst of Both Worlds«, *Opendemocracy*, 2005, dostopno prek interneta: http://www.opendemocracy.net/globalization-vision_reflections/marx_2549.jsp (5. avgust 2013).

Cilj Negrijevih in Hardtovih teoretskih izvajanj[3] je poskusiti zgrabiti izkoriščanje v sodobnem (neoliberalnem oziroma »postindustrijskem«) kapitalizmu v izključno političnih in ne v »ortodoksnomarksističnih« ekonomskih terminih, ki naj bi bili pretirano deterministični.[4] Kot pravita, moramo danes nujno »razviti novo politično teorijo vrednosti«,[5] ki bo pojasnila neekonomski način izkoriščanja, ki vlada v postmodernem kapitalizmu. Njun poskus udejanjenja tega izziva kulminira v formulaciji tako imenovane »biopolitične produkcije« oziroma prvotne akumulacije kot stalnega in poglavitnega načina prisvajanja bogastva. Pri tem se, razumljivo, opirata na Marxovo razlago prvotne akumulacije, ki jo poskušata razviti v teoretski koncept[6] ali jo vsaj uporabljati na tak način, in na mehanizem rentnega izkoriščanja ter zadolženosti.[7] Vse to pomeni, da kapitalizma in – konkretneje – kapitala ne pojmujeta kot organske totalitete, tj. kot samostoječe celote, ki se je zmožna imanentno, avtopoetsko reproducirati, temveč kapital opisujeta kot parazitsko tvorbo, ki je s svojimi elementarnimi deli (npr. z mezdnim delom, a ne samo z mezdnim delom, saj je to po mnenju avtorjev le eden od konstituirajočih delov kapitala) povezana prek zunanjih in ne notranjih odnosov:

> Ko kapitalizem izgubi svojo zvezo z vrednostjo (kot mero individualnega izkoriščanja in kot normo kolektivnega napredka), se takoj pojavi kot korupcija. Čedalje bolj abstraktna sekvenca njegovega delovanja (ki je potekala od akumulacije presežne vrednosti do monetarnih in finančnih špekulacij) se je pokazala kot nezaustavljiv pohod h generalizirani korupciji.[8]

Takšno pojmovanje kapitalizma kot »generalizirane korupcije« implicira raznovrstne probleme in je bodisi rezultat mnogoterih teoretskih napak in nerazumevanj ali pa načrtnega »zombificiranja« Marxove kritike politične ekonomije, do kakršnega pride, če obdržimo marksovsko nomenklaturo, ne

3 *Cf.* npr. Antonio Negri, *Marx Beyond Marx*, Autonomedia, New York 1991; Antonio Negri, *The Porcelain Workshop*, Autonomedia, New York 2008; Michael Hardt in Antonio Negri, *Imperij*, Študentska založba, Ljubljana 2003; Michael Hardt in Antonio Negri, *Multituda: vojna in demokracija v času imperija*, Študentska založba, Ljubljana 2005; Michael Hardt in Antonio Negri, *Declaration*, 2012, dostopno prek interneta: http://antonionegriinenglish.files.wordpress.com/2012/05/93152857-hardt-negri-declaration-2012.pdf (20. avgust 2013).

4 *Cf.* predvsem Negri, *Marx Beyond Marx*.

5 Hardt in Negri, *Imperij*, str. 36.

6 »Na prehodu iz moderne v postmoderno se procesi prvotne akumulacije nadaljujejo. Prvotna akumulacija ni proces, ki se zgodi enkrat za vselej; kapitalistični odnosi produkcije in družbenih razredov se morajo nenehno reproducirati.« (*Ibid.*, str. 214.)

7 *Cf.* npr. Hardt in Negri, *Declaration*, 1. poglavje.

8 Hardt in Negri, *Imperij*, str. 312.

pa tudi njene substance: v članku bomo naslovili obe problematiki.

V najsplošnejših potezah je mogoče razločiti tri regresivne implikacije njune analize. Prvič, z redukcijo ekonomskega na politično zameglita konceptualno razlikovanje med političnim in ekonomskim, ki nam sicer omogoča pomembne teoretske uvide, denimo uvid v temeljne razlike med fevdalizmom in kapitalizmom.[9] Drugič, avtorja odvračata pozornost od vrednostnega (»ekonomskega«) izkoriščanja, s tem ko svojih ugotovitev ne osnujeta na analizi produkcijskih odnosov (te nadomestita z distribucijskimi,[10] prvim pa posvetita tako malo pozornosti, da v nekaterih njunih delih sploh niso navedeni v indeksu). In tretjič, avtorja se tako teoretsko kot praktično-politično odpovesta proletariatu kot subjektu revolucije. Kot smo že omenili, so te teoretske regresije nasledek njune interpretacije Marxove teorije vrednosti, za katero se hitro izkaže, da sploh ni interpretacija, ampak preprosto destrukcija – po Negrijevem mnenju zakon vrednosti namreč ne drži več, tako imenovana »delovna teorija vrednosti« pa je postala irelevantna.[11] V članku bomo posvetili pozornost predvsem zmotnosti njunih konceptov »nematerialnega dela« in »generalnega intelekta« ter nekaterim manj v oči bijočim vidikom Negrijevega branja Marxa in marksistov, ki pa so simptomatičen izraz temeljne teoretske zmote tradicije, ki ji pripadata.

»Nematerialno delo« kot konec zakona vrednosti

Kot smo navedli zgoraj, Negri vsaj od sedemdesetih let prejšnjega stoletja dalje na različnih mestih[12] zanika delovanje zakona vrednosti oziroma opozarja na njegovo krhanje, ker da prehod v postfordistično družbo znanja in sočasno vznikanje nematerialnega dela pomenita krizo merjenja in posledično discipliniranja dela v produkcijskem procesu. Čeprav nikakor

9 Tj. med sistemom, kjer poteka apropriacija bogastva iz rok podrejenih razredov na politični način (prek osebnih oblastnih odnosov), kar prepreču je relativno avtonomijo političnega v odnosu do ekonomskega, in sistemom, kjer je ta apropriacija bistveno ekonomska, zato pa relativna avtonomija političnega – tj. obstoj formalne svobode, parlamentarne demokracije, pravne države ipd. – ne ogroža te apropriacije.

10 »Danes izkoriščanje v prvi vrsti ne temelji na (enaki ali neenaki) menjavi, temveč na dolgu, tj. na dejstvu, da je 99 odstotkov prebivalstva podrejenega 1 odstotku, ki mu dolguje svoje delo, denar in poslušnost.« (Hardt in Negri, *Declaration*, brez paginacije.)

11 Negri, *Marx Beyond Marx*, str. xxx, xv in 14; Negri, *The Porcelain Workshop*, str. 21–22; Hardt in Negri, *Imperij*.

12 *Cf*. npr. Negri, *Marx Beyond Marx*, str. 147–8. *Cf*. tudi Steven Toms, »'Immeasurability': A critique of Hardt and Negri«, v: *Ephemera: theory & politics in organization*, 8. zv., št. 4, 2008, str. 441; David Camfield, »The Multitude and the Kangaroo: A Critique of Hardt and Negri's Theory of Immaterial Labour«, v: *Historical Materialism*, 15. zv., št. 2, 2007, str. 46.

ne zanikamo, da so sodobna kapitalistična gospodarstva vse bolj nagnjena k uporabi kvalificiranega, »znanjskega« dela – kar, mimogrede, niti ne pomeni nujno, da takšno delo v svetovnem gospodarstvu prevladuje[13] nad »fordističnim« –, pa je Negrijev argument, da to implicira izginotje zakona vrednosti, *non sequitur*.

Negri pravilno ugotavlja, da je zakon vrednosti bistvena značilnost kapitalizma. Kar pomeni, da imajo produkti dela, ki jih proizvedejo privatni, med seboj izolirani neposredni producenti, ki so ločeni od svojih produkcijskih pogojev, vrednost v Marxovem smislu in so torej *abstraktno bogastvo*. Uporabna vrednost je, preprosto rečeno, bogastvo v materialno-tehničnem smislu, transhistorična forma bogastva, ki je obstajala, obstaja in bo obstajala ne glede na morebitne razlike v produkcijskem načinu. Pomeni koristnost oziroma uporabnost v bolj ali manj splošnem smislu in zato implicira nekomenzurabilnost. Uporabne vrednosti niso le kvantitativno, temveč predvsem kvalitativno različne in zato nesoizmerljive. Vrednost – termin, ki izvorno sploh ni Marxov in ki ima v njegovih delih drugačen pomen kot pri klasičnih političnih ali vulgarnih ekonomistih – po Marxu nima nobene povezave z zdravorazumskim pojmom vrednosti, tj. s koristnostjo oziroma uporabnostjo. Prav tako vrednost ni že kar vsaka količina kakršnega koli človeškega dela, kot to velja denimo pri Ricardu in drugih klasičnih političnih ekonomistih, ki jih Marx kritizira. *Vrednost je družbeni produkcijski odnos, ki privzame formo stvari*; je materializacija homogenega abstraktnega dela, človeška fluidnost, ki kristalizira v nečem mrtvo rigidnem.[14] Vrednost je v kapitalizmu lastnost stvari (blag), ki pa ni njihova inherentna in nadzgodovinska značilnost, kakor so to na primer fizikalne, kemične idr. karakteristike, temveč se zgolj kaže kot takšna (inherentna in nadzgodovinska).[15] Da imajo produkti (družbenega) človeškega dela vrednost, ni ne naravna zakonitost, ne zavestna odločitev subjektov in ne nekaj

13 *Cf*. Camfield, »The Multitude and the Kangaroo«.

14 »Materializacije itd. dela pa ne smemo razumeti na tako škotski način, kot jo razume A. Smith. Ko govorimo o blagu kot materiaturi dela – v smislu njegove menjalne vrednosti –, je to seveda le utvarna, *tj. zgolj družbena eksistenčna oblika blaga*, ki *nima nobene zveze z njeno telesno realnostjo*. […] (Zmota v zvezi s tem izhaja iz dejstva, da se je družbeni odnos izrazil v obliki reči.)« (Karl Marx, *Theorien über den Mehrwert*, v: Karl Marx in Friedrich Engels, *Werke*, 26. (1) zv., Dietz Verlag, Berlin 1968, str. 141–142; poudarek dodan.)

15 To seveda ne pomeni, da se v kapitalizmu za produkte abstraktnega dela, namenjene tržni menjavi, zgolj zdi da imajo vrednost (ali da so vrednost), medtem ko je dejansko nimajo. Nasprotno: v kapitalizmu je ta videz, da imajo stvari družbeno moč (vrednost), povsem resničen; blagovni fetišizem ni laž ali privid, temveč je objektivni (četudi mistificirajoči) družbeni pojav, ki obstaja neodvisno od subjektivnosti producentov. *»To, da se družbeno produkcijsko razmerje predstavlja kot predmet, ki je vnanji* individuom, in da se določeni odnosi, v katere stopajo individui v procesu produkcije svojega družbenega življenja, predstavljajo kot specifične lastnosti kake reči, ta sprevrnitev in *ne umišljena, temveč prozaično realna mistifikacija,* označujeta vse družbene forme dela, ki postavlja menjalno vrednost.« Marx tu z »menjalno vrednostjo« misli vrednost, saj v *H kritiki politične ekonomije* še ni dosledno ločeval med njima. (Karl Marx, *H kritiki politične ekonomije: 1858–1861*, Marksistični center CK ZKS, Ljubljana 1989, str. 113; poudarek dodan.)

pozitivnega. Ker je vrednost kot specifično družbena forma bogastva zgolj zgodovinska kontingenca, ne velja v vseh epohah in družbenoekonomskih tvorbah. Velja le v kapitalističnem produkcijskem načinu:

> Noben producent, ne industrijski ne agrarni, vzet zase izolirano, ne producira vrednosti ali blaga. Njegov produkt postane vrednost in blago samo v določenih družbenih odnosih. Prvič, če se njegov produkt pojavlja kot izraz družbenega dela, torej njegov delovni čas kot del družbenega delovnega časa sploh. *Drugič, ta družbeni značaj njegovega dela se pojavlja kot družbeni značaj, ki je vtisnjen njegovemu produktu* [to je blagovni fetišizem: družbeni značaj ljudi oziroma njihovega dela postane značaj stvari – op. T. R.], v denarnem izrazu produkta in v njegovi splošni menjalni možnosti, ki jo določa cena.[16]

Zakon vrednosti velja samo v pogojih posplošene blagovne menjave, tj. v družbi, kjer so neposredni producenti ločeni od svojih produkcijskih pogojev, proizvajajo neodvisno, izolirano drug od drugega in zato lahko vzpostavljajo produkcijske odnose samo prek (skozi) stvari, ki so navdane z družbeno močjo. Zgolj v družbi, kjer nimamo načrtovane družbene produkcije, morajo vlogo alokatorja in koordinatorja družbenega dela in produkcije prevzeti produkti sami. V kapitalizmu, kjer noben subjekt zavestno ne načrtuje produkcije, je produkcija »načrtovana« retrospektivno, vselej šele po končani produkciji trenutnega obdobja.[17] V obstoječi družbi obstajajo individualni, privatni producenti, ki so med seboj ločeni, a vseeno proizvajajo drug za drugega, torej za družbo. V takšni družbi individualni producenti pravzaprav niso vselej ločeni, saj so v momentu tržne menjave vsi zopet združeni kot celota, kot družba prej ločenih, nedružbenih producentov. Blagovna menjava sicer poveže izolirane producente, a poveže jih zgolj v njihovi izoliranosti.[18]

A preidimo od teh preliminarnih kvalifikacij k jedru problema. Zakon vrednosti obstaja zaradi *realne abstrakcije*, brez katere bi se kapitalizem (tj. posplošena blagovna menjava) sesul oziroma ne bi obstajal. Ko menjamo dve blagi na trgu, se nujno in *nezavedno* izrazi abstrakcija od kvalitativno različnih uporabnih vrednosti, saj sta blagi izenačeni kot dve *kvalitativno enaki* vrednosti – akt menjave blag sam izrazi abstrakcijo, pa če to hočemo

16 Karl Marx, *Kapital. Kritika politične ekonomije. Tretji zvezek*, Cankarjeva založba, Ljubljana 1973, str. 720.

17 »[V] kapitalistični družbi [se] uveljavi družbeni um vedno šele post festum […].« (Karl Marx, *Kapital. Kritika politične ekonomije. Drugi zvezek*, Cankarjeva založba, Ljubljana 1987, str. 281.)

18 »Konkurenca izolira individue med seboj, ne le buržuje, marveč še bolj proletarce, čeprav jih pripelje skupaj.« (Karl Marx in Friedrich Engels, »Nemška ideologija«, v: *id*., *Izbrana dela v petih zvezkih*, II. zv., Cankarjeva založba, Ljubljana 1979, str. 77.)

ali ne.[19] Kot v I. zvezku *Kapitala* pravi Marx: »Ljudje torej svojih produktov dela ne postavljajo v medsebojne odnose kot vrednosti zato, ker jim te stvari veljajo le za stvarne ovoje enakovrstnega človeškega dela. Nasprotno. S tem ko svoje raznovrstne produkte v menjavi zenačijo kot vrednosti, zenačijo svoja različna dela drugo z drugim kot človeško delo. *Tega ne vedo, vendar to počnejo*.«[20] In spet v *H kritiki politične ekonomije*: »Ta redukcija se pokaže kot abstrakcija, toda to je abstrakcija, ki jo vsak dan izvršujemo v družbenem produkcijskem procesu. Razkroj vseh blag v delovni čas ni nič večja abstrakcija, obenem pa nič manj realna od razkroja vseh organskih teles v zraku.«[21] Nikakor torej ne drži, kot trdita Negri in Hardt, da so »[i] ndeksi komande (kot indeksi gospodarske vrednosti) […] opredeljeni na podlagi prvin, ki so vedno kontingentne in čisto konvencionalne«.[22] Konstitucija vrednosti je od zavesti in dogovora neodvisen, objektivni družbeni pojav; glede na definicijo vrednosti, ki smo jo podali zgoraj, drugače sploh ne more biti.

Ko Negri pravi, da zakon vrednosti ne velja več, ker se je nekvantifikabilno (nematerialno) delo osvobodilo primeža despotskega plana kapitala,[23] pri tem pozablja, da kapital ne disciplinira dela v njegovi konkretni obliki (pa najsi bo ta materialna ali nematerialna), temveč ga disciplinira v njegovi abstraktni obliki. Produkti tako nematerialnega kot materialnega (in kakršnega koli drugega) dela so v pogojih posplošene blagovne menjave vrednosti le kot kristalizacija abstraktnega, povprečno produktivnega dela, ki ga ne zaznamuje nikakršna konkretnost. Prav vseeno je, ali je konkretno delo v produkcijskem procesu umsko ali fizično, fordistično (tj. nekvalificirano in enostavno) ali postfordistično (tj. visokokvalificirano in kreativ-

19 To ne pomeni, da se strinjamo s tako imenovano paradigmo *wertform*, po kateri človeško delo *postane* abstraktno šele v sferi menjave in posledično tudi vrednost vznikne šele v njej. Abstraktno delo skupaj z Marxom (Karl Marx, *Kapital. Kritika politične ekonomije. Prvi zvezek*, Sophia, Ljubljana 2012, str. 36) razumemo kot »produktivno porabljanje človeških možganov, mišic, živcev, rok itd.«, ki poteka že v sferi produkcije in ki ima specifično družbeno vlogo »vrednotvorne substance« šele v kontekstu specifičnih družbenih produkcijskih odnosov, ki obstajajo v kapitalističnem produkcijskem načinu. Blaga pridejo v menjavo že kot strdine »nerazlikujočega se človeškega dela« (*ibid*., str. 51), kot vrednosti, kar pomeni, da akt menjave to dejstvo zgolj *razodene*, ga pa ne *ustvari*. Ko torej govorimo o nezavedni abstrakciji od konkretnih uporabnih vrednosti, ki jo izrazi sam akt menjave, poudarjamo le, da v nasprotju z Negrijevo in Hardtovo interpretacijo Marxova teorija vrednosti ne zahteva, da se vrednost kvantitativno določi na zavesten, subjektiven način. Ravno obratno, vrednost je kvantitativno gledano določena kot družbeno povprečni delovni čas, ki je bil opravljen v sferi produkcije, povsem neodvisno od naše volje. To določitev *vsiljuje* mehanizem tržne konkurence za hrbti producentov.

20 *Ibid*., str. 59; poudarek dodan. Kot opozarja Marx, ljudje ne menjajo produktov kot vrednosti zato, ker bi *vedeli*, da so ta blaga res vrednosti (tj. zato, ker bi jim »veljali« kot vrednosti). Nasprotno. Ljudje menjajo svoje raznovrstne produkte zato, ker *so* v kontekstu kapitalističnih produkcijskih odnosov ti *raznovrstni* produkti res *enakovrstne* vrednosti (tj. zato, ker so produkti enakovrstnega, abstraktnega dela); nevede jih menjajo kot enakovrstne kristale družbenega dela.

21 Marx, *H kritiki politične ekonomije: 1858–1861*, str. 99–100.

22 Hardt in Negri, *Imperij*, str. 287.

23 *Cf*. Negri, *The Porcelain Workshop*, str. 20–23, 42–44.

no) – zakon vrednosti vselej zagotovi redukcijo in homogenizacijo mnogoterih oblik dela na eno samcato, univerzalno substanco, če je produkt dela le namenjen blagovni menjavi in izdelan v okviru kapitalističnih produkcijskih odnosov.[24] Če se to ne bi zgodilo, se produkti na trgu ne bi mogli menjati v sistematično določenih razmerjih, kar dejansko se. V nasprotju z Negrijem in Hardtom ter na nesrečo kreativnih kognitivnih delavcev je vrednostno izkoriščanje v tako imenovanem postindustrijskem kapitalizmu vseprisotno in totalizirajoče.

Ko s Hardtom govorita o empirični nezmožnosti merjenja proizvedene (presežne) vrednosti, obenem pozabljata, da vrednost in presežna vrednost v konkretnem, izkustvenem kapitalističnem življenju ne obstajata neposredno. Vrednost in presežna vrednost se *morata* izražati v ceni in profitu, ker ju tržni mehanizmi, kot sta tendenčno izenačevanje profitnih mer (migracija kapitala iz manj dobičkonosnih v bolj dobičkonosne panoge) in povpraševanje in ponudba, vedno redistribuirajo. V vsakem primeru pa kapitalisti, ki naj ne bi bili zmožni disciplinirati zaposlenega nemerljivega dela, sploh ne vedo, kaj je vrednost in presežna vrednost. *Še več, povsem vseeno jim je, koliko vrednosti in presežne vrednosti proizvajajo njihovi delavci*:

> [P]osameznega kapitalista popolnoma nič ne zanima, kako se določa vrednost. Vseeno mu je, ali blago proda po vrednosti ali ne. Določanje vrednosti je že od začetka proces, ki se dogaja za njegovim hrbtom, po sili razmer, ki so neodvisne od njega, saj regulativnih poprečnih cen v vsaki produkcijski sferi ne ustvarja vrednost, temveč produkcijske cene, ki se razlikujejo od vrednosti. […] Njemu je popolnoma vseeno, ali pri prodaji realizira v blagu vsebovano vrednost in presežno vrednost ali je ne realizira, samo da iz cene dobi običajni ali večji podjetniški dobiček, prebitek nad stroškovno ceno, ki je zanj individualno dana z mezdo, obrestmi in rento.[25]

Kapitalisti se v svojih računih in prediktivnih modelih ravnajo po empirični realnosti, v kateri se kažejo le cene (stroški) in profiti. Tudi če bi bilo delo, kot pravita Negri in Hardt, nemerljivo – vendar ni prepričljivega razloga, da bi tako mislili –, to za kapitalistično eksploatacijo nikakor ni problematično.

Dihotomija materialno/nematerialno delo je ne nazadnje predteo-

24 Če ni, pač nima vrednosti, četudi ima menjalno vrednost in uporabno vrednost – te tri kategorije se razlikujejo. Nekaj ima lahko uporabno vrednost, ne da bi imelo vrednost ali menjalno vrednost (na primer delo na vrtu, v kolikor produkti tega dela niso izdelani na podlagi kapitalističnih produkcijskih odnosov in privatno delo ostane privatno, tj. nedružbeno). Spet nekaj drugega ima lahko uporabno vrednost in menjalno vrednost, ne da bi imelo vrednost (na primer neobdelano zemljišče): »Najprej imamo uporabno vrednost *zemljo*, ki nima vrednosti, in menjalno vrednost *rento*.« (Marx, *Kapital. Kritika politične ekonomije. Tretji zvezek*, str. 911. *Cf*. tudi Marx, *Kapital. Kritika politične ekonomije. Prvi zvezek*, str. 34.)

25 Marx, *Kapital. Kritika politične ekonomije. Tretji zvezek*, str. 972–973.

retska, vsaj če upoštevamo Marxovo neizprosno kritiko smithovske delitve produktivnega in neproduktivnega dela na delo, ki proizvaja otipljive produkte, in delo, ki proizvaja storitve. Zdi se, da Negri Marxovo teorijo vrednosti enači s Smithovo ali z Ricardovo, ki sta svetlobna leta daleč od nje.[26] Tako skupaj s Hardtom zapiše celo naslednje: »Od klasičnih političnih ekonomistov, kot sta Adam Smith in David Ricardo, j[e] Marx prevzel maksimo, ki pravi, da je v kapitalistični družbi delo izvor in vir vse vrednosti in bogastva.«[27] A kot vemo, to ni Marxov nazor: »Kar pa zadeva vrednost nasploh, klasična ekonomija nikjer izrecno in z jasno zavestjo *ne razlikuje dela, kakor se kaže v vrednosti, od istega dela, kolikor se kaže v uporabni vrednosti svojega produkta*.«[28] Klasična ekonomija torej ne pozna dvojnega značaja dela, ki ga je prvi razdelal Marx. Pilling zato trdi, da »to pojmovanje – da pri Marxu obstaja nekaj takega kot 'delovna teorija vrednosti' – v najboljšem primeru povzroča zmešnjavo, v najslabšem pa je povsem napačno«.[29] Tudi Marx sam je neizprosno kritičen do klasikov: »Ena temeljnih hib klasične politične ekonomije je v tem, da ji ni nikdar uspelo z analizo blaga in predvsem blagovne vrednosti poiskati forme vrednosti, *zaradi katere blago ravno postane menjalna vrednost*. Prav njeni najboljši predstavniki, med katerimi sta A. Smith in Ricardo, obravnavajo vrednostno formo kot nekaj popolnoma indiferentnega ali zunanjega sami naravi blaga.«[30] Tako kot je Ricardova delovna teorija vrednosti »utemeljena v neki temeljni pomanjkljivosti njegovega lastnega razvijanja«,[31] lahko rečemo, da je Negrijevo in Hardtovo razumevanje Marxove teorije vrednosti utemeljeno v neki temeljni pomanjkljivosti njunega razvijanja.

26 *Cf*. Camfield, »The Multitude and the Kangaroo«, str. 46; Geoff Pilling, *Marx's 'Capital': Philosophy and Political Economy*, Routledge & Kegan Paul, London 1980, 2. poglavje. Negri trdi, da je Marxova teorija vrednosti zgolj prevzeta *delovna teorija vrednosti* (*Marx Beyond Marx*, str. 8). Vendar to ne drži. Kot pravi Marx: »Politična ekonomija je sicer, čeprav nepopolno, analizirala vrednost in vrednostno velikost ter odkrila vsebino, skrito v teh formah. Nikoli pa se ni vprašala, *zakaj ta vsebina privzema to formo, tj. zakaj se delo prikazuje v vrednosti, mera dela s svojim časovnim trajanjem pa v vrednostni velikosti produkta dela.*« (Marx, *Kapital. Kritika politične ekonomije. Prvi zvezek*, str. 63–64; poudarek dodan). Marxova teorija vrednosti je v svojem jedru *popolnoma nespravljiva* z najbolj razdelano in najbolj poglobljeno delovno teorijo vrednosti, tj. z Ricardovo, ki ne pozna dvojnega značaja dela ter razlikovanja med vrednostjo, produkcijsko ceno in tržno ceno – oba elementa sta bistvenega pomena za razumevanje kapitalistične dinamike, in klasična politična ekonomija je odpovedala prav zaradi njunega nepoznavanja. Ricardo zaradi svoje delovne teorije vrednosti namreč ni mogel razložiti, zakaj v realnem svetu prihaja do tendenčnega izenačevanja profitnih mer, ki je v navideznem nasprotju z zakonom vrednosti.

27 Hardt in Negri, *Multituda*, str. 145.

28 Marx, *Kapital. Kritika politične ekonomije. Prvi zvezek*, str. 63 op.; poudarek dodan.

29 Pilling, *Marx's 'Capital'*, 2. poglavje.

30 Marx, *Kapital. Kritika politične ekonomije. Prvi zvezek*, str. 64 op. 32; poudarek dodan.

31 Karl Marx, *Kritika politične ekonomije: 1857/58*, Delavska enotnost, Ljubljana 1985, str. 382.

Grundrisse in »generalni intelekt«

Glede Negrijeve in Hardtove nesramežljive in sporne rabe koncepta »generalnega intelekta«,[32] ki naj bi pomenljivo razložil vzroke za krizo zakona vrednosti, velja najprej izpostaviti vztrajno nekonsistentnost uporabljanja (zamenjevanja) terminov *vrednost* in *bogastvo*,[33] ki je ključni pogoj za Negrijevo vprašljivo interpretacijo *Grundrisse*. Negri v *Marx Beyond Marx* pojmuje delo »*kot subjektivnost*, kot vir, kot potencial vsega bogastva«,[34] v *Multitudi* pa s Hardtom zapišeta, da je »v kapitalistični družbi delo vir vsega bogastva«.[35] A kot nespodbitno vemo, delo nikakor ni »vir« ali »potencial« vsega bogastva. To napako, ki so jo vztrajno ponavljali lassallovci, je Marx večkrat kritiziral. V *Kritiki gothskega programa* pravi takole: »Delo *ni* vir vsega bogastva. *Narava* je prav tako vir uporabnih vrednosti (in iz teh pač sestoji stvarno bogastvo!) kakor delo, ki je samo izraz neke naravne sile, človeške delovne sile.«[36] V kontekstu kapitalističnih produkcijskih odnosov je abstraktno človeško delo vir vse *vrednosti* (bolje rečeno: *je* vsa vrednost), ne pa vir vsega bogastva. Stroji, narava, znanost, tehnologija ipd. so različni viri bogastva, uporabnih vrednosti; niso pa viri vrednosti, saj je vrednost kristalizirani družbeni odnos, *mrtve stvari oziroma nečloveški ali nedružbeni fenomeni* (tehnologija, znanost, narava) pa ne morejo vstopati v družbene odnose. To lahko počno samo ljudje.

Ker Negri ne ločuje dosledno med vrednostjo in bogastvom, problematično interpretira razvpiti odlomek iz *Grundrisse*, ki je ključnega pomena za koncept »generalnega intelekta« in v katerem Marx zapiše nekaj povsem vsakdanjega: »A toliko, kolikor se razvija velika industrija, je stvarjanje dejanskega bogastva odvisno manj od delovnega časa in kvantuma uporabljenega dela, […] ampak je prej [odvisno] od splošnega stanja znanosti in napredka tehnologije ali uporabe te znanosti v produkciji.«[37] Marx torej pravi, da je človeško delo (delovni čas) vse manj potrebno za ustvarjanje *dejanskega bogastva* (uporabnih vrednosti), saj to v vse večjem merilu opravljajo stroji (tehnologija in znanost). To je povsem nesporno in v skladu

32 »Generalni intelekt je kolektivna, družbenega inteligenca, ki jo ustvarjajo nakopičena znanja, tehnike in know-how. Vrednost dela se skozi prilaščanje in svobodno uporabo novih produkcijski sil realizira z novo univerzalno in konkretno delovno silo. Kar je Marx videl kot prihodnost, je naša doba. To korenito preoblikovanje moči dela ter vključitev znanosti, komunikacije in jezika v produkcijsko silo sta na novo opredelili celotno fenomenologijo dela in celotno svetovno obzorje produkcije.« (Hardt in Negri, *Imperij*, str. 293.)

33 Negri, *Marx Beyond Marx*, str. 69, 70; Hardt in Negri, *Multituda*, str. 145.

34 Negri, *Marx Beyond Marx*, str. 69.

35 Hardt in Negri, *Multituda*, str. 145.

36 Karl Marx, »Kritika gothskega programa«, v: *Izbrana dela v petih zvezkih*, IV. zv., str. 486.

37 Marx, *Kritika politične ekonomije: 1857/58*, str. 505.

z neprekinjenim delovanjem zakona vrednosti. Zato berimo naprej:

> Brž ko pa je delo v neposredni formi prenehalo biti vir bogastva [in ne vrednosti – op. T. R.], delovni čas ni več in ne sme več biti njegova mera in zatorej menjalna vrednost [mera] uporabne vrednosti. […] *Surplusno delo množice* ni več pogoj za razvoj občega bogastva [in ne vrednosti – op. T. R.], prav tako kakor ne *nedelo* nekaterih za razvoj občih moči človeške glave. S tem se zruši produkcija, ki se opira na menjalno vrednost […].[38]

Marx opozarja, da z razraščanjem velike industrije prihaja do intenziviranja protislovja med naraščanjem mase uporabnih vrednosti in padanjem mase vrednosti, ki je v njih zgoščena. A tudi to je povsem nesporna, za kritiko politične ekonomije vsakdanja ugotovitev, ki je rdeča nit vseh treh, zlasti pa I. in III. zvezka *Kapitala*, in ki je osnovna premisa Marxove formulacije zakona o tendenčnem padanju profitne mere v 13., 14. in 15. poglavju III. zvezka *Kapitala*. Če bi *surplusno delo množice* postalo povsem odveč za »razvoj občega bogastva [uporabnih vrednosti – op. T. R.]«, če bi bila torej vsa produkcija uporabnih vrednosti avtomatizirana, človeško delo (produkcijski odnosi) pa nepotrebno, bi se zrušila produkcija, ki se opira na menjalno vrednost.[39] To je preprosta tavtologija. Povedano drugače: če bi vse uporabne vrednosti lahko ustvarjali stroji brez pomoči človeške delovne sile, ne bi bilo zakona vrednosti (in torej vrednosti); umanjkala bi temeljna premisa posplošene blagovne menjave, saj ne bi bilo privatnih, medsebojno izoliranih producentov, katerih delo bi privzelo formo vrednosti. Povedano enostavneje, nihče ne bi bil zaposlen in ne bi prejemal plače ali mezde; če nihče ne bi bil plačan za svoje delo, kapitalizem (in s tem vrednost) seveda ne bi mogel obstajati.

Izvorno kapitalistično protislovje med uporabno vrednostjo in vrednostjo, protislovje med bogastvom v materialno-tehnični in družbeno specifični, kapitalistični obliki, nima nobene nujne zveze z afektivnim, kognitivnim ipd. delom, z domnevno nemerljivostjo tega dela, z razširjanjem »generalnega intelekta« oziroma z oksimoronom o prenehanju delovanja zakona vrednosti *v okvirih samega kapitalizma*. Do izvornega protislovja prihaja, ker kapital z avtomatizacijo produkcije stalno viša produktivnost (tj. zmanjšuje vrednost, ki je utelešena v posameznih enotah uporabnih vrednost), s tem pa iz produkcijskega procesa izriva tisti edini, unikatni element,

38 *Ibid*., str. 505–506.

39 Marx tu pravzaprav ne misli menjalne vrednosti, ampak vrednost, saj v *Grundrisse* še ni povsem dosledno ločeval med njima; kot izvemo v *Kapitalu*, menjalna vrednost lahko obstaja tudi v nekapitalističnih produkcijskih načinih, medtem ko to ne velja za vrednost.

ki je predpogoj njegovega lastnega obstoja, namreč delavca, z njim pa tudi abstraktno delo. Kapital sam izriva iz produkcijskega procesa vir svojega obstoja, tj. delovno silo, zato ga Marx označi za »procesuirajoče protislovje«.[40]

Izgon (kapitalističnih) produkcijskih odnosov

Če se sedaj obrnemo še k sklepu Negrijeve in Hardtove analize sodobnega kapitalizma, do katerega so ju privedla zgoraj kritizirana teoretska izvajanja, potem ugotovimo, da je sodobni kapitalizem zanju nekakšno neofevdalno rentno gospodarstvo, v katerem kapital ni več produktiven, temveč je zgolj parazitski, zmikavtski. Če je Marx v *Kapitalu* dokazal, da izkoriščanje obstaja *navkljub* ekvivalentni menjavi vrednosti, saj se izkoriščanje ne odvija v sferi menjave, temveč v mračni sferi produkcije, pa Hardt in Negri trdita prav nasprotno: »[P]revladujoča podoba njihovega [sc. neposrednih producentov] odnosa do kapitala ni več oblikovana kot enakovredni odnos menjave, temveč kot hierarhični odnos dolžnika do upnika.«[41] Ker zakon vrednosti ne velja več, je vrednost določena arbitrarno, politično,[42] finančne špekulacije in mahinacije s fiktivnim kapitalom, ki iz denarja dozdevno magično poraja še več denarja, pa postanejo pravilo. Ta sklep je tako napačen kot nevaren. Napačen zato, ker ni nobenega razloga, da bi mislili, da zakon vrednosti ne velja več. Prvič, rentno in dolžniško »izkoriščanje« namreč nista negacija »klasičnega ekonomskega« izkoriščanja, ki ga Marx opisuje v *Kapitalu*, temveč – nasprotno – njegov sestavni del, tako kot monopoli nikakor niso preprosto nasprotje konkurence, marveč njena *posledica*. Drugič, vrednost ne more nastati v menjavi ali s pomočjo denarnih/finančnih manipulacij, temveč je lahko le prerazporejena. Tretjič, teze o financializaciji, tj. o odlivanju vse večjega deleža profitov iz sfere produktivnih investicij v neproduktivno sfero financ, ne držijo oziroma ne držijo nujno.[43] A njun sklep je, kot

40 *Ibid*., str. 506.

41 Hardt in Negri, *Declaration*, brez paginacije.

42 Tu očitno ne mislita vrednosti v marksovskem smislu, tj. vrednosti kot družbenega produkcijskega odnosa, temveč v smislu vulgarne ekonomije. Kot smo že poudarili, vrednost v marksovski analizi ne more nastajati drugače kot objektivno, tj. neodvisno od zavesti – vrednost je namreč materializacija produkcijskega odnosa, njena formacija ni zavestni, pač pa objektivno-družbeni proces. Ni koherentno reči, da kateri koli subjekt »določa« vrednost, vsaj če vrednost razumemo kot družbeni odnos med ljudmi. Marxova teorija vrednosti nas pouči, da tudi monopolisti ne morejo določati vrednosti svojih blag, četudi lahko umetno napihujejo njihove cene in na ta način prerazporejajo obstoječo maso vrednosti sebi v prid. To razlikovanje se morebiti zdi dlakocepsko, a je ključno za teoretska izvajanja; nezmožnost takšnega razlikovanja v samooklicano marksističnih ali marksistično zvenečih delih pa je na vsak način simptomatična.

43 *Cf*. npr. Andrew Kliman in Shannon D. Williams, »Why 'Financialization' Hasn't Depressed U.S. Productive Investment«, dostopno prek interneta: http://www.countdowninfo.net/uploads/6/7/3/6/6736569/why_financialization_hasnt_depressed_u.s._productive_investment.pdf (19. 8. 2013).

rečeno, tudi nevaren, saj resno podceni moč kapitala – ta namreč ni že docela degeneriran, kot bi utegnili misliti na podlagi Negrijeve in Hardtove analize:

> Kapitalist akumulira bogastvo predvsem skozi rento, ne profit […]. [G]ibanje, ki mu sledimo in ki vodi od izkoriščanja k zadolženosti, ustreza preoblikovanju kapitalistične produkcije iz ureditve, ki temelji na hegemoniji profita (tj. na akumulaciji povprečne vrednosti industrijskega izkoriščanja), v ureditev, v kateri prevladuje renta (tj. povprečna vrednost izkoriščanja družbenega razvoja) […].[44]

Zanimivo je, da to pišeta ravno v času, ko smo priča brutalnostim globalne kapitalistične krize, ki jo je v temelju povzročilo vztrajno padanje profitne mere, ki je posledica pomanjkanja *novonastale* presežne vrednosti.[45] Očitno je namreč, da je kapitalistični sistem, v katerem živimo, še vedno bistveno odvisen od razmerja novonastale presežne vrednosti do investirane kapitalske vrednosti, kar pomeni, da trditvi Negrija in Hardta navkljub brez dvoma še vedno živimo v ureditvi, »ki temelji na hegemoniji profita« (pravilneje rečeno: na hegemoniji presežne vrednosti). Saj tudi ne more biti drugače, ko pa je renta odbitek od mase novoproizvedene presežne vrednosti, kar pomeni, da je prva odvisna od druge in ne obratno. Kot v poglavjih o diferencialni renti III. zvezka *Kapitala* pokaže Marx, je denimo zemljiška renta pravzaprav zgolj presežni profit, tj. profit, ki si ga nadpovprečno produktivni kapitalist zaradi nižje individualne stroškovne cene v menjavi prisvoji od drugih, povprečno produktivnih kapitalistov, presežni profit, ki ga nazadnje prestreže zemljiški lastnik. Odnos je zato notranji, ne zunanji. Marx je to Negriju in Hardtu tako tuje obravnavanje presežne vrednosti neodvisno od njenih konkretnih pojavnih oblik v pismu Engelsu izpostavil celo kot najpomembnejšo poanto *Kapitala*.[46] To je morda videti kot povsem sterilen tehnični očitek, ki pa je bistven za razumevanje zmotnosti Negrijeve in Hardtove teorije.

Kapital naj bi bil po njunem mnenju danes tako degeneriran zato, ker ne proizvaja več vrednosti (ali celo vedno več vrednosti, kot gre klasična marksovska teza), ampak samo še pasivno črpa obstoječo vrednost prek rente in privatizacije »skupnega«, s tem pa le še apropriira že obstoječe

44 Hardt in Negri, *Declaration*, brez paginacije.

45 *Cf*. npr. Andrew Kliman, *The Failure of Capitalist Production: Underlying Causes of the Great Recession*, Pluto Press, London 2012; Michael Roberts, *The Great Recession: Profit Cycles, Economic Crisis. A Marxist View*, Lulu Enterprises, London 2009; Paul Mattick, *Business as Usual: The Economic Crisis and Failure of Capitalism*, Reaktion Books, London 2011.

46 Karl Marx, »Marx to Engels in Manchester«, 1867, dostopno prek interneta: http://www.marxists.org/archive/marx/works/1867/letters/67_08_24.htm (19. 8. 2013).

bogastvo (avtorja tu zopet ne razlikujeta med vrednostjo in bogastvom). Problem seveda ni toliko v tem, da se kaj takega ne dogaja, saj dejansko se. Problem je v tem, da Negri in Hardt takšnih mehanizmov apropriacije vrednosti ne pojmujeta kot imanentnih in *podrejenih* produktivnemu kapitalu (in s tem kapitalizmu kot produkcijskemu načinu) ter da jih identificirata kot povsem nov in kvalitativno drugačen moment v razvoju kapitalizma, kakor da ti mehanizmi pred neoliberalnim obratom ali domnevnim vstopom v postindustrijsko »družbo znanja« sploh ne bi obstajali ali pa bi bili povsem nepomembni. Dejansko pa so to zgolj mehanizmi, s katerimi kapital niža stroške in prek devalvacije obstoječega kapitala viša profitno mero.

Če sklenemo: na radikalni levici čedalje bolj priljubljeno poudarjanje primata političnega izkoriščanja v nasprotju s strogo ekonomskim, poudarjanje rentno usmerjenega stagnantnega *kazinokapitalizma* v nasprotju s klasičnim, produktivnim, vrednostno usmerjenim kapitalizmom ali pa poudarjanje prevlade finančnega kapitala zgreši dejstvo, da so finančni in obrestonosni kapital, renta in neekonomski principi izkoriščanja v kapitalizmu *temeljno* odvisni od dejanske produkcije vrednosti ter produktivnega kapitala in da so slednjima zato vselej *podrejeni* (dolgovi ne morejo biti poplačani s še več dolga in tako *ad infinitum*, renta in obresti pa so – ponavljamo – zgolj *odbitek od proizvedene mase presežne vrednosti*, ki jo ustvarijo delavci). Če produktivni kapital nima več osrednje vloge – kot to trdita Negri in Hardt –, odnos med mezdnim delavcem in kapitalistom pa je nadomeščen z odnosom med dolžnikom in upnikom, potem to pomeni, da blagovni odnosi med neposrednimi producenti niso poglavitni produkcijski odnosi in da obstoječi sistem ni več kapitalističen.[47] Vsak govor o (presežni) vrednosti, abstraktnem in konkretnem delu, mezdnih delavcih, kapitalu, kapitalizmu in kapitalistih, skratka: vsako delovanje znotraj marksovske teoretske paradigme, s tem postane povsem neprimerno. Negri in Hardt se morata zato odločiti. Odločiti se morata, ali so sodobna gospodarstva še kapitalistična ali ne. Če so, potem zakon vrednosti velja, Marxova teorija vrednosti, ki jo zanikata, pa ostaja nepogrešljivo orodje vsakršne radikalne analize sodobnih družb. Če gospodarstva niso kapitalistična, se morata odreči marksovski analizi in obenem temeljito dokazati svojo trditev, da so kapitalistični produkcijski odnosi – in z njimi sam kapitalizem – preživeti. Zdi se, da nista pripravljena storiti ne enega ne drugega.

47 *Cf*. Marx, *Kapital. Kritika politične ekonomije. Tretji zvezek*, str. 979–980.